

MEMO

EXAMENKATERN

MAX

GESCHIEDENIS 4/5/6

VWO

NAAM EN KLAS

MALMBERG

MEMO

BOVENBOUW **VWO** EXAMENKATERN

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleenoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters

Eindredactie

Katja Krediet
Judith Tadema

Vakdidactisch advies

Stephan Klein

Met medewerking van

Pieter de Bruijn
Vincent Kolodziejak
Mike van Raak
Jack Veraart

RELEASE 6.0

Malmberg 's-Hertogenbosch
www.memo-malmberg.nl

Inhoud

VOORWOORD	3
OVERZICHT KENMERKENDE ASPECTEN	5

HISTORISCHE CONTEXT | 1 Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700 6

DEELCONTEX T	1.1 De opkomst van een stedelijke burgerij (1050-1302)	8
DEELCONTEX T	1.2 De positie van de stedelijke burgerij (1302-1602)	14
DEELCONTEX T	1.3 Een welvarende republiek (1602-1700)	21
EPILOOG	Op zoek naar de Nederlandse identiteit	28
AFSLUITING		29

HISTORISCHE CONTEXT | 2 Verlichting 1650-1900 34

DEELCONTEX T	2.1 De Verlichting (1650-1789)	36
DEELCONTEX T	2.2 Revoluties in Noord-Amerika en Frankrijk (1776-1813)	42
DEELCONTEX T	2.3 Politieke cultuur in Europa (1813-1900)	49
EPILOOG	Zijn verlichte waarden universeel?	56
AFSLUITING		57

HISTORISCHE CONTEXT | 3 China 1842-2001 64

DEELCONTEX T	3.1 Einde van een regionale grootmacht (1842-1911)	66
DEELCONTEX T	3.2 Ontstaan van de Volksrepubliek China (1912-1949)	72
DEELCONTEX T	3.3 De Volksrepubliek wordt een wereldmacht (1949-2001)	79
EPILOOG	China: bedreiging voor de vrijheid?	85
AFSLUITING		86

HISTORISCHE CONTEXT | 4 Duitsland in Europa 1918-1991 92

DEELCONTEX T	4.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)	94
DEELCONTEX T	4.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)	100
DEELCONTEX T	4.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)	106
EPILOOG	Duitsland – een gewantrouwde grootmacht	114
AFSLUITING		115

Examentraining 122

Kenmerkende aspecten	123	
Volgordevraag	126	
Historisch perspectief	127	
Bruikbaarheid	128	
Spotprenten	131	
PROEFEXAMEN	Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700	134
PROEFEXAMEN	Verlichting 1650-1900	136
PROEFEXAMEN	China 1842-2001	140
PROEFEXAMEN	Duitsland in Europa 1918-1991	144

Register	148
Colofon	150

Voorwoord

Je bent je al een tijdje aan het voorbereiden op het centraal examen geschiedenis. Je hebt inzicht verworven in de belangrijkste historische ontwikkelingen in de Nederlandse en Europese geschiedenis. In het examenprogramma heet dat 'oriëntatiekennis'. De 'kenmerkende aspecten' zijn een belangrijk onderdeel van die oriëntatiekennis, want ze geven je houvast bij het leren.

Daarnaast heb je oefeningen 'historisch denken' gedaan, waarbij je hebt geleerd om kritisch na te denken over hoe historische verhalen tot stand komen en door wie ze worden verteld.

Voor het eindexamen is de oriëntatiekennis op sommige punten verder uitgediept, en moet je meer specifieke gebeurtenissen en processen kennen en – vooral – kunnen gebruiken. Voor het centraal examen vwo zijn vier 'historische contexten' vastgesteld. Deze contexten vind je in dit examenkatern. Het examenkatern sluit af met een Examentraining zodat je goed voorbereid je examen kan ingaan. Al het materiaal vind je ook in de digitale leeromgeving.

Hoe werkt dit examenkatern?

Introductie

Dit examenkatern bevat vier historische contexten. Elke historische context start met een introductie. Deze hoef je niet te leren, maar zal je wel helpen om de relatie tussen de context en de oriëntatiekennis te begrijpen. De tijdbalk maakt deze relatie zichtbaar.

Tijdbalk

Kenmerkende aspecten worden aangeduid met een ★
Hoofdvragen van de context

Deelcontexten

Elke historische context bestaat uit een aantal deelcontexten. Elke deelcontext bevat de volgende onderdelen:

- een introductie met hoofdvraag, kenmerkende aspecten en een aantal voorkennisvragen daarover;
- een dikgedrukte inleiding die kort aangeeft waarover de leertekst gaat;
- de leertekst met verwerkingsvragen;
- examenvragen die je voorbereiden op het centraal examen.

Hoofdvraag van de deelcontext

Inleiding op de leertekst

Kenmerkende aspecten in de deelcontext

Vragen die voorkennis ophalen

Epiloog

Na de deelcontexten volgt altijd een epiloog. Dat is een extra opdracht die bedoeld is om aandacht te geven aan de betekenis van de historische context in de huidige tijd. Het is geen verplichte stof, maar helpt je wel om na te denken over het belang van het onderwerp.

Afsluiting

Elke historische context sluit af met een overzicht van de stof. De afsluiting start met een samenvattingsopdracht aan de hand waarvan je de drie deelcontexten kunt samenvatten. De overige onderdelen van de afsluiting (Personen, Jaartallen, Begrippen en Controleer jezelf) vormen een handig overzicht waarin alles staat wat je moet kennen.

Kaarten helpen met een goed begrip van de context

De belangrijkste personen en begrippen uit de context

Een overzicht van de jaartallen die je moet kennen

Kenmerkende aspecten

Op de volgende pagina staan alle kenmerkende aspecten die je moet kennen voor het centraal examen geschiedenis. Een uitgebreide uitleg van alle kenmerkende aspecten staat in je leeropdrachtenboek. In de digitale leeromgeving staat een *Trainer kenmerkende aspecten*. Daarmee kun je alle kenmerkende aspecten nog eens oefenen.

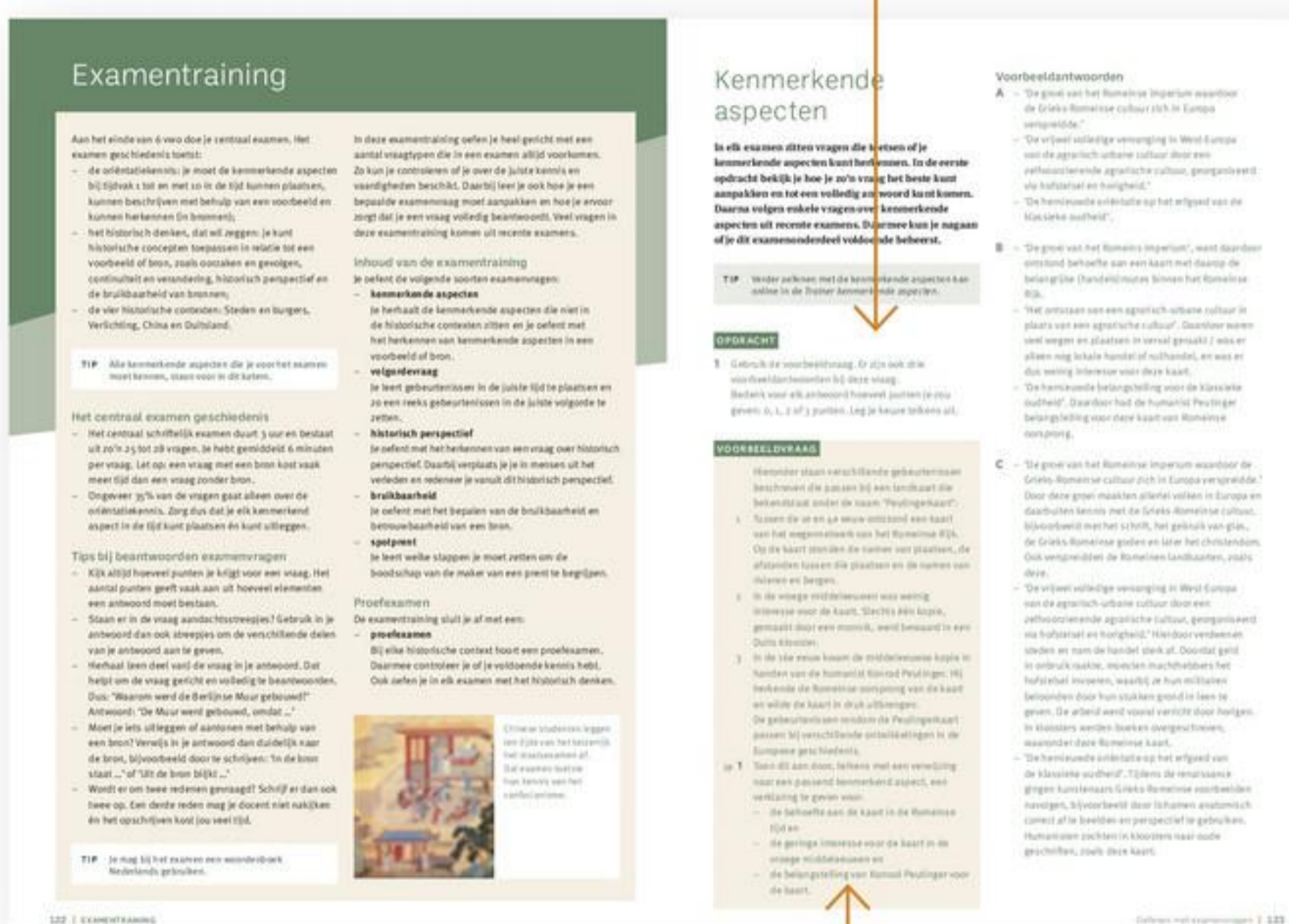
Digitale leeromgeving

In dit examenkatern wordt regelmatig verwezen naar de digitale leeromgeving. Bij de introductie hoort een digitale Ontdekkingsplaat. Je kunt de Lesstof online lezen en alle opdrachten digitaal maken. Na het maken van *Test jezelf* heb je inzicht in hoeverre je de stof beheerst en kun je met *Oefentoetsen* verder oefenen. *Flitskaarten* helpen je bij het leren van de begrippen in de stof.

Examentraining

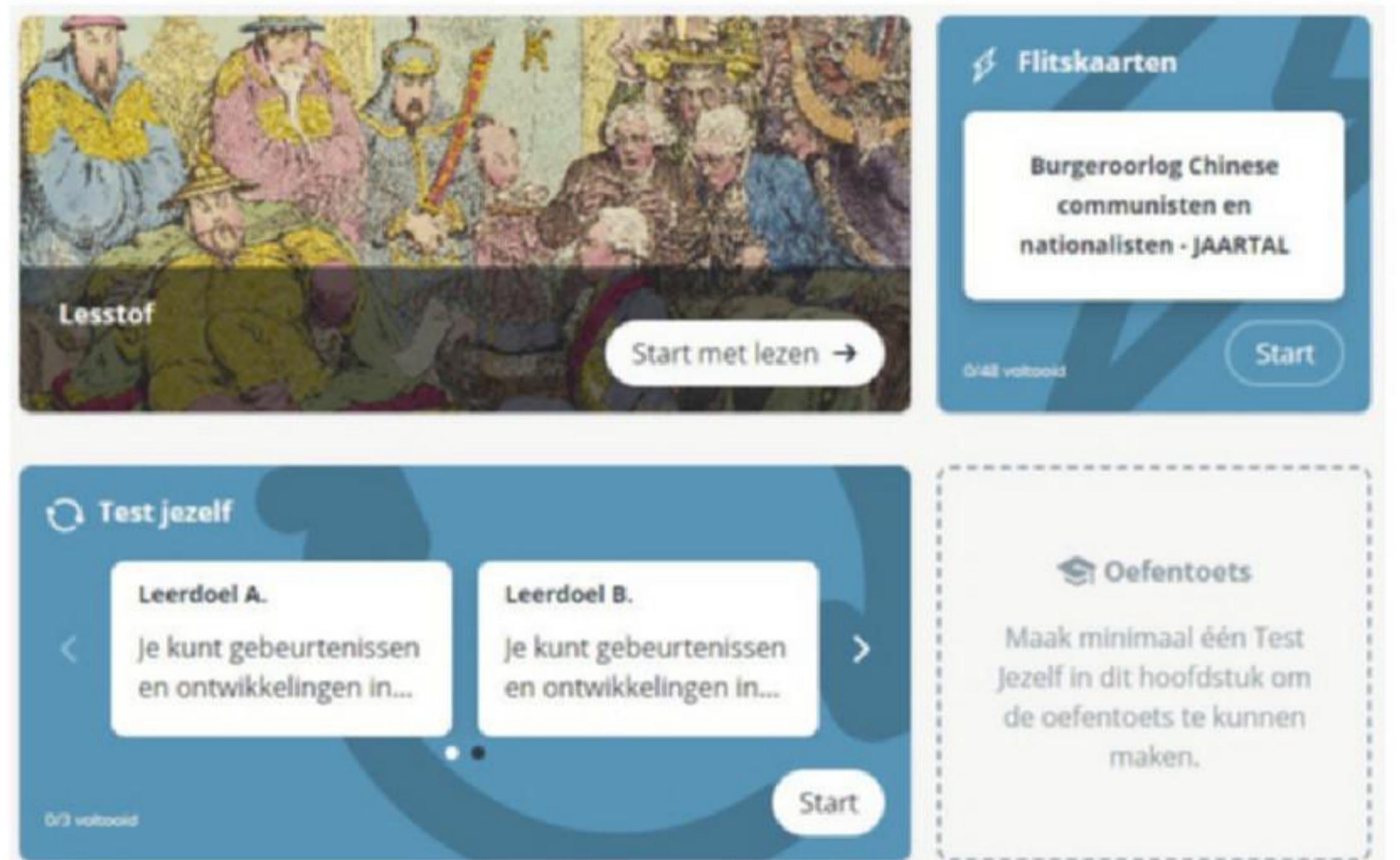
Om je goed voor te bereiden op het centraal examen, moet je veel oefenen. Daar is dit katern voor gemaakt. Na elke deelcontext zijn er examenvragen. Daarnaast is er een hoofdstuk Examentraining. Daarin oefen je met verschillende vraagvormen die vaak in een examen voorkomen. De Examentraining sluit af met een profexamen. Per context is er een profexamen met vragen zoals je die op het examen gaat tegenkomen.

Opdracht waarin je oefent met een aanpak bij dit soort examenvragen

Je oefent met examenvragen uit recente examens

Aandacht voor het formuleren van een volledig antwoord op een examenvraag

Overzicht kenmerkende aspecten

Periode	Tijdvak	Nr	Kenmerkend aspect
Prehistorie 3000 v.C.	Jagers en boeren 3000 v.C.	★1	De levenswijze van jagers en verzamelaars
		★2	Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen
		★3	Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen
Oudheid 3000 v.C.- 500 n.C.	Grieken en Romeinen 3000 v.C.- 500 n.C.	★4	De ontwikkeling van het wetenschappelijk denken en het denken over burgerschap en politiek in de Griekse stadstaat
		★5	De klassieke vormentaal van de Grieks-Romeinse cultuur
		★6	De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde
		★7	De confrontatie tussen de Grieks-Romeinse cultuur en de Germaanse cultuur in Noordwest-Europa
		★8	De ontwikkeling van het jodendom en het christendom als de eerste monotheïstische godsdiensten
Middeleeuwen 500-1500	Monniken en ridders 500-1000	★9	De verspreiding van het christendom in geheel Europa
		★10	Het ontstaan en de verspreiding van de islam
		★11	De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid
		★12	Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur
	Steden en staten 1000-1500	★13	De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
		★14	De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
		★15	Het conflict in de christelijke wereld over de vraag of de wereldlijke dan wel de geestelijke macht het primaat behoorde te hebben
		★16	De expansie van de christelijke wereld naar buiten toe, onder andere in de vorm van de kruistochten
		★17	Het begin van staatsvorming en centralisatie
		Vroegmoderne tijd 1500-1800	Ontdekkers en hervormers 1500-1600
★19	Het veranderende mens- en wereldbeeld van de renaissance en het begin van een nieuwe wetenschappelijke belangstelling		
★20	De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid		
★21	De protestantse Reformatie die splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had		
★22	Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat		
Regenten en vorsten 1600-1700	★23		Het streven van vorsten naar absolute macht
	★24		De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
	★25		Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie
	★26		De wetenschappelijke revolutie
Pruiken en revoluties 1700-1800	★27		Rationeel optimisme en 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
	★28		Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
	★29		Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
	★30		De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
Moderne tijd 1800-nu	Burgers en stoommachines 1800-1900		★31
		★32	Discussies over de 'sociale kwestie'
		★33	De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
		★34	De opkomst van emancipatiebewegingen
		★35	Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
		★36	De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
	Wereldoorlogen 1900-1950	★37	De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
		★38	Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
		★39	De crisis van het wereldkapitalisme
		★40	Het voeren van twee wereldoorlogen
		★41	Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de joden
		★42	De Duitse bezetting van Nederland
		★43	Verwoestingen op niet eerder vertoonde schaal door massavernietigingswapens en de betrokkenheid van de burgerbevolking bij oorlogvoering
		★44	Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
	Televisie en computer 1950-nu	★45	De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
		★46	De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
		★47	De eenwording van Europa
		★48	De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen
		★49	De ontwikkeling van pluriforme en multiculturele samenlevingen

1

Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Een stadsgezicht van Nijmegen uit 1572. Het belang van de handel over water is hier goed zichtbaar. Op deze prent staat aan de linkerkant het wapen van de Habsburgse keizer Karel V en rechts het wapen van de stad Nijmegen. Nijmegen streed in de 16e eeuw voor het behoud van zijn eeuwenoude zelfstandigheid, maar de Habsburgse vorsten probeerden juist hun invloed op de stad uit te breiden. Deze strijd tussen steden en vorsten is kenmerkend voor de 15e en 16e eeuw.

Ontwikkelingen in de Lage Landen

1050-1302 deelcontext 1: De opkomst van een stedelijke burgerij

Ontwikkelingen in Europa

Introductie

Rond 1700 was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een sterk verstedelijkt gebied en een handelsgrootmacht waar een groep burgers de macht in handen had. 600 jaar eerder waren de Lage Landen (het huidige Nederland en een deel van België) nog een grotendeels moerassig gebied met weinig inwoners, die voornamelijk van de landbouw leefden. Het gezag was in handen van vorsten. De opkomst van steden – eerst in Vlaanderen en later in Holland – zou het karakter van deze gebieden ingrijpend veranderen. Naarmate de economie verder opbloede, eisten de rijke stedelijke burgers zeggenschap in zaken die voor hen van belang waren, zoals belastingen of geloof. Dit ging niet zonder slag of stoot. In de periode 1050-1700 ontstonden grote spanningen tussen vorsten en stadsbesturen. Deze historische context beschrijft welke rol steden en burgers speelden in de geschiedenis van de Lage Landen, tussen 1050 en 1700. Daarbij staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)?
- 2 Welke invloed hadden sociaal-economische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?
- 3 In hoeverre bepaalde de burgerij de ontwikkelingen in de Republiek in de Gouden Eeuw (1602-1700)?

 Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

1.1 De opkomst van een stedelijke burgerij (1050-1302)

DEELCONTEXT

BRON 1 Een jaarmarkt op het marktplein van een stad. Handelaren verkopen er manden en stoffen, maar er staan ook boeren met hun varkens en kippen. (Boekillustratie uit het begin van de 15e eeuw.)

Hoofdvraag

Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 13 De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
- ★ 14 De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden

VOORKENNIS

- 1 Omschrijf het verschil tussen een agrarische samenleving en een agrarisch-urbane samenleving.

- 2 Het eerste kenmerkend aspect spreekt van het 'herleven van een agrarisch-urbane samenleving'. In welke eerdere periode had West-Europa een agrarisch-urbane samenleving?
- 3 Hieronder staan zes historische begrippen. Geef per begrip aan of het past bij een agrarische samenleving of een agrarisch-urbane samenleving:
 - burgerij
 - feodaal bestuur
 - geldeconomie
 - handelsnetwerk
 - ruilhandel
 - stadsrechten

In de periode 1050-1300 veranderde de samenleving in de Lage Landen ingrijpend. Dankzij een hogere productie in de landbouw groeide de bevolking, herleefden steden en ontstonden nieuwe handelsnetwerken. De burgerij uit de groeiende steden speelde een steeds belangrijkere rol in de samenleving. Dit zorgde voor politieke, economische en sociale veranderingen.

Een agrarisch-urbane samenleving

Het huidige Nederland en een deel van België lagen in de periode 1050-1300 in het Heilige Roomse Rijk, dat in de 10e eeuw was ontstaan. Het gebied werd aangeduid als de Lage Landen of de Nederlanden. Het Heilige Roomse Rijk werd op feodale wijze bestuurd, via een netwerk van leenmannen, met de keizer van het rijk als hoogste leenheer. De leenheer leende stukken grond uit aan zijn leenmannen: graven of hertogen die deze gebieden voor hem bestuurden. Zulke gebieden werden ook wel **gewesten** genoemd. In hun dagelijkse leven hadden bewoners van het rijk vooral te maken met deze lokale leenmannen. De leenman zorgde voor bescherming; in ruil daarvoor verleenden de bewoners diensten aan deze leenman.

Het huidige Nederland was in de 10e eeuw dunbevolkt en nauwelijks verstedelijkt. Het land bestond voor een groot deel uit veengebieden, moerassen en bossen en was daardoor nauwelijks geschikt voor grootschalige landbouw. De meeste inwoners verbouwden daarom vooral voedsel voor zichzelf. De gebieden waren dus grotendeels zelfvoorzienend, gebaseerd op ruilhandel of wederzijdse diensten. Er was sprake van een agrarische samenleving. Dat is een maatschappijvorm waarin bijna iedereen werkzaam is in de landbouw.

Vanaf de 11e eeuw kwam hier langzaam verandering in. De landbouw werd productiever. Dat had drie belangrijke oorzaken.

- Mensen begonnen steeds meer land te bebouwen. De bossen werden gekapt en de moerassen en venen werden drooggelegd. Hierdoor kwam meer ruimte beschikbaar voor de aanleg van akkers.
- De boeren bedachten een andere manier van landbouw bedrijven: het **drieslagstelsel**. In dit stelsel werd een akker in het eerste jaar bebouwd met zomergranen en in het tweede jaar met wintergranen. Het derde jaar lag het land braak, zodat de bodem kon herstellen. Dit drieslagstelsel leverde veel meer graan op dan het oude tweeslagstelsel, waarbij elk stuk grond om het jaar braak lag.
- Er kwamen nieuwe technieken op om de grond te bewerken, zoals een betere ploeg. Bovendien werden de ossen vervangen door paarden, die sterker waren en deze ploegen beter konden trekken.

De hogere productie in de landbouw had verschillende gevolgen. Ten eerste was er meer voedsel beschikbaar, wat bevolkingsgroei mogelijk maakte. De bevolking van het gebied dat nu Nederland is, groeide volgens moderne schattingen van 300.000 in het jaar 1000 naar 700.000 in het jaar 1300. Ten tweede hoefde niet iedereen meer op het land te werken, omdat de landbouw efficiënter was geworden. Sommige mensen konden zich daarom specialiseren in de vervaardiging van werktuigen, kleding of siervoorwerpen, die ze ruilden tegen voedsel. Zo herleefde de handel.

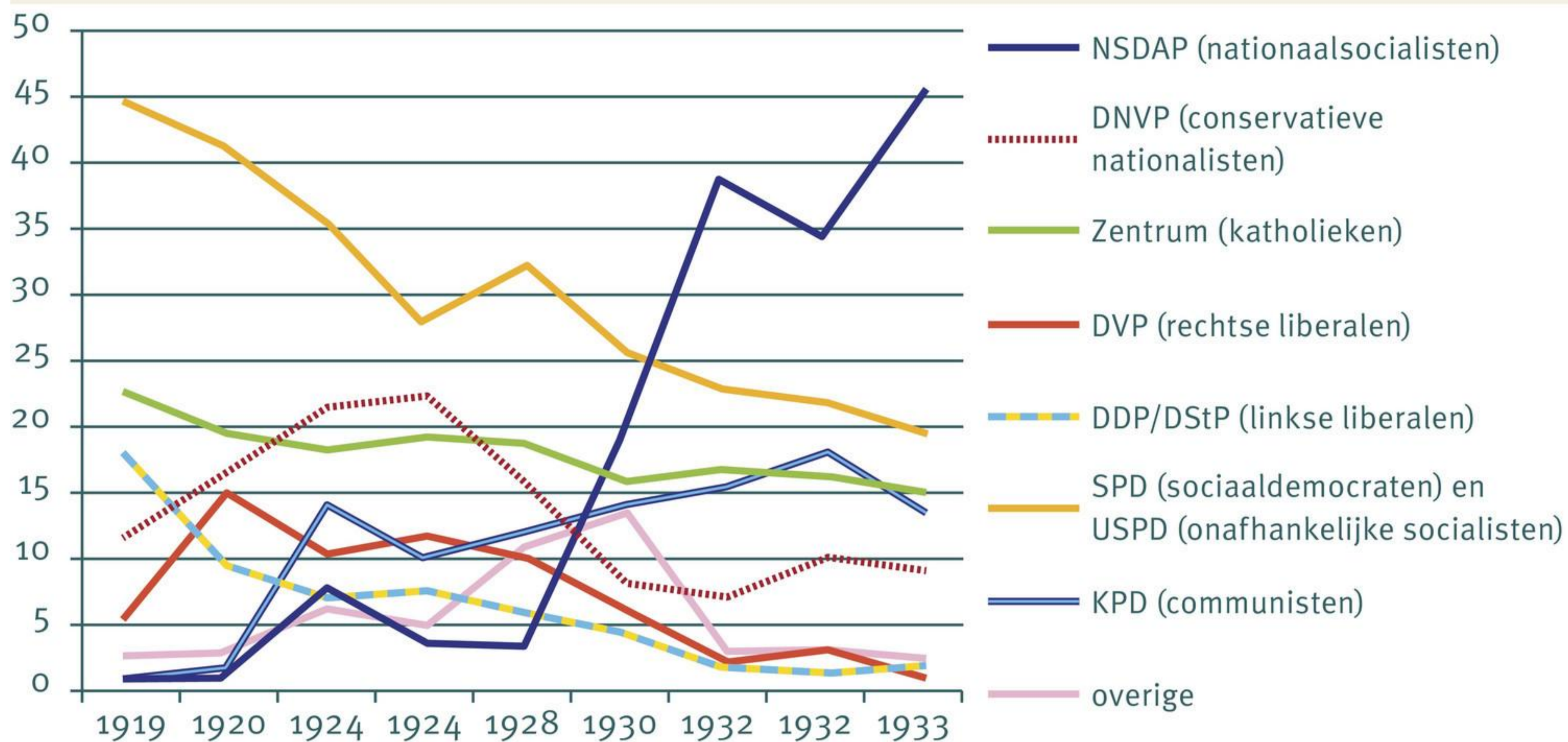
Een eerste gevolg van deze opbloeiende handel was een toename in verstedelijking. De handel concentreerde zich vaak op bepaalde plekken, zoals kruispunten van wegen of rivieren, waar rijke bestuurders, ambachtslieden en boeren elkaar ontmoetten. Steeds vaker gingen ambachtslieden en handelaren ook op zo'n plek wonen. Zo ontstonden geleidelijk nieuwe steden of kwamen oude steden weer tot bloei. Er ontstond een **agrarisch-urbane samenleving**. Dat is een maatschappijvorm waarin de meeste mensen werkzaam zijn in de landbouw, maar waar ook steden zijn. ★ 13

Een tweede gevolg van de opbloeiende handel was een behoefte aan geld als ruilmiddel. Voorheen was de economie gebaseerd op ruilhandel, maar nu goederen in steeds grotere hoeveelheden werden verhandeld, was dat niet meer praktisch. Zo kwam een **monetaire economie** tot ontwikkeling.

BRON 2 Een boer leert zijn zoon ploegen. Hier wordt de ploeg nog voortgetrokken door ossen. (Boekminiatuur uit de 13e eeuw.)

BRON 5 De Duitse verkiezingsuitslagen 1919-1933 in grafiekvorm. De uitslagen zijn uitgedrukt als percentage zetels in de Rijksdag.

BRON 6 Omslag van het weekblad *A-I-Z* (Arbeiter-Illustrierte-Zeitung, 'geïllustreerd nieuwsblad voor arbeiders') van 16 oktober 1932, met een fotomontage van de Duitse kunstenaar John Heartfield. Heartfield was lid van de Duitse communistische partij. De teksten luiden: 'Het nut van de Hitlergroet', 'Motto: miljoenen staan achter mij!' en 'Kleine man verzoekt om grote giften'. Met 'Hitlergroet' wordt bedoeld op de speciale manier waarop nationaalsocialisten elkaar begroetten: door de rechterarm met uitgestrekte hand te heffen en tegelijkertijd Heil Hitler of Sieg Heil te zeggen ('Leve Hitler', 'Leve de overwinning'). Hitler zelf beantwoordde de Hitlergroet met het gebaar dat je op deze foto ziet. Het tijdschrift *A-I-Z* werd op 5 maart 1933 verboden.

BRON 7 Fragment uit een boekbespreking door Evelien Gans en Remco Ensel van het boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (december 2012).

Bij het doen van uitspraken over 'gewone Nederlanders' [...] zijn zeer kritische kanttekeningen te maken. Van de duizenden dagboeken heeft Van der Boom er 164 uitgekozen. Daarvan zijn er 53 door Joden geschreven, disproportioneel veel naar verhouding tot het aantal van hen dat in Nederland leefde. De argumenten die Van der Boom noemt waarom hij toch algemene conclusies kan trekken (zoals dat de dagboekschrijvers het niet alleen over zichzelf hebben, en hij er ook algemene stemmingsberichten bij betreft) zijn niet overtuigend.

4.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

DEELCONTEXT

BRON 1 Amerikaanse soldaten schudden op 26 april 1945 troepen van het Rode Leger de hand op een verwoeste brug over de Elbe nabij Torgau in Duitsland. De Sovjets waren opgerukt vanuit het oosten en de Amerikanen vanuit het westen.

Hoofdvraag

Hoezeer beïnvloedden het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

VOORKENNIS

- 1 In de Koude Oorlog stonden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten tegenover elkaar.
 - a Wat past bij de communistische Sovjet-Unie en wat bij de liberale Verenigde Staten? Kies uit: *democratie* • *dictatuur* • *planeconomie* • *vrijemarkteconomie*.
 - b Leg uit dat massaorganisaties in de Sovjet-Unie een ander karakter hadden dan massaorganisaties in de Verenigde Staten. Gebruik daarbij het begrip ‘totalitaire samenleving’.
- 2 Gebruik de tijdbalk in de introductie.
 - a Wat wordt bedoeld met ‘eenwording van Europa’?
 - b Noem een ontwikkeling die een belangrijke stimulans was voor de Europese eenwording. Leg je antwoord uit.
 - c Welke ontwikkeling na 1945 vormde een belangrijke hindernis voor de eenwording van Europa?
 - d De eenwording van Europa droeg bij aan een andere ontwikkeling in Europa. Noem het bijbehorende kenmerkend aspect en leg je antwoord uit.

De Tweede Wereldoorlog had grote gevolgen voor Duitsland. Het land was verwoest en de geallieerden bezetten het land. Door de spanningen tussen de Sovjet-Unie enerzijds en de westerse geallieerden anderzijds raakte het land definitief verdeeld. De twee Duitslanden ontwikkelden zich vervolgens heel verschillend.

Duitsland na de oorlog

In de beginjaren van de Tweede Wereldoorlog veroverde het Duitse leger een groot deel van Europa. Hitler wilde ook de Sovjet-Unie aan zijn rijk toevoegen en verklaarde dat land de oorlog. De Sovjets boden echter veel weerstand. Toen andere geallieerde landen, waaronder de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Canada, in het westen van Frankrijk een offensief tegen Hitler begonnen, bleek Duitsland deze tweefrontenoorlog niet te kunnen winnen. Terwijl Sovjettroepen het oosten van Duitsland en Berlijn veroverden, namen troepen van de westerse geallieerden het westen van Duitsland in. In mei 1945 gaf Duitsland zichzelf onvoorwaardelijk over.

Na de oorlog was Duitsland op moreel, economisch, sociaal en politiek gebied ontwricht. Van Hitlers belofte van een machtig Duitsland was niets over. Het land lag volledig in puin. Miljoenen mensen waren op drift. Onder hen waren terugkerende soldaten, slachtoffers van het naziregime en de **Heimatvertriebene**. Deze Duitstaligen woonden al eeuwen in Centraal- en Oost-Europa, maar werden daar uit wraak voor de oorlog verdreven. Bovendien moest Duitsland vooral in het oosten veel grondgebied afstaan. Ook uit die gebieden trokken Duitsers weg. Zij moesten in het naoorlogse Duitsland een nieuw bestaan opbouwen.

De geallieerden deelden Duitsland op in vier bezettingszones. De Sovjet-Unie kreeg een groot gedeelte van het oosten van Duitsland, terwijl Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten elk een kleiner gedeelte in het westen bezetten. Op een soortgelijke manier verdeelden de geallieerden de hoofdstad Berlijn, dat ver binnen de Sovjetzone lag.

In de bezettingszones begonnen de geallieerden aan de **denazificatie** van de Duitse samenleving. Dat proces bestond uit het verwijderen van alle herinneringen aan het nationaalsocialisme uit de publieke ruimte. Ook confronteerden de bezetters de Duitsers met de misdaden die het nationaalsocialistische regime uit hun naam had begaan. Voormalige nationaalsocialisten werden gearresteerd, geïnterneerd en berecht. In de westelijke bezettingszones lag de nadruk op de 'heropvoeding' van de Duitse bevolking. In de oostelijke zone deporteerde de Sovjet-Unie op grote schaal verdachten naar strafkampen of liet hen executeren, vaak zonder een eerlijk proces.

BRON 2 In Hamburg (Duitsland) staan mensen in de rij voor voedsel. (Foto uit 1946.)

Twee invloedssferen in Europa

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond wantrouwen tussen de geallieerden. De Sovjet-Unie kon het niet eens worden met de Verenigde Staten, Frankrijk en Groot-Brittannië over de politiek-bestuurlijke en economische wederopbouw van Europa.

In West-Europa herstelden de westerse geallieerden de liberale democratieën met een kapitalistische economie, naar Amerikaans model. Hun hoop dat ook staten in Oost-Europa na de oorlog vrije democratieën zouden worden, kwam niet uit. De leider van de Sovjet-Unie, Jozef Stalin, hielp in Oost-Europa verschillende **volksdemocratieën** aan de macht. Dit waren geen echte democratieën. Burgers mochten alleen stemmen op kandidaten die waren goedgekeurd door de communistische partij. Deze communistische partijen waren meestal gehoorzaam aan Moskou. Zo werden de volksdemocratieën, tot frustratie van het Westen, vazalstaten van de Sovjet-Unie.

In het verwoeste Europa bleef de economische situatie in de jaren na de oorlog lang slecht. De Verenigde Staten vreesden daarom dat ook West-Europa communistisch zou worden. Het Amerikaanse antwoord was de **Trumandoctrine**: de Verenigde Staten zouden economische en militaire steun bieden aan landen die het communisme buiten de deur wilden houden. Onderdeel van deze strategie was het **Marshallplan**, dat Europese staten financiële en materiële hulp bood. Met die hulp konden Europese landen hun economieën sneller herstellen. Ook bevorderden de Amerikanen de Europese eenwording: ze stimuleerden politieke en economische samenwerking tussen Europese landen. ★ 47 De Verenigde Staten verwachtten dat een welvarend en verenigd Europa zich beter zou kunnen verweren tegen het communisme.

Door deze ontwikkelingen raakte Europa verdeeld in twee **invloedssferen**. In veel West-Europese landen kregen de Verenigde Staten grote invloed, terwijl de Sovjet-Unie controle had over landen in Oost-Europa. Beide grootmachten waren steeds bang dat de ander zijn invloedssfeer wilde vergroten. Zo ontstond al snel een nieuw

conflict: de **Koude Oorlog**, een periode van permanente oorlogsdreiging tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten. In deze periode ontstond tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten een wapenwedloop: beide landen wilden sterkere en meer (atoom)wapens hebben dan de ander. ★ 45

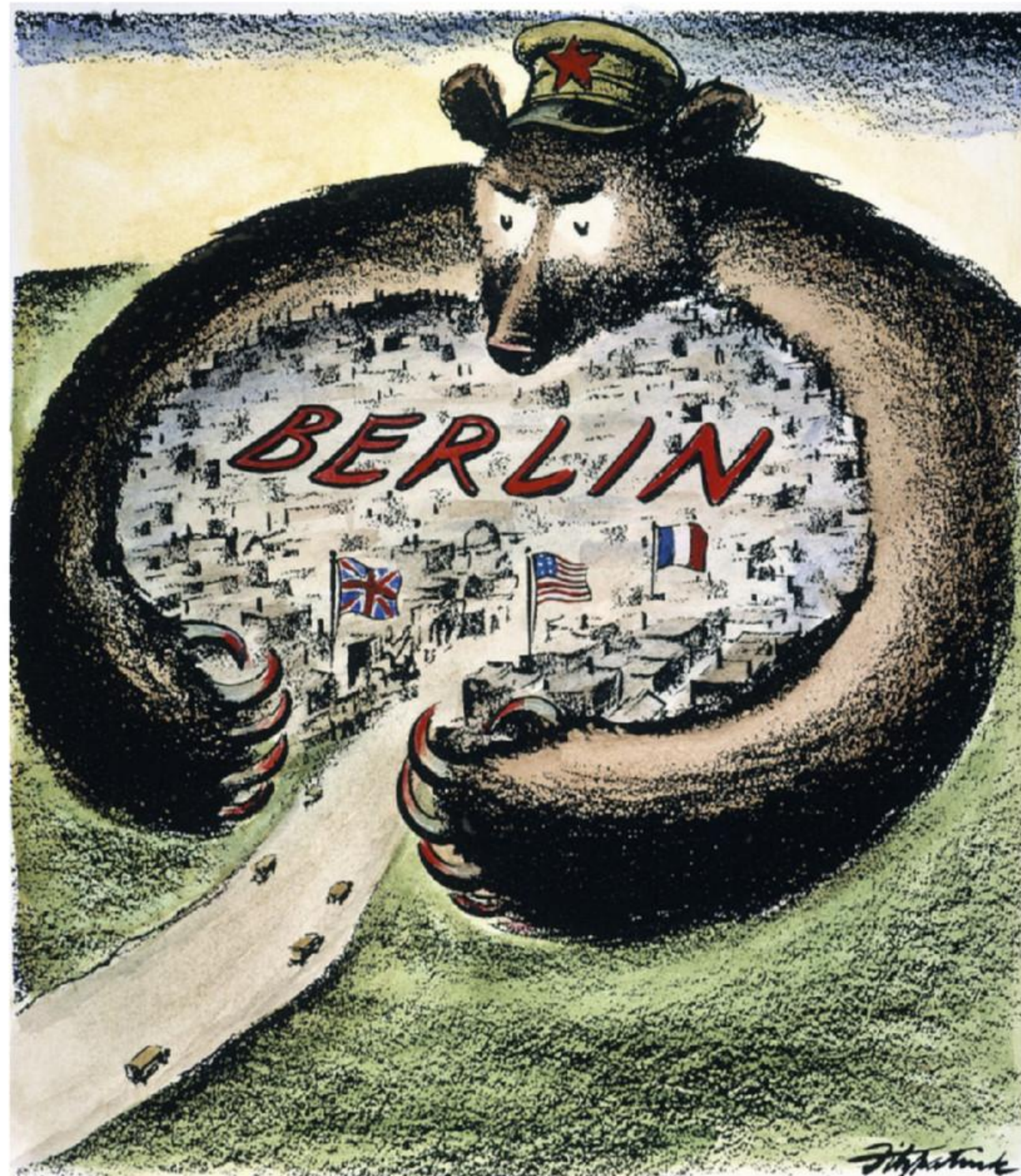
Duitsland raakt verdeeld

De Koude Oorlog had grote gevolgen voor Duitsland. Dat begon al in 1945, toen de geallieerden besloten om Duitsland op te delen in vier bezettingszones. Door verschil in opvattingen en onderling wantrouwen kwam er van een gezamenlijk geallieerd bestuur weinig terecht. Tijdens de **Blokkade van Berlijn** in 1948 kwam het tot een openlijk conflict tussen de Sovjet-Unie en de westerse geallieerden. Stalin wilde niet dat het westen van Duitsland een eigen munt (de Duitse mark) invoerde. Hij liet daarom alle toegangswegen tot West-Berlijn afsluiten, zodat hier allerlei tekorten ontstonden. Om een eind te maken aan deze chantage zetten de Amerikanen een luchtbrug op: met vliegtuigen wisten zij West-Berlijn te bevoorraden en te voorkomen dat ook dit stadsdeel communistisch zou worden.

Een belangrijk gevolg van de Blokkade van Berlijn was dat Duitsland en Berlijn kort daarna, in 1949, formeel in tweeën werden gedeeld. In de westelijke bezettingszones werd de **Bondsrepubliek Duitsland (BRD)** opgericht en in de Sovjetzone de **Duitse Democratische Republiek (DDR)**. De BRD en de DDR behoorden voortaan elk tot een andere invloedssfeer.

De Bondsrepubliek Duitsland (BRD)

West-Duitsland ontwikkelde zich in de jaren 1950 tot een belangrijke bondgenoot van het Westen. Dat was te danken aan het buitenlandbeleid van de eerste regeringsleider van de Bondsrepubliek, bondskanselier Konrad Adenauer. In zijn regeerperiode werd het land lid van verschillende internationale organisaties, zoals de **Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)**. Dit militaire bondgenootschap was opgericht door de Verenigde Staten, Canada en West-Europese landen als antwoord op de dreiging door de Sovjet-Unie. Ook trad de BRD toe tot de **Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)**. Deze Europese instelling hield toezicht op de productie van kolen en staal in West-Europa. Beide grondstoffen waren belangrijk voor de oorlogsindustrie. De Duitse deelname aan de EGKS verminderde het wantrouwen van met name Frankrijk jegens de Bondsrepubliek en legde een basis voor verdere Europese samenwerking. ★ 47

BRON 3 Amerikaanse spotprent uit 1948 met de titel 'Hoe het gat te dichten', over de Blokkade van Berlijn. De tekenaar, D.R. Fitzpatrick, heeft de Sovjet-Unie voorgesteld als een Russische beer, die een pet draagt met de communistische ster. Hij omarmt niet alleen de Sovjetsector, maar ook de Britse, Amerikaanse en Franse sectoren van Berlijn (aangegeven met vlaggetjes).

Ook op economisch gebied vond West-Duitsland aansluiting bij de westerse bondgenoten. Het land was in de oorlog totaal vernietigd, maar wist zich in korte tijd te herstellen. De economie groeide zelfs zo snel dat men sprak van het **Wirtschaftswunder** (letterlijk: 'economisch wonder'). ★ 48

Door Adenauers buitenlandpolitiek en het snelle economische herstel groeide West-Duitsland in de jaren 1950 uit tot een stabiele democratie. Maar door de nadruk te leggen op stabiliteit en wederopbouw verschoof de kritische confrontatie met het nationaalsocialistische verleden snel naar de achtergrond. Al in het begin van de jaren 1950 stopte de regering met de denazificatie. Meelopers die zich schuldig hadden gemaakt aan lichtere vergrijpen, zoals lidmaatschap van een nationaalsocialistische beweging, werden vrijgelaten en mochten weer aan het werk. In de praktijk keerden ook veel hooggeplaatste nationaalsocialisten terug op topposities, vaak vanuit pragmatische overwegingen: hun kennis en ervaring was nodig voor de wederopbouw. Toch verkreeg de BRD door zijn snelle economische herstel en democratische staatsbestel al snel weer enig aanzien bij de andere westerse landen, maar de relatie met Oost-Duitsland bleef slecht. Adenauer erkende de DDR niet. Hij hield vast aan het ideaal van Duitse eenheid.

De Duitse Democratische Republiek (DDR)

De DDR kende in de jaren 1950 een heel andere ontwikkeling. Dat land was opgericht als een volksdemocratie, waarin communisten alle macht hadden. Onder de communistische partijleider Walter Ulbricht groeide Oost-Duitsland uit tot een totalitair land naar het voorbeeld van de Sovjet-Unie. ★ 38 De communistische partij voerde er een planeconomie in. Via propaganda en onderwijs probeerde de Oost-Duitse regering de bevolking op te voeden tot communistische burgers. ★ 37 Tussen 1933 en 1945 waren communistische groeperingen in nazi-Duitsland en in door Duitsland bezette landen vaak actief in het verzet. De communistische Sovjet-Unie was bovendien een belangrijke geallieerde tegenstander van nazi-Duitsland geweest. De leiders van de DDR zagen hun land nu als de voortzetting van het communistische verzet tegen het nationaalsocialisme. Zij wilden een communistische staat creëren waarbinnen het fascisme geen kans meer zou krijgen. Dat voornemen gaf de regering ook een excuus om hard op te treden tegen politieke tegenstanders en tegen de eigen burgers.

Over de economische en politieke koers van de regering bestond onder de bevolking grote ontevredenheid. Dat bleek in 1953 toen honderdduizenden mensen demonstreerden voor meer politieke vrijheid. Met hulp van de Sovjet-Unie sloeg de Oost-Duitse regering de opstand neer. Na deze mislukte opstand kwam de bevolking onder nog strengere controle van de geheime politie: de **Staatssicherheidsdienst** (Stasi).

De DDR raakte nauw verbonden met andere landen in het **Oostblok**, een verzamelnaam voor de Sovjet-Unie en Europese landen in haar invloedssfeer. Deze landen werkten samen in het **Warschaupact**, een militair bondgenootschap en de tegenhanger van de NAVO, en in de **Comecon**, een economisch samenwerkingsverband tussen communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie. De Comecon had echter nauwelijks effect. Economisch bleef Oost-Duitsland hopeloos achter. De **planeconomie** functioneerde slecht. Bovendien eiste de Sovjet-Unie zeer hoge herstelbetalingen als vergoeding voor de Russische oorlogsschade.

Als gevolg van de politieke onderdrukking en economische malaise ontvluchtten veel Oost-Duitsers de DDR via West-Berlijn. De Sovjet-Unie en de DDR besloten daarom een muur te bouwen. Zo probeerden ze verdere vluchtpogingen te voorkomen. In 1961 verrees rondom West-Berlijn een omheining van prikkeldraad, die later werd vervangen door een betonnen muur: de **Berlijnse Muur**. De Amerikanen erkenden de invloedssfeer van de Sovjet-Unie en grepen niet in.

BRON 4 De Berlijnse Muur enkele maanden na de bouw in 1961, vanaf de westzijde gezien. Burgers proberen over en weer contact te leggen met vrienden en familieleden die ze plotseling niet meer konden bezoeken.

VRAGEN

- 3 De Duitse tweedeling is zowel het gevolg van de Tweede Wereldoorlog als van de Koude Oorlog. Leg dat voor beide conflicten uit.
- 4 Waarom ontstonden er na de Tweede Wereldoorlog in Europa twee invloedssferen?
- 5 a Leg uit dat het Marshallplan een onderdeel was van de Trumandoctrine.
b Past de beperkt gebleven denazificatie in de westelijke bezettingszones en de latere Bondsrepubliek ook bij de Trumandoctrine? Leg je antwoord uit.
- 6 De geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog stond sterk in het teken van de Koude Oorlog. Toon dit aan met behulp van de volgende gebeurtenissen:
 - de Blokkade van Berlijn (1948);
 - de opdeling van Duitsland in BRD en DDR (1949);
 - de bouw van de Berlijnse Muur (1961).
- 7 Noem een belangrijk verschil tussen een parlementaire democratie en een volksdemocratie.
- 8 Zowel de BRD als de DDR zag zichzelf als de enige legitieme vertegenwoordiger van de Duitse bevolking. Hoe zouden beide staten die claim onderbouwen?
- 9 Neem de tabel over en vul deze in.

Land	Bondsrepubliek Duitsland (BRD)	Duitse Democratische Republiek (DDR)
Politiek systeem		
Leider in de jaren 1950		
Invloedssfeer		
Militair bondgenootschap		
Economische situatie		
Economisch samenwerkingsverband		

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 5.

Adenauer vraagt in deze toespraak de wereld om hulp.

- 4p **10** Verduidelijk zijn verzoek door:
- uit te leggen welke functie Adenauer bekleedde;
 - met behulp van de bron twee sociaal-economische problemen te noemen waarmee West-Duitsland te maken had;
 - de twee belangrijkste oorzaken te noemen van deze problemen.

Gebruik nogmaals bron 5.

- 2p **11** Beredeneer, met een verwijzing naar de bron, welke opvatting Adenauer waarschijnlijk had over het Marshallplan.

Gebruik bron 6.

- 5p **12** Leg uit welke boodschap de tekenaar wil geven door:
- aan te geven welke politiek-bestuurlijke verandering Duitsland in deze periode doormaakte;
 - met behulp van twee beeldelementen uit te leggen hoe de tekenaar die verandering in de bron zichtbaar heeft gemaakt;
 - met behulp van twee beeldelementen uit te leggen wat de tekenaar met deze tekening wil zeggen.

Gebruik nogmaals bron 6.

- 2p **13** Een stelling: 'Deze bron kan zowel uit een West-Duitse als uit een Oost-Duitse publicatie afkomstig zijn.'
Beredeneer of deze stelling juist of onjuist is.

In juni 1953 besloten arbeiders in Oost-Berlijn te gaan staken voor verlaging van de productie-eisen, lagere voedselprijzen en vrije verkiezingen. Een journalist van een Duitstalige Amerikaanse radiozender in West-Berlijn besteedde aanvankelijk veel aandacht aan deze actie. Maar al gauw kreeg hij van de Amerikaanse regering te horen dat hij daar onmiddellijk mee moest ophouden.

- 2p **14** Leg uit:
- met behulp van een kenmerkend aspect, waarom de journalist veel aandacht besteedde aan het voornemen om te gaan staken en
 - waarom de Amerikaanse regering hem dat verbod.

Gebruik bron 7.

- 2p **15** Vergelijk de houding van Amerikaanse bestuurders ten opzichte van de overwonnen partij in Irak in 2003 met die van westerse geallieerden in Duitsland in 1945. Doe dit door uit te leggen:
- welk van beide Amerikaanse visies uit 2003 het meest overeenkwam met de houding van de westerse geallieerden in 1945 in Duitsland;
 - welke latere ontwikkeling in de Duitse geschiedenis voor Garner een argument had kunnen zijn om de visie van Bremer te verwerpen.

Gebruik bron 8.

- 3p **16** Verklaar de titel van de prent aan de hand van twee elementen in de bron.

Gebruik bron 9.

Project Outline heeft waarschijnlijk nooit bestaan. Toch nam deze hoge ambtenaar het idee heel serieus.

- 3p **17** Geef drie verklaringen voor het serieus nemen van dit idee door in te gaan op:
- de houding van de BRD-regering ten opzichte van de DDR;
 - de internationale militaire situatie die sinds 1949 was gegroeid;
 - de binnenlandse situatie in de DDR op dat moment.

Gebruik nogmaals bron 9.

- 2p **18** Wat had de DDR-regering in 1959 al gedaan om de in de bron beschreven bedreigingen tegen te gaan:
- in de binnenlandse politiek;
 - in de buitenlandse politiek?

In 1948 reageerden de Verenigde Staten anders op de Blokkade van Berlijn dan zij in 1961 reageerden op de bouw van de Berlijnse Muur.

- 4p **19** Verklaar dit verschil door uit te leggen:
- wat de Blokkade van Berlijn inhield en hoe de Amerikanen daarop reageerden;
 - wat de bouw van de Berlijnse Muur inhield en hoe de Amerikanen daarop reageerden;
 - door welke politieke omstandigheid de Amerikanen zo anders reageerden.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Fragment uit een toespraak van Konrad Adenauer van 21 september 1949.

Het is nadrukkelijk de wens van de regering van de Bondsrepubliek om allereerst de grote sociale problemen aan te pakken. De regering is ervan overtuigd dat een gezonde politieke eenheid zich alleen kan ontwikkelen wanneer elk individu zeker weet dat hij optimaal de kans krijgt om in zijn levensonderhoud te voorzien. Pas als we erin slagen om van die miljoenen aangespoelde vluchtelingen gevestigde inwoners te maken door hen aan onderdak en werk te helpen, kan er in Duitsland sprake zijn van binnenlandse stabiliteit. [...] Om dit probleem op te lossen, is de hulp van de rest van de wereld nodig.

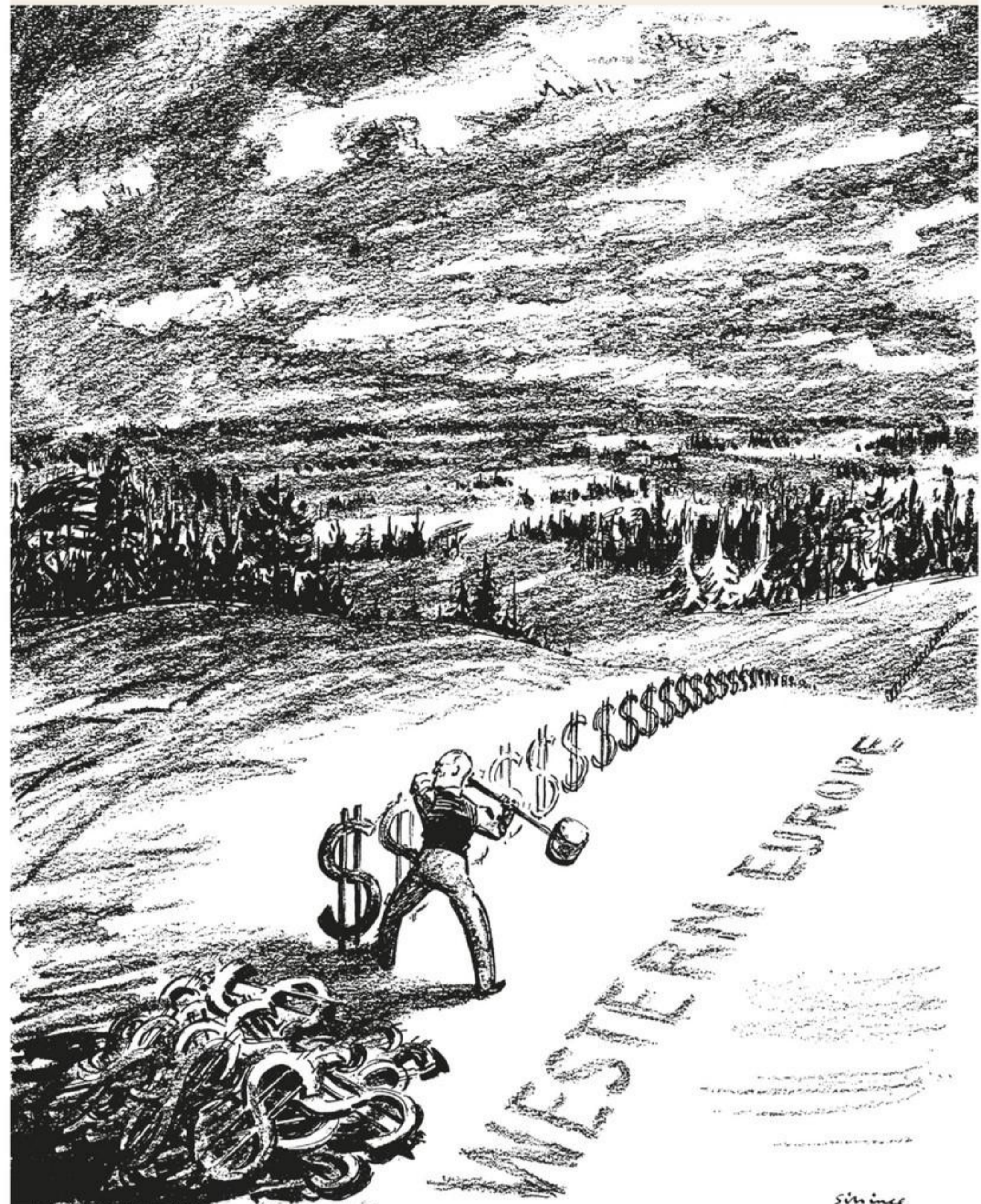
BRON 6 Deze tekening werd gemaakt door Fritz Meinhard en verscheen in 1949 in een Duits dagblad. De tweekoppige adelaar in het midden verbeeldt Duitsland. In de zak rechts zitten kanonnetjes waarmee de adelaar wordt gevoerd. Onder de bron staat: 'Zo zal hij moeten gedijen.'

BRON 7 In 2003 maakte het Amerikaanse leger in Irak een eind aan de dictatuur van Saddam Hoessein. Hij had Irak sinds 1979 met harde hand geregeerd, bijgestaan door leden van zijn Arabisch-socialistische politieke partij, de Ba'ath. Na hun overwinning wilden de Amerikanen van Irak een parlementaire democratie maken. Onder de leidinggevenden bestond verschil van mening over de beste manier om dat te doen. Paul Bremer, verantwoordelijk voor de wederopbouw in Irak, had hierover andere ideeën dan zijn directe voorganger, Jay Garner. In een rapport uit 2007 blijkt een hoge Amerikaanse militair terug op dit meningsverschil.

Bremer onderstreepte [...] dat 'er absoluut een de-ba'athificatie moest plaatsvinden; de oudgedienden van de Ba'athpartij moesten verdwijnen, en de Ba'ath-ideologie moest verdwijnen.' [...] Garner sprak zijn twijfels uit over [Bremers] bevel tot de-ba'athisering: 'Wat er naar mijn idee zou gebeuren, was dat we niet in staat zouden zijn de overheid weer goed te laten functioneren, omdat al het talent in de bovenste drie of vier lagen van de Ba'athpartij zat.'

BRON 8 'De linie van Truman'. Cartoon uit 1947, verschenen in het Britse satirische tijdschrift *Punch*.

THE TRUMAN LINE

BRON 9 In 1959 ontving de DDR-regering een geheime nota met veiligheidsadviezen. In deze tekst waarschuwde een niet bij name bekende ambtenaar onder meer voor het project 'Outline'. Dat zou een West-Duits plan zijn om de DDR uit te schakelen. Het plan zou in West-Duitsland zijn ontdekt door een Oost-Duitse spion. De onbekende ambtenaar nam het plan serieus en adviseerde de DDR-regering de inzetbaarheid van het Oost-Duitse leger te verhogen. Dit is een gedeelte uit dit document.

Het Outline-project zal in drie fasen worden uitgevoerd, en wel:

- in de eerste fase psychologische oorlogvoering om de DDR te ondermijnen en de West-Duitse bevolking voor te bereiden op de agressie [van de BRD tegen de DDR];
- in de tweede fase het in gang zetten van contrarevolutionaire acties in de DDR met het doel een burgeroorlog te ontketenen;
- in de derde fase agressie tegen de DDR als begin van de uitvoering van agressieve plannen tegen [alle] socialistische landen.

4.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

DEELCONTEXT

BRON 1 Auto's van de Oost-Duitse merken Trabant en Wartburg staan geparkeerd voor een modern gebouw in Oost-Berlijn. Op de gevel prijkt het DDR-logo. Moderne architectuur moest de stad de uitstraling van het socialisme geven. In werkelijkheid was aan veel producten en diensten een groot tekort. (Foto uit 1989.)

Hoofdvraag

Wat verklaart de hereniging van de beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 47 De eenwording van Europa
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

VOORKENNIS

- 1 Een feit: in 2004 werden onder andere Polen, Tsjechië en Slowakije lid van de Europese Unie.
 - a Bij welke naoorlogse ontwikkeling past dit feit? Noem het kenmerkend aspect.
 - b Dit feit laat ook zien dat aan een andere naoorlogse ontwikkeling een einde was gekomen. Welke ontwikkeling is dat? Noem het kenmerkend aspect en leg je antwoord uit.
- 2
 - a Verklaar waarom de welvaart in de DDR vanaf de jaren 1960 veel minder toenam dan in West-Europa.
 - b Als gevolg van de toenemende welvaart kwam in westerse samenlevingen een proces van individualisering op gang. Leg uit dat individualisering niet past bij de idealen van een communistische samenleving.
 - c Als gevolg van de toenemende welvaart ontstonden in de jaren 1960 in westerse samenlevingen jongerculturen. Noem enkele waarden die in veel jeugdculturen in de jaren 1960 een belangrijke rol speelden.

Eind jaren 1950 leek de deling van Europa en Duitsland definitief. Uit angst voor een atoomoorlog bemoeiden de grootmachten zich niet met gebeurtenissen in de invloedssfeer van de ander. In de hoop toch iets te kunnen veranderen aan de status quo in Duitsland zochten West-Duitse politici toenadering tot het Oostblok. Maar tot echte verandering kwam het pas eind jaren 1980, toen het communisme in het Oostblok ineens stortte en de Berlijnse Muur viel. Die gebeurtenis maakte een Duitse hereniging mogelijk.

Gedeeltelijke ontspanning

In het begin van de jaren 1960 liepen de spanningen tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hoog op. Een conflict over Cuba dreigde zelfs uit te monden in een nucleaire oorlog. Uit vrees voor herhaling deden beide landen serieuze pogingen om de onderlinge relatie te verbeteren – met succes. Deze periode (1963-1979) wordt dan ook **detente** (ontspanning) genoemd.

Tegelijkertijd verbeterden ook de betrekkingen tussen Oost- en West-Duitsland. Dat gebeurde vooral vanaf 1969, toen Willy Brandt aantrad als West-Duitse bondskanselier en begon met zijn **Ostpolitik**.

Tot dan toe had de BRD principieel geweigerd de DDR te erkennen. Maar volgens Brandt zou die opstelling nooit tot veranderingen leiden. Het maakte zelfs elk gesprek tussen de BRD en DDR onmogelijk. Bovendien zouden de DDR-leiders de bedoelingen van de BRD blijven wantrouwen. Brandt brak daarom met de oude politiek. Heel voorzichtig probeerde hij de relatie met de DDR en andere Oostblokstaten te verbeteren. Stapsgewijs hoopte hij een sfeer te scheppen waarin de DDR-leiders de burgers wat meer vrijheid durfden toe te staan. Uiteindelijk, zo hoopte hij, zouden beide delen van Duitsland zich vrijwillig herenigen. Deze nieuwe, meer respectvolle houding had resultaat. In 1972 erkenden de BRD en de DDR elkaar als gelijkwaardige staten in de internationale politiek.

Maar deze wederzijdse erkenning maakte nog geen eind aan de ideologische tegenstellingen tussen beide Duitslanden. Willy Brandt meende dat zijn *Ostpolitik* alleen mogelijk was als het Westen hem daarbij steunde; hij streefde dan ook naar meer Europese integratie en een hechte band met de Verenigde Staten. De nieuwe DDR-leider Erich Honecker stond weliswaar open voor verbetering van de betrekkingen, maar zag de deling tussen Oost- en West-Duitsland als definitief. De DDR bleef door en door communistisch.

Links terrorisme in de BRD

De wederopbouw van West-Duitsland leek succesvol te verlopen. Desondanks hadden West-Duitse jongeren vanaf de jaren 1960 veel kritiek op de ontwikkelingen in hun

land. Er groeide een kloof tussen de generatie die onder het nationaalsocialisme had geleefd en de generatie die in de naoorlogse welvaart opgroeide. Net als elders in de westerse wereld verzetten linkse studenten zich tegen de consumptiecultuur en het kapitalisme. Maar door het Duitse verleden kreeg dit verzet wel een eigen invulling. Zo wilden Duitse jongeren meer aandacht voor de beperkt gebleven denazificatie: zij vonden het ontoelaatbaar dat voormalige nationaalsocialisten belangrijke posten in de samenleving vervulden.

In de jaren 1970 radicaliseerde een klein deel van deze jongeren, met als gevolg een golf van links terrorisme. Met name de Rote Armee Fraktion (RAF) pleegde tal van terreurdaden, waarbij tientallen mensen om het leven kwamen. Een van de bekendste onderdelen van de RAF was de **Baader-Meinhof-Gruppe** (vernoemd naar twee van haar leden), die onder meer bomaanslagen en gewelddadige overvallen pleegde. De Rote Armee Fraktion kreeg steun vanuit de DDR, in de vorm van geld en onderdak. Daarmee hoopte de DDR de West-Duitse samenleving te kunnen destabiliseren, wat voor een deel ook lukte: het linkse terrorisme veroorzaakte grote angst bij de bevolking met een reeks gijzelingen, overvallen en vliegtuigkapingen. Na de jaren 1970 sloegen linkse terroristen nog enkele malen toe, maar geleidelijk verdween de echte dreiging.

BRON 2 In 1977 ontvoerde de Rote Armee Fraktion (RAF) Hanns-Martin Schleyer. Hij was voorzitter van de Duitse werkgeversorganisatie en tijdens de oorlog fout geweest. De RAF-leden zagen hem als symbool van het kapitalisme en hoopten hem te kunnen ruilen voor elf RAF-leden die in de gevangenis zaten. Ze maakten daarom een video van hem met de tekst 'sinds 20 dagen een gevangene van de RAF'. Anderhalve maand na zijn ontvoering en direct nadat bekend was geworden dat drie RAF-leden in de gevangenis waren gestorven, werd Schleyer vermoord.

Hervormingen in de Sovjet-Unie

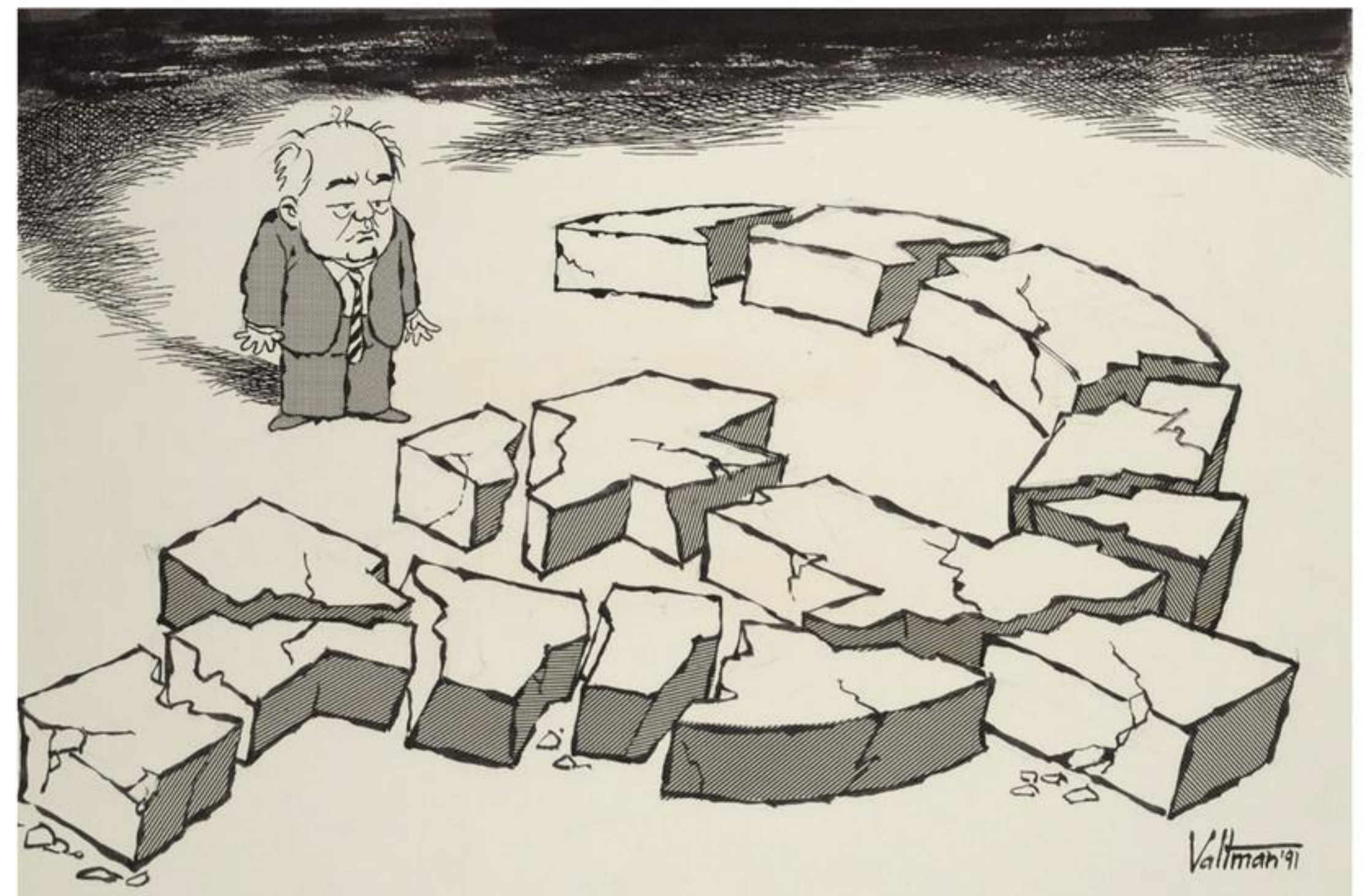
Ondertussen was de Sovjet-Unie in grote economische problemen gekomen. Industrie en landbouw brachten in vergelijking met westerse bedrijven weinig op, terwijl de wapenwedloop met de Verenigde Staten het land veel geld kostte. Daardoor was de Sovjet-Unie vrijwel bankroet.

In 1985 kreeg de Sovjet-Unie een nieuwe leider: Michael Gorbatsjov. Om het communisme overeind te houden besloot hij direct tot enkele ingrijpende hervormingen:

- Een eerste hervorming was **glasnost**: er kwam meer ruimte voor persoonlijke vrijheid van meningsuiting en openheid van bestuur.
- Een tweede hervorming was **perestrojka**. Daaronder verstond Gorbatsjov hervormingen die moesten leiden tot meer politieke en economische vrijheid, waaronder het toelaten van meer marktwerking.
- Ook liet Gorbatsjov de **Brezjnevdoctrine** (uit 1968) los. Deze communistische tegenhanger van de Trumandocctrine hield in dat de Sovjet-Unie zou ingrijpen als een ander communistisch land democratisch of kapitalistisch wilde worden. Gorbatsjov besloot dat de Sovjet-Unie zich voortaan afzijdig zou houden. Dit besluit betekende dat de Sovjet-Unie kon bezuinigen op het leger. Bovendien verbeterden hierdoor de relaties met het Westen. Dat was belangrijk voor het slagen van de politiek van Gorbatsjov.

Dit alles zette een reeks van onverwachte gebeurtenissen in gang. In alle Oostbloklanden ontstond eind jaren 1980 een nieuwe roep om democratie. Het verzet begon in Polen en Hongarije. Onder druk van de bevolking besloten de communistische regimes in beide landen tot democratische hervormingen. Hongarije besloot zelfs de grens met Oostenrijk officieel open te zetten. Doordat de Sovjet-Unie niet ingreep, kwamen ook de communistische regimes in de andere landen onder druk te staan. Al snel gingen landen in Oost-Europa hun eigen weg, los van Moskou. ★ 45

Deze gebeurtenissen waren een onbedoeld gevolg van de hervormingen van Gorbatsjov. In 1991 werd hij gedwongen om af te treden. Met zijn aftreden kwam er ook een einde aan het communistische bewind in de Sovjet-Unie. Sommigen zien dit als het officiële einde van de Koude Oorlog, anderen zien 1989 als eindjaar, vanwege gebeurtenissen die in dat jaar in Duitsland plaatsvonden.

BRON 3 Amerikaanse spotprent van Edmund Valtman uit 1991. Gorbatsjov kijkt naar de restanten van de communistische hamer en sikkel, die als gevolg van zijn beleid in stukken ligt.

Hereniging van de Duitslanden

In de DDR was de regering niet blij met de nieuwe koers van Gorbatsjov. De leiders wisten dat de bevolking ontevreden was over het gebrek aan welvaart en vrijheid. Veel Oost-Duitsers zagen het leven in West-Duitsland via de West-Duitse radio en televisie, die ook in Oost-Duitsland te ontvangen waren. De DDR-regering vreesde dat meer vrijheid weleens het einde zou kunnen inluiden van het communisme in hun land. ★ 48 Pogingen om de bestaande toestand te handhaven liepen echter op niets uit. In 1989 groeide het verzet onder de bevolking uit tot een massale protestbeweging voor politieke hervormingen. Bovendien vluchtten veel inwoners via enkele andere Oostbloklanden naar het Westen, onder meer via Hongarije. Onder druk van deze gebeurtenissen besloot de DDR-regering op 9 november 1989 om vrij verkeer tussen Oost- en West-Berlijn toe te staan. Hiermee was de **val van de Berlijnse Muur** een feit. Ook zagen de leiders van de DDR zich gedwongen politieke en economische hervormingen door te voeren. Zij kregen immers geen steun meer uit Moskou. Staatsbedrijven maakten plaats voor kapitalistische ondernemingen en er kwamen vrije en democratische verkiezingen. De nieuwe regering voerde onderhandelingen met de BRD over hereniging. Die kwam tot stand in (oktober) 1990: de DDR hief zichzelf op en sloot zich aan bij de Bondsrepubliek. Berlijn werd de hoofdstad van het herenigde Duitsland.

Politieke veranderingen

De opkomst van steden zorgde voor politieke veranderingen. Om hun economische en politieke belangen te beschermen, probeerden stedelingen **stadsrechten** te krijgen van de lokale vorst. Een stad met stadsrechten vormde een aparte, tamelijk zelfstandige eenheid binnen het gebied van een feodale heer. De stedelingen kregen bijvoorbeeld recht op zelfbestuur en mochten zelf hun rechtspraak regelen. Ook mochten zij een verdedigingsmuur rond de stad bouwen. De vorsten zagen eveneens voordeel in het verlenen van stadsrechten, omdat zij in ruil hiervoor belastingen en militaire steun van de steden kregen.

De inwoners van deze nieuwe steden werden burgers of **poorters** genoemd; ze vormden gezamenlijk de **burgerij**. Burgers hadden bepaalde voorrechten, zoals het recht om een ambacht uit te oefenen, het recht om door stadsgenoten te worden berecht (in plaats van door de lokale vorst) en de mogelijkheid om in aanmerking te komen voor bestuursfuncties.

BRON 3 De oorkonde uit 1122 waarmee Utrecht stadsrechten verkreeg.

Niet iedereen die in de stad woonde, was een poorter. Voor toelating tot de burgerij moesten nieuwkomers eerst betalen. Steden waren gebaat bij een constante toestroom van aspirant-poorters: mensen die van het platteland naar de steden trokken om in hun levensonderhoud te voorzien. Zij brachten nieuw kapitaal en nieuwe kennis met zich mee, waardoor steden zich konden blijven ontwikkelen en specialiseren. ★ 14

Economische veranderingen

De opkomst van steden leidde ook tot economische veranderingen. Een stad met stadsrechten had bijvoorbeeld ook het marktrecht. Dat wil zeggen dat zo'n stad het recht had om een aantal keer per jaar een markt te houden. De lokale vorst zorgde dan voor veilig en vrij verkeer van handelaren naar de markt. Kooplieden uit de wijde omtrek kwamen naar deze (jaar)markten. Boeren van het omringende platteland gingen er ook naartoe, om hun overschotten te verkopen. Grote steden kregen hierdoor een belangrijke marktfunctie voor het omliggende **verzorgingsgebied**. Gezamenlijk vormden de grote steden en hun verzorgingsgebieden een netwerk dat zich uitstreckte over heel West-Europa, tot aan de handelssteden in Noord-Italië toe. Handelaren reisden van de ene jaarmarkt naar de andere en legden zo lange routes af door Europa.

Vlaanderen ontwikkelde zich vanaf de 11e eeuw tot een van de meest verstedelijkte gebieden van Europa. Het gebied viel onder Frankrijk. Tot 1300 was het economische zwaartepunt van deze regio de stad Atrecht, tegenwoordig Arras in Noord-Frankrijk. Dit had twee belangrijke redenen:

- Aan het eind van de 11e eeuw werd Atrecht de hoofdstad van een bisdom (kerkprovincie). De aanwezigheid van een bisschop en diens hele hofhouding zorgde voor veel werkgelegenheid. De grotere vraag naar luxeproducten trok bijvoorbeeld ambachtslieden naar de stad, en omvangrijke bouwprojecten – zoals kerken – trokken werklieden uit de omgeving aan.
- De regio rond Atrecht kende een heel productieve landbouw en was gespecialiseerd in de schapenhouderij. De stad kreeg daardoor een centrale plaats in de lakennijverheid, de motor van de Vlaamse economie. **Laken** was een wollen stof, waarvan onder meer kleding werd gemaakt. Laken uit Vlaanderen stond bekend om zijn hoge kwaliteit en kooplieden konden hun stoffen verkopen via een handelsnetwerk van jaarmarkten dat zich over heel Europa uitstreckte.

BRON 4 Oost- en West-Duitsers vieren gezamenlijk nieuwjaarsdag op de Berlijnse Muur. Op de achtergrond staat de Brandenburger Tor, een 18e-eeuwse stadspoort op de grens van Oost- en West-Berlijn, die uitgroeide tot het symbool van de Duitse eenheid. (Foto genomen op 1 januari 1990.)

Problemen

De hereniging van de beide Duitslanden verliep niet zonder slag of stoot. Veel landen in Europa, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland, wilden eigenlijk geen herenigd Duitsland. Zij vreesden dat het Europa economisch en politiek zou gaan overheersen. De toenmalige bondskanselier, Helmut Kohl, begreep dat sentiment. Daarom zocht hij instemming van Frankrijk voor deze hereniging en voor zijn wens de Europese samenwerking uit te breiden met landen uit het voormalige Oostblok. ★ 47 De Fransen steunden uiteindelijk beide wensen in ruil voor de invoering van de euro, een gezamenlijke munt. De invoering van zo'n Europese munt betekende dat Duitsland zijn eigen, sterke munt moest opgeven, waardoor de Duitse economie nog nauwer verbonden raakte met andere Europese economieën. Afspraken over de euro en verdere Europese integratie werden kort hierna vastgelegd en vormden de basis van de **Europese Unie (EU)**.

Ook in het herenigde Duitsland zelf waren er de nodige problemen te overwinnen. Op binnenlands gebied worstelde het nieuwe Duitsland met de integratie van de voormalige DDR: Oost-Duitsland kampte met de economische en mentale gevolgen van het totalitaire regime. In de DDR had een inefficiënte overheidsbureaucratie geleid tot slecht bestuurde

staatsbedrijven. Door de snelle economische hereniging konden zij zich niet aanpassen aan het kapitalisme en gingen ze failliet. Er ontstond grote werkloosheid. De economie in het oosten bleef daardoor achterlopen. Deze economische tegenstellingen versterkten de mentale kloof tussen voormalige Oost- en West-Duitsers. De confrontatie met de harde realiteit van het westerse kapitalisme was voor sommige Oost-Duitsers een tegenvaller. Zij verlangden terug naar de tijd waarin ze weliswaar minder vrij waren en sober moesten leven, maar wel wisten waar ze op konden rekenen. Duitsland was politiek wel herenigd, maar de fundamentele verschillen tussen Oost en West bleken moeilijk te overbruggen. Duitsland investeerde veel geld in de voormalig Oost-Duitse economie. Maar na ruim dertig jaar zijn de verschillen tussen beide 'Duitslanden' nog steeds merkbaar.

Ondertussen kreeg Duitsland ook te maken met andere problemen. Net als in andere West-Europese landen was in Duitsland sprake van een sterk toegenomen immigratie. Daarbij ging het om arbeidsmigranten uit het Middellandse Zeegebied en het voormalige Oostblok en om vluchtelingen uit oorlogsgebieden, waaronder Syrië. Vooral in de voormalige DDR leidde dat tot veel weerzin. Vanwege het Duitse verleden waren protesten tegen de toelating van niet-westerse immigranten een extra grote uitdaging voor de Duitse democratie.

BRON 5 Spotprent uit 1990 van Jos Collignon uit *de Volkskrant*. De man links is bondskanselier Helmut Kohl, die een toespraak over de Duitse eenheid voorbereidt. De zin 'Wollt Ihr die totale Einheit?' (Wilt u volledige eenheid?) lijkt op een beroemde uitspraak van een Duitse minister tijdens de Tweede Wereldoorlog: 'Wollt Ihr den totalen Krieg?' (Wilt u een allesomvattende oorlog?) Rechts zit de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Hans-Dietrich Genscher, die zich realiseert dat de andere Europese landen niet zo blij zullen zijn met een groot en machtig Duitsland.

VRAGEN

- 3 Een stelling: 'De *Ostpolitik* van Willy Brandt was een succes.'
Geef een argument vóór en een argument tegen deze stelling.
- 4 Wat is het verband tussen het ontstaan van het linkse terrorisme in de BRD en de naoorlogse toename van de westerse welvaart?
- 5 **a** Nadat Michael Gorbatsjov de leiding had gekregen over de Sovjet-Unie, voerde hij drie belangrijke hervormingsmaatregelen door.
Welke maatregelen waren dat en wat hielden ze in?
b De leiders van West-Duitsland reageerden positief op de hervormingen van Gorbatsjov, maar in Oost-Duitsland keurde de regering zijn beleid af.
Waarom reageerden de regeringen zo verschillend?
- 6 **a** Leg uit welke rol de Sovjet-Unie en Hongarije speelden bij de val van de Berlijnse Muur.
b Noem twee politiek-bestuurlijke gevolgen en één economisch gevolg van de val van de Berlijnse Muur voor de DDR.
- 7 De wapenwedloop tijdens de Koude Oorlog was een indirecte oorzaak van de ondergang van de DDR. Leg dit uit.
- 8 De ondergang van het communistische bestuur in landen in Midden- en Oost-Europa had voor Europa verschillende gevolgen. De hereniging van Duitsland was er daarvan één.
a Noem twee andere gevolgen die verband houden met het kenmerkend aspect 'de eenwording van Europa'.
b Verdere Europese integratie nam het bezwaar van een aantal Europese landen tegen een Duitse hereniging weg. Leg dat uit.
- 9 De laatste zin van de leertekst luidt: 'Vanwege het Duitse verleden waren protesten tegen de toelating van niet-westerse immigranten een extra grote uitdaging voor de Duitse democratie.'
Bedenk wat met deze zin wordt bedoeld.
- 10 Maak een tijdbalk waarop de politiek-bestuurlijke geschiedenis van Duitsland tussen 1918 en 2000 zichtbaar wordt. Doe het zo:
 - Maak een tijdbalk op schaal.
 - Geef de verschillende politiek-bestuurlijke perioden bijvoorbeeld met kleuren aan en geef elke periode een naam, bijvoorbeeld 'Republiek van Weimar'.
 - Schrijf de namen van de volgende Duitse politici op de juiste plek boven de balk: Adenauer, Brandt, Hitler, Honecker, Kohl, Ulbricht.
 - Noem bij elke periode minstens één belangrijke gebeurtenis.

EXAMENVRAGEN

Hieronder staan gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis van 1961 tot 1991.

- A De BRD en de DDR erkenden elkaar na jarenlange toenadering als gelijkwaardige staten.
- B De Sovjet-Unie nam officieel afscheid van de Brezjnevdoctrine.
- C De Hongaarse regering stond toe dat mensen uit het Oostblok naar Oostenrijk reisden.
- D In de relaties tussen Oost en West begon een periode van detente.
- E Michael Gorbatsjov trad af als leider van de Sovjet-Unie.
- F Oost-Duitse burgers mochten voortaan vrij naar het Westen reizen.

2p **11** Zet ze in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

De detente tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie vertoont overeenkomsten met de *Ostpolitik* van Willy Brandt, maar er zijn ook verschillen.

2p **12** Leg beide delen van de bewering uit door:

- eerst uit te leggen waarin de detente en de *Ostpolitik* op elkaar leken;
- daarna uit te leggen dat de detente uiteindelijk een ander doel had dan de *Ostpolitik*.

Gebruik bron 6.

3p **13** Verklaar:

- welk terrorisme Helmut Schmidt hard wilde aanpakken;
- waarom Helmut Schmidt vooral jongeren wilde doordringen van het bijzondere van de West-Duitse rechtsstaat en
- waarom je deze regeringsverklaring ook zou kunnen zien als onderdeel van de Koude Oorlog.

Gebruik bron 7.

Wilczynski verweert zich in deze bron tegen het verwijt dat de DDR een totalitair regime heeft. Zijn verweer kan worden beschouwd als propaganda.

3p **14** Licht dit toe door:

- uit te leggen wat een totalitair regime is,
- aan te geven met welk argument Wilczynski zich verdedigt tegen dit verwijt en
- op basis daarvan uit te leggen waarom je deze bron kunt beschouwen als propaganda.

Gebruik nogmaals bron 7.

Als westerse politici op dit soort teksten reageerden, wezen ze vaak op het bestaan van de Berlijnse Muur.

2p **15** Leg uit waarom ze dat deden.

Gebruik bron 8.

Deze cartoon laat een onbedoeld gevolg zien van de politiek die Gorbatsjov voerde.

4p **16** Leg uit:

- welke positie Gorbatsjov toen had;
- wat zijn politiek van perestrojka inhield;
- welk onbedoeld gevolg die politiek volgens de tekenaar had;
- dat het bedoelde gevolg van die politiek volgens de tekenaar niet bereikt werd.

Gebruik bron 9.

De foto is gemaakt door een Duitse overheidsinstantie in de DDR.

3p **17** – Noem de naam van deze overheidsinstantie en
– leg een verband tussen de bron en de val van de Berlijnse Muur.

Gebruik bron 10.

2p **18** Beredeneer:

- waarom Kohl in deze bron niet onomwonden zegt dat staten in Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa volgens hem lid moeten worden van de Europese Gemeenschap en
- waarom sommige Duitse burgers tientallen jaren na de Duitse hereniging stevige kritiek hadden op het in de bron voorgestelde beleid.

Gebruik bron 4 en 9.

De bronnen passen elk bij een ander kenmerkend aspect uit de 20e eeuw.

2p **19** Noem bij elke bron een ander bijpassend kenmerkend aspect en licht je antwoord toe.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 6 Op 20 april 1974 legde de sociaaldemocratische bondskanselier Helmut Schmidt een regeringsverklaring af. Enkele fragmenten daaruit.

Met wetgeving alleen helpen we het terrorisme de wereld niet uit. We moeten elke geestelijke voedingsbodem voor terrorisme wegnemen. Daarvoor is het nodig dat wij onze burgers, vooral de jongeren, beter doordringen, beter bewust maken van het bijzondere van onze liberale rechtsstaat binnen onze nationale geschiedenis – beter dan tot dusver is gebeurd. [...]

Wanneer na weloverwogen onderzoek door politici, juristen en specialisten van de veiligheidsdiensten blijkt dat de instrumenten [om terrorisme te bestrijden] niet effectief genoeg zijn, moeten we ze verbeteren en uitbreiden. Maar we moeten de verleiding weerstaan een juridisch gebouw neer te zetten dat ons op enig moment het zicht op de vrijheid beneemt. Wie iets wil doen tegen een verkeerde en rampzalige solidariteit met uiterst criminele desperado's*, en wie deze daders volledig van de gemeenschap wil isoleren, mag niet het risico lopen dat de persoonlijke vrijheid een museumstuk wordt, dat we niet meer mogen aanraken, maar alleen nog in een vitrine mogen bekijken.

In feite moeten we twee dingen doen. Ten eerste: het terrorisme vervolgen, zonder mitsen en maren en zonder sentimenteel begrip voor de motieven van de daders, tot dit probleem ophoudt. Maar de andere opgave moet zijn, de vrijheid van meningsuiting strijdvaardig en vastbesloten te verdedigen en zonneklaar te maken dat kritiek op de uiteenlopende overheden niet alleen geoorloofd is, maar dat zij voor elke democratische staat principieel wenselijk is.

* Een desperado is een strijder die niets meer te verliezen heeft.

BRON 7 In 1976 schreef de Oost-Duitse journalist Klaus Wilczynski in een DDR-krant een artikel over de vraag 'Wat verstaan wij onder mensenrechten?'. Hieruit enkele gedeelten.

Laat me [...] beginnen met een duidelijke stelling: alleen in het socialisme* bestaan mensenrechten, en alleen in het socialisme kunnen die volledig tot hun recht komen. [...]

[Marx heeft het voortreffelijk gezien.] Wie wordt uitgebuit – en dat is in het kapitalisme het merendeel van de werkenden – is sterk beperkt in zijn persoonlijke vrijheid, in het fundamentele recht op de opbrengst van zijn arbeid. Sterker nog: wie, zoals past bij het wezen van de kapitalistische productiewijze, zijn arbeidskracht moet verkopen om überhaupt te kunnen leven, kan niet vrij zijn. [...] Het allereerste recht is het recht op leven. En zelfs dat recht gunt het kapitalisme de mens niet: door oorlog, werkloosheid, armoede, honger en ondervoeding. [...]

[De mensenrechtenverklaring van de Verenigde Naties kent dertig artikelen.] Buiten de socialistische wereld is daarvan bijna geen enkel helemaal verwezenlijkt. Bij het recht op vrijheid is bijvoorbeeld sprake van het recht van mensen op gelijke vrijheid, los van ras, huidskleur, politieke overtuiging en nationale of sociale afkomst. De multimiljonair en de loonarbeider hebben in elk geval al niet dezelfde vrijheid. Ook de Griekse gastarbeider en zijn Nederlandse baas hebben dat niet. [...]

Kortom: mensenrechten zijn het recht van alle mensen op een menswaardig leven zonder onzekerheid. En dat is in de DDR gewaarborgd.

* 'Socialisme' betekent hier: communisme.

BRON 8 Cartoon van Nicholas Garland uit de Britse krant *The Independent* (15 februari 1990). Op de boom staat 'Duitse hereniging', de zaiende boer is Michael Gorbatsjov; op zijn tas met zaad staat 'perestrojka'.

BRON 9 Foto uit het archief van een overheidsinstantie van de DDR (jaren 1970). Dit archief bevat talloze foto's van mensen die een brief posten. Ze zijn gemaakt door medewerkers van deze instantie, die de brievenbussen ook leegden en de post bekeken alvorens die door te sturen.

BRON 10 Fragment uit een toespraak van Helmut Kohl, kort na de val van de Berlijnse Muur.

De Europese Gemeenschap staat nu voor de uitdaging om open en flexibel te zijn en hervormingsgezinde staten in Midden-, Oost- en Zuidoost-Europa de hand te reiken. [...] [De Duitse regering] kan zich heel goed voorstellen dat met deze hervormingsgezinde staten bepaalde vormen van samenwerking zullen ontstaan die de economieën van deze landen zullen voorbereiden op [het lidmaatschap van] de Europese Gemeenschap en die zodoende behulpzaam zullen zijn bij het opheffen van de economische en sociale verschillen in ons werelddeel. Dit is een van de belangrijkste vraagstukken die we moeten oplossen, als we willen dat het Europa van morgen een gemeenschappelijk Europa zal zijn.

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 De Duitse regeringsleider Olaf Scholz laat zich in augustus 2022 de werking uitleggen van Duits luchtafweergeschut, bestemd voor Oekraïne. Enkele maanden eerder had de Russische inval in Oekraïne zijn regering voor een probleem geplaatst: kon Duitsland Oekraïne steunen met zware wapens? Dat lag gevoelig, gezien het oorlogszuchtige naziverleden. Scholz besloot dat toch te doen, tot boosheid van Duitse demonstranten, die hem uitscholden voor *Kriegstreiber* (oorlogshitser).

Duitsland – een gewantrouwde grootmacht

Een context over de Duitse geschiedenis ... waarom is dat? Is de Franse, Amerikaanse of Turkse geschiedenis niet net zo interessant of belangrijk? Ongetwijfeld. Toch is in het Nederlandse eindexamenprogramma gekozen voor Duitsland.

Dat is niet zonder reden. De Bondsrepubliek is dé grootmacht van de Europese Unie. Dat komt vooral door haar ijzersterke economie. Landen als Nederland profiteren daar enorm van. In de Europese politiek kan niemand om Duitsland heen.

Tegelijkertijd ligt de positie van Duitsland nog steeds gevoelig. Als dit land zijn macht iets te nadrukkelijk laat gelden, leidt dat onmiddellijk tot wantrouwen – en niet alleen bij de Duitse pacifisten uit 2022. Als je die gevoeligheid wilt begrijpen, moet je iets weten over de geschiedenis van de Bondsrepubliek en Europa. Meer dan in welk land ook kwamen in Duitsland de krachten van de moderne tijd – nationalisme, industriële oorlogvoering, antidemocratische sentimenten en racisme – samen in een giftige cocktail. De jaren 1933-1945 vormen het absolute dieptepunt van de Europese geschiedenis, met vele miljoenen slachtoffers.

Toen de nationaalsocialistische nachtmerrie was afgelopen, was iedereen het erover eens dat dit monster niet nog eens de kop mocht opsteken. Het moest worden getemd. Wrang genoeg was juist die gedachte een argument voor de stichting van een nieuwe, ‘anti-fascistische’, maar totalitaire staat in het oosten van

Duitsland. Inmiddels leven alle Duitsers weer in vrijheid, dankzij de ineenstorting van het communisme. Maar ook deze geschiedenis heeft diepe sporen nagelaten: nog altijd loopt er een denkbeeldige grens door het land, tussen een welvarend westen en een armoedig en gefrustreerd oosten.

In het westen hebben de Duitsers hard gewerkt aan de vestiging van een vrij en democratisch land. Voor een groot deel is dat gelukt. Al meer dan zeventig jaar is de Bondsrepubliek een keurige democratie, die zich internationaal veel behoedzamer opstelt dan je op grond van haar economische macht zou verwachten. De fouten uit het verleden zijn ruitelijk erkend. Hoewel er altijd tegengeluiden zijn, is de vreemdelingenhaat er minder dan in menig ander Europees land.

En toch leven de Duitsers nog steeds in de schaduw van hun verleden. Het is belangrijk te weten waarom.

OPDRACHT

Mensen zien vaak overeenkomsten tussen de geschiedenis van het nazisme en ontwikkelingen in hun eigen tijd.

- Bedenk of zoek één of twee voorbeelden van zulke historische parallellen.
- Wat vind jij van dit soort vergelijkingen? Is het goed om die te trekken? Of maken we dan misbruik van de geschiedenis? Zet je argumenten vóór en/of tegen op een rijtje.

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

Vat de historische context Duitsland samen met behulp van dit kolommenschema. Neem het schema over op papier en vul het verder in. Je begint met de titel van deze historische context. Daarna schrijf je telkens

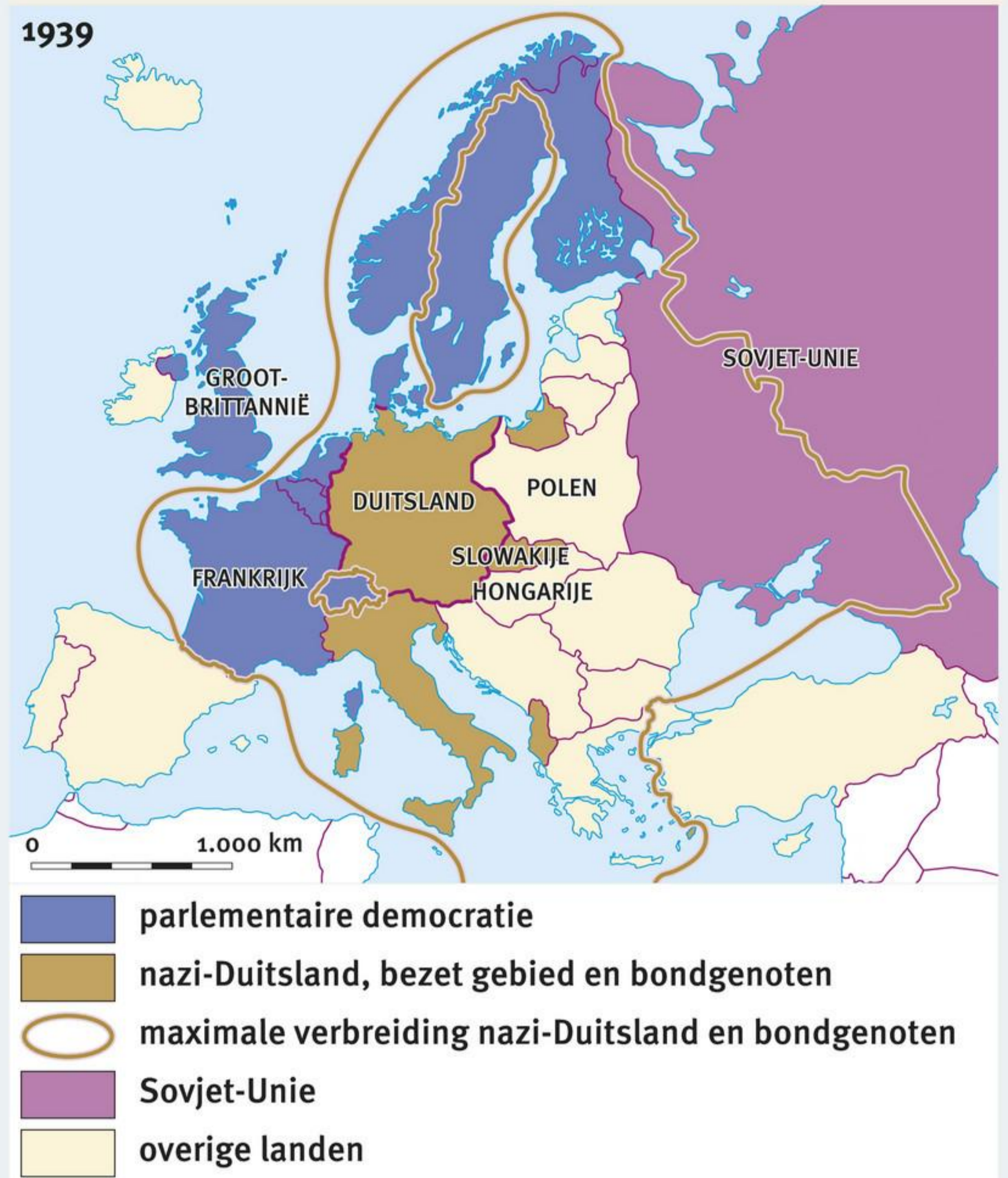
eerst de titel van een deelcontext op en vervolgens de eerste tussenkop. De leertekst onder elke tussenkop is onderverdeeld in alinea's die ingaan op verschillende onderdelen (aspecten) van het beschreven onderwerp. Deze aspecten schrijf je op in de derde kolom. Een aspect kan soms ook meerdere alinea's beslaan. Ben je klaar met een stukje leertekst? Dan ga je naar de tekst bij de volgende tussenkop. Zo vat je de deelcontexten samen.

DUITSLAND IN EUROPA 1918-1991			
Deelcontext	Tussenkop	Aspect	Uitleg
1 Opkomst van nazi-Duitsland 1918-1945	Republiek van Weimar	Situatie 1918	
		Oorzaken instabiliteit	
		Economie	
	Opkomst nationaalsocialisme	Beloftes NSDAP	
		Machtsgreep	
	Gevolgen voor Europa		
	2 Duitsland na de oorlog 1945-1961	Duitsland na de oorlog	Moreel
Economisch			
Sociaal			
Politiek			
Twee invloedssferen in Europa			
3 De hereniging van Duitsland 1961-1991	Gedeeltelijke ontspanning	Aanleiding detente	

Duitsland in kaarten

In de Tweede Wereldoorlog veroverden nazi-Duitsland en zijn bondgenoten bijna heel Europa. Maar de Sovjet-Unie sloeg terug en verdreef de Duitsers weer, terwijl de westerse geallieerden landden in Frankrijk. Het Westen moest toestaan dat de oostgrens van de Sovjet-Unie ver naar het westen opschoof en dat Stalin een gordel van vazalstaten creëerde. Zo ontstonden er in Europa twee invloedssferen. Onder invloed van de Koude Oorlog werd Duitsland op eenzelfde manier opgedeeld. Deze situatie werd bevestigd door de oprichting van de BRD en de DDR, die behoorden tot respectievelijk de invloedssfeer van het Westen en die van de Sovjet-Unie. Na de ineenstorting van het communisme sloot de DDR zich in 1990 weer aan bij de BRD. Doordat Duitsland lid bleef van de NAVO en de Europese Unie en doordat veel voormalige Oostbloklanden zich bij deze westerse instellingen aansloten, nam de Russische invloed in Europa sterk af.

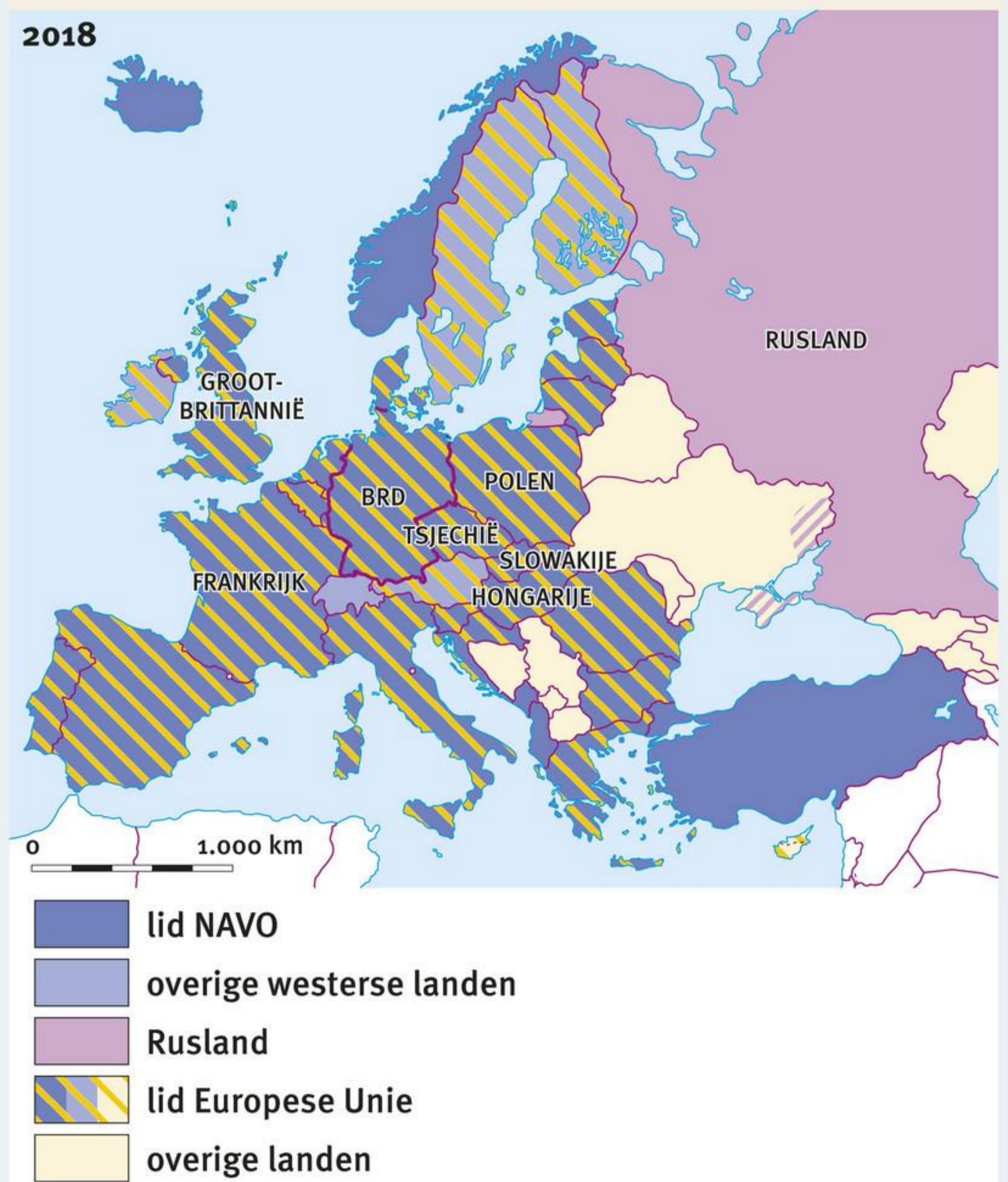
BRON 1 Europa in 1939.

BRON 2 Europa in 1955.

BRON 3 Europa in 2018.

Personen

Konrad Adenauer (1876-1967)

Christendemocratische politicus, de eerste democratisch gekozen bondskanselier van de BRD (1949-1963). Adenauer richtte zich in de jaren 1950 op de economische wederopbouw van West-Duitsland. In zijn buitenlandpolitiek realiseerde hij een snelle integratie van de BRD binnen de westerse invloedssfeer en de Europese Gemeenschap. Hij gold als fel tegenstander van het communisme en de Sovjet-Unie. De BRD zag hij als de enige legitieme vertegenwoordiger van het gehele Duitse volk. Hij erkende de DDR niet als staat.

Jozef Stalin (1878-1953)

Leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (1928-1953). Hij ontwikkelde zich tot een meedogenloze alleenheerser in een totalitair systeem. In de Tweede Wereldoorlog breidde hij de invloedssfeer van de Sovjet-Unie ver uit. Hij hielp in de DDR een volksdemocratie aan de macht.

Adolf Hitler (1889-1945)

Rijkskanselier van Duitsland (1933-1945) (vanaf 1934 Führer, 'leider'). Uit frustratie over de Duitse nederlaag tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de jonge Hitler lid (en vanaf 1921 partijleider) van een fel nationalistische partij, de latere NSDAP. In de crisisjaren kreeg hij veel Duitsers achter zich, waardoor hij in 1933 rijkskanselier kon worden. Hij schafte de democratie af, ontwikkelde zich tot een gewelddadige dictator en begon een nieuwe wereldoorlog. In Duitsland bleef hij lange tijd populair door successen in binnen- en buitenland (de bestrijding van de werkloosheid, het ongedaan maken van het Verdrag van Versailles). Uiteindelijk pleegde hij zelfmoord.

Walter Ulbricht (1893-1973)

Voorzitter van de communistische partij van de DDR en daarmee feitelijk het DDR-staatshoofd (1950-1971). Ulbricht volgde een Moskougetrouwe lijn. Onder hem werd de DDR een communistische dictatuur naar model van de Sovjet-Unie. Hij onderdrukte een volksopstand in 1953 en gaf in samenspraak met de Sovjet-Unie het bevel tot de bouw van de Berlijnse Muur in 1961.

Erich Honecker (1912-1994)

Leider van de DDR (vanaf 1971) tot enige weken voor de val van de Berlijnse Muur in 1989. Hij keerde zich tegen de hervormingen van Gorbatsjov. In 1989 vroeg hij de Sovjet-Unie hulp om de grote opstanden in Oost-Duitsland neer te slaan, maar Gorbatsjov weigerde. Kort daarna dwong de communistische partij hem tot aftreden en begon zij met hervormingen.

Willy Brandt (1913-1992)

Duitse sociaaldemocratische politicus en bondskanselier (1969-1974). Met zijn *Ostpolitik* zocht hij toenadering tot de DDR en de rest van het Oostblok. Toch bleef hij ook stevig vasthouden aan het westerse bondgenootschap en zette hij zich actief in voor verdere Europese integratie.

Helmut Kohl (1930-2017)

Christendemocratische bondskanselier van West-Duitsland (1981-1990) en de eerste bondskanselier van het herenigde Duitsland (1990-1998). Bij Frankrijk zocht hij steun voor de hereniging van Duitsland. Daarvoor accepteerde hij de invoering van de euro.

Michael Gorbatsjov (1931-2022)

Leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (1985-1991). Hij probeerde het communistische systeem in zijn land te redden door het te hervormen (glasnost en perestrojka). Dat mislukte en onder zijn leiding stortte het communisme in.

Jaartallen

4.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

- 1919 Verdrag van Versailles
- 1929 Amerikaanse beurskrach
- 1933 Hitler rijkskanselier; Rijksdagbrand; machtigingswet
- 1938 Conferentie van München
- 1939 Duitse inval in Polen; begin van de Tweede Wereldoorlog

4.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

- mei 1945 Duitsland geeft zich onvoorwaardelijk over
- 1948 Blokkade van Berlijn
- 1949 Oprichting van de BRD en de DDR
- 1953 Mislukte opstand in de DDR
- 1961 Bouw van de Berlijnse Muur

4.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

- 1972 BRD en DDR erkennen elkaar als gelijkwaardige staten
- 1985 Gorbatsjov begint hervormingen in de Sovjet-Unie
- 1989 Protestbewegingen in de DDR; val van de Berlijnse muur
- 1990 Hereniging van Duitsland
- 1991 Einde communistisch bewind in de Sovjet-Unie

Begrippen

4.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

antisemitisme

Haat tegen en/of discriminatie van Joden.

appeasementpolitiek

De buitenlandse politiek van Groot-Brittannië en Frankrijk in de jaren 1930, die erop was gericht een oorlog met Duitsland te voorkomen door steeds toe te geven aan de wensen en eisen van Hitler. Letterlijk: 'verzoeningspolitiek'.

arbeidsdienst

De gedwongen tewerkstelling van arbeiders uit de bezette gebieden in de Duitse oorlogsindustrie.

beurskrach

Massale en plotselinge ineenstorting van de koersen op een aandelenbeurs; in het bijzonder het inzakken van de beurs van New York in 1929, waardoor een wereldwijde economische crisis ontstond.

communisme

Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie, die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

Dawesplan

Plan (uit 1924) van een internationale commissie onder leiding van de Amerikaan Charles Dawes dat gericht was op verlichting van de Duitse herstelbetalingen aan de geallieerden. Volgens dit plan mocht Duitsland ook buitenlands geld lenen om zijn economische crisis te bestrijden.

dolkstootlegende

Complottheorie die de schuld voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog bij de regering van de Republiek van Weimar neerlegde.

geallieerden

In de Eerste en Tweede Wereldoorlog: bondgenoten tegen Duitsland, vooral Groot-Brittannië, Frankrijk, Rusland/de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten.

herstelbetaling

Een vergoeding (in geld of in goederen) voor geleden oorlogsschade.

machtigingswet

Een wet waarbij het parlement (een deel van) zijn bevoegdheden overdraagt aan de regering, zodat die zonder democratische controle een crisissituatie kan oplossen.

nazificatie

Het streven van de nationaalsocialisten om een vrije samenleving om te vormen tot een maatschappij die is gebaseerd op nationaalsocialistische beginselen, onder meer met behulp van propaganda.

BRON 4 Kaart van de Lage Landen rond 1250.

BRON 5 Mannen scheren schapen. Deze boekillustratie komt uit de omgeving van Atrecht (ca. 1275-1300). De wolproductie was in deze omgeving van groot belang voor de lakennijverheid.

Sociale veranderingen

Door deze succesvolle handel ontstonden binnen de burgerij van handelssteden grote sociale verschillen. Er ontstond een groep rijke kooplieden met een steeds grotere machtspositie. Zij gingen zich onderscheiden van de andere inwoners van de stad. De rijke kooplieden vormden zo een nieuwe sociale klasse, **patriciërs** genoemd. De overige inwoners van de stad werden gezamenlijk het **gemeen** genoemd. Zij waren minder rijk en machtig dan de patriciërs.

De patriciërs versterkten hun positie op drie manieren:

- Omdat steden zichzelf mochten besturen, waren er nieuwe bestuursfuncties ontstaan, zoals die van burgemeester en schepenen. Rijke kooplieden verdeelden deze bestuursfuncties onder elkaar.
- De patriciërs leenden geld uit aan lokale vorsten, die hierdoor een schuld bij hen opbouwden. Aanvankelijk hadden de vorsten meegewerkt aan de zelfstandigheid van steden, maar nu werden ze steeds afhankelijker van de patriciërs en zagen ze hun eigen machtsbasis afbrokkelen. De patriciërs gingen zich ook steeds meer gedragen als leden van de adel. Ze woonden in grote huizen en droegen dure kleding.
- Kooplieden verenigden zich in gilden. Een **gilde** was een vereniging van beroepsgenoten die hun belangen behartigden. Meestal werden gilden gevormd door ambachtslieden die hetzelfde beroep hadden, zoals wever of timmerman. Zij maakten onderling afspraken over bijvoorbeeld hun prijzen. Maar ook kooplieden verenigden zich nu in gilden. Omdat ambachtslieden voor de verkoop van hun goederen afhankelijk waren van kooplieden, kregen koopliedengilden zo meer macht. Zij bepaalden in steeds grotere mate de werkomstandigheden van de ambachtslieden, de prijzen van grondstoffen en de hoogte van lonen, tot onvrede van het gemeen.

NSDAP

Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij: Duitse nationalistische en racistische politieke partij die (van 1920 tot 1945) streefde naar verbetering van de toestand van het Duitse volk door middel van sterk politiek leiderschap, afschaffing van de vrijheid van meningsuiting en de democratie en door maatschappelijke uitsluiting van bepaalde groepen, onder wie Joden.

parlementaire democratie

Politiek stelsel waarin een democratisch gekozen parlement de hoogste macht heeft.

propaganda

Politieke reclame om mensen te overtuigen van en te laten gehoorzamen aan de ideeën van een bepaalde persoon of partij.

rechtsstaat

Een staat waarin wetten de staatsmacht inperken en burgers verzekerd zijn van eerlijke rechtspraak, vrijheid van meningsuiting, vakbondsvrijheid en dergelijke.

Republiek van Weimar (ook: Weimarrepubliek)

De Duitse democratische republiek die begon met de nieuwe grondwet (van 1919) en eindigde met de machtsovername door Adolf Hitler in 1933.

Rijksdagbrand

De brand die (in 1933) het Duitse parlamentsgebouw in Berlijn verwoestte.

totalitair regime

Een regering die bijna de volledige controle heeft over het dagelijks leven van mensen in politiek, cultureel, godsdienstig, sociaal en economisch opzicht.

Verdrag van Versailles

Vredesverdrag van de Eerste Wereldoorlog, in 1919 gesloten tussen de geallieerden en Duitsland. In dit verdrag werd onder meer bepaald dat Duitsland grondgebied moest afstaan en herstelbetalingen aan de geallieerden moest doen.

verzoeningspolitiek

Buitenlands beleid van Duitsland (vanaf 1923) dat gericht was op herstel van de verhoudingen met de buurlanden.

Volksgemeinschaft

Onder nationaalsocialisten populaire aanduiding voor een ideale, harmonieuze en 'raszuivere' samenleving. Letterlijk: 'volksgemeenschap'.

4.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

Berlijnse Muur

De muur tussen Oost- en West-Berlijn die moest voorkomen dat DDR-burgers via West-Berlijn naar het Westen vluchtten. Deze muur heeft bestaan van 1961 tot en met 1989.

Blokkade van Berlijn

De afsluiting van West-Berlijn in 1948 door Stalin, waarop de geallieerden reageerden met een luchtbrug.

Bondsrepubliek Duitsland (BRD)

Tot 1990: West-Duitsland, het kapitalistische en democratische Duitsland dat na de Tweede Wereldoorlog werd opgericht. Sinds 1990: het herenigde Duitsland.

Comecon

Economisch samenwerkingsverband tussen communistische landen onder leiding van de Sovjet-Unie.

denazificatie

Het verwijderen van alle herinneringen aan het nationaalsocialisme uit de publieke ruimte en het vervolgen van voormalige nationaalsocialisten.

Duitse Democratische Republiek (DDR)

Tot 1990: Oost-Duitsland, het communistische Duitsland dat na de Tweede Wereldoorlog werd opgericht; na de ondergang van het communisme herenigd met de Bondsrepubliek Duitsland.

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)

De eerste supranationale organisatie voor economische samenwerking in Europa, in 1951 opgericht door zes Europese landen om te zorgen voor meer stabiliteit in Europa.

Heimatvertriebene

Duitstalige inwoners van Centraal- en Oost-Europa die daar na de Tweede Wereldoorlog door de plaatselijke bevolking werden verjaagd en toen naar Duitsland vluchtten.

invloedssfeer

Gebied waar een van de twee wereldmachten tijdens de Koude Oorlog (de Verenigde Staten of de Sovjet-Unie) militair, economisch en ideologisch dominant was. Ook wel 'ideologisch machtsblok' genoemd.

Koude Oorlog

De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1991 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

Marshallplan (ook: Marshallhulp)

Economisch hulpplan van de Verenigde Staten om Europa na de Tweede Wereldoorlog economisch weer op de been te krijgen.

Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)

Militair bondgenootschap tussen westerse landen die hebben afgesproken dat als een van de lidstaten wordt aangevallen, de andere militair te hulp zullen schieten.

Oostblok

Verzamelnaam voor de Sovjet-Unie en de landen in Centraal- en Oost-Europa die onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie vielen.

planeconomie

Economisch systeem waarbij de staat volgens een meerjarenplan bepaalt wat en hoeveel er wordt geproduceerd.

Staatssicherheidsdienst

De Oost-Duitse veiligheidsdienst die de taak had om mensen te bespioneren en de vijanden van het communistische systeem uit te schakelen. Vaak afgekort tot Stasi.

Trumandoctrine

Amerikaanse politiek tijdens de Koude Oorlog die erop was gericht te voorkomen dat het communisme zich zou verspreiden en waarbij Amerikaanse steun werd verleend aan landen die door het communisme werden bedreigd.

volksdemocratie

De communistische variant van een democratie: bij verkiezingen kunnen de burgers alleen hun stem uitbrengen op kandidaten die zijn goedgekeurd door de communistische partij.

Warschaupact

Militair bondgenootschap onder leiding van de Sovjet-Unie, dat (in 1955) werd opgericht om het communisme in de lidstaten gezamenlijk te verdedigen.

Wirtschaftswunder

Het snelle herstel van de West-Duitse economie in de jaren 1950. Letterlijk: 'economisch wonder'.

4.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

Baader-Meinhof-Gruppe

Onderdeel van de Rote Armee Fraktion, een linkse, terroristische organisatie die zich in de jaren 1970 met geweld verzette tegen het kapitalisme en de beperkte denazificatie in de Bondsrepubliek.

Brezjnevdoctrine

Het politieke uitgangspunt van Sovjetleider Leonid Brezjnev (uit 1968), waarin werd vastgelegd dat communistische landen mochten ingrijpen als een ander communistisch land werd bedreigd door democratisering of kapitalisme. Tegenhanger van de Trumandoctrine.

detente

Periode van ontspanning en toenadering tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie tijdens de Koude Oorlog (tussen 1963 en 1979).

Europese Unie (EU)

Sinds 1993 het voornaamste orgaan waarin Europese landen samenwerken; is sinds de oprichting aanmerkelijk uitgebreid (27 lidstaten in 2023).

glasnost

Russische aanduiding voor een grotere vrijheid van meningsuiting en openheid van bestuur die ontstond ten tijde van partijleider Gorbatsjov.

Ostpolitik

Buitenlandpolitiek van de BRD onder bondskanselier Willy Brandt die zich richtte op het verbeteren van de relatie met de DDR, de Sovjet-Unie en andere Oostbloklanden.

perestrojka

Russische aanduiding voor de hervorming van het Sovjetsysteem onder partijleider Gorbatsjov met meer politieke en economische vrijheid als doel.

val van de Berlijnse Muur

De beëindiging van het reisverbod vanuit de DDR naar West-Duitsland door openstelling van de Berlijnse Muur. Deze leidde uiteindelijk tot de ondergang van het communistische regime in de DDR.

Controleer jezelf

4.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

- Ik kan verklaren waarom de democratische Weimarrepubliek niet uitgroeide tot een stabiel bestuur.
- Ik kan uitleggen waarom de NSDAP uitgroeide tot een massapartij en hoe de nationaalsocialisten de totale macht wisten te veroveren.
- Ik kan benoemen welke gevolgen de opkomst van het nationaalsocialisme had voor Duitsland.
- Ik kan benoemen welke gevolgen de opkomst van het nationaalsocialisme had voor Europa en Nederland.

4.2 Duitsland na de oorlog (1945-1961)

- Ik kan beschrijven welke situatie in Duitsland ontstond na de geallieerde overwinning.
- Ik kan uitleggen waarom de wederopbouw van Europa leidde tot spanningen tussen de Sovjet-Unie en het Westen en benoemen welke gevolgen dit had voor Duitsland.
- Ik kan uitleggen hoe de denazificatie in de westelijke bezettingszone verschilde van die in de oostelijke bezettingszone.
- Ik kan uitleggen waarom de BRD uitgroeide tot een stabiele democratie.
- Ik kan beschrijven hoe de DDR een totalitaire staat naar het model van de Sovjet-Unie werd.

4.3 De hereniging van Duitsland (1961-1991)

- Ik kan beschrijven hoe de relatie tussen de BRD en de DDR zich tijdens de detente ontwikkelde.
- Ik kan uitleggen uit welke ideeën het linkse terrorisme in de BRD voortkwam en beschrijven welk effect dat terrorisme op de BRD had.
- Ik kan beschrijven hoe de hervormingen van Gorbatsjov leidden tot het ineensinken van het Oostblok.
- Ik kan beschrijven welke gebeurtenissen de hereniging van de twee Duitslanden mogelijk maakten, en wat hindernissen waren bij de hereniging.
- Ik kan uitleggen met welke binnenlandse problemen het herenigde Duitsland te maken kreeg.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

Examentraining

Aan het einde van 6 vwo doe je centraal examen. Het examen geschiedenis toetst:

- de oriëntatiekennis: je moet de kenmerkende aspecten bij tijdvak 1 tot en met 10 in de tijd kunnen plaatsen, kunnen beschrijven met behulp van een voorbeeld en kunnen herkennen (in bronnen);
- het historisch denken, dat wil zeggen: je kunt historische concepten toepassen in relatie tot een voorbeeld of bron, zoals oorzaken en gevolgen, continuïteit en verandering, historisch perspectief en de bruikbaarheid van bronnen;
- de vier historische contexten: Steden en burgers, Verlichting, China en Duitsland.

TIP Alle kenmerkende aspecten die je voor het examen moet kennen, staan voor in dit katern.

Het centraal examen geschiedenis

- Het centraal schriftelijk examen duurt 3 uur en bestaat uit zo'n 25 tot 28 vragen. Je hebt gemiddeld 6 minuten per vraag. Let op: een vraag met een bron kost vaak meer tijd dan een vraag zonder bron.
- Ongeveer 35% van de vragen gaat alleen over de oriëntatiekennis. Zorg dus dat je elk kenmerkend aspect in de tijd kunt plaatsen én kunt uitleggen.

Tips bij beantwoorden examenvragen

- Kijk altijd hoeveel punten je krijgt voor een vraag. Het aantal punten geeft vaak aan uit hoeveel elementen een antwoord moet bestaan.
- Staan er in de vraag aandachtsstreepjes? Gebruik in je antwoord dan ook streepjes om de verschillende delen van je antwoord aan te geven.
- Herhaal (een deel van) de vraag in je antwoord. Dat helpt om de vraag gericht en volledig te beantwoorden. Dus: 'Waarom werd de Berlijnse Muur gebouwd?'
Antwoord: 'De Muur werd gebouwd, omdat ...'
- Moet je iets uitleggen of aantonen met behulp van een bron? Verwijs in je antwoord dan duidelijk naar de bron, bijvoorbeeld door te schrijven: 'In de bron staat ...' of 'Uit de bron blijkt ...'
- Wordt er om twee redenen gevraagd? Schrijf er dan ook twee op. Een derde reden mag je docent niet nakijken én het opschrijven kost jou veel tijd.

TIP Je mag bij het examen een woordenboek Nederlands gebruiken.

In deze examentraining oefen je heel gericht met een aantal vraagtypen die in een examen altijd voorkomen. Zo kun je controleren of je over de juiste kennis en vaardigheden beschikt. Daarbij leer je ook hoe je een bepaalde examenvraag moet aanpakken en hoe je ervoor zorgt dat je een vraag volledig beantwoordt. Veel vragen in deze examentraining komen uit recente examens.

Inhoud van de examentraining

Je oefent de volgende soorten examenvragen:

- **kenmerkende aspecten**
Je herhaalt de kenmerkende aspecten die niet in de historische contexten zitten en je oefent met het herkennen van kenmerkende aspecten in een voorbeeld of bron.
- **volgordevraag**
Je leert gebeurtenissen in de juiste tijd te plaatsen en zo een reeks gebeurtenissen in de juiste volgorde te zetten.
- **historisch perspectief**
Je oefent met het herkennen van een vraag over historisch perspectief. Daarbij verplaats je je in mensen uit het verleden en redeneer je vanuit dit historisch perspectief.
- **bruikbaarheid**
Je oefent met het bepalen van de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van een bron.
- **spotprent**
Je leert welke stappen je moet zetten om de boodschap van de maker van een prent te begrijpen.

Proefexamen

De examentraining sluit je af met een:

- **proefexamen**
Bij elke historische context hoort een proefexamen. Daarmee controleer je of je voldoende kennis hebt. Ook oefen je in elk examen met het historisch denken.

Chinese studenten leggen ten tijde van het keizerrijk het staatsexamen af. Dat examen toetste hun kennis van het confucianisme.

Kenmerkende aspecten

In elk examen zitten vragen die toetsen of je kenmerkende aspecten kunt herkennen. In de eerste opdracht bekijk je hoe je zo'n vraag het beste kunt aanpakken en tot een volledig antwoord kunt komen. Daarna volgen enkele vragen over kenmerkende aspecten uit recente examens. Daarmee kun je nagaan of je dit examenonderdeel voldoende beheerst.

TIP Verder oefenen met de kenmerkende aspecten kan online in de *Trainer kenmerkende aspecten*.

OPDRACHT

- 1 Gebruik de voorbeeldvraag. Er zijn ook drie voorbeeldantwoorden bij deze vraag. Bedenk voor elk antwoord hoeveel punten je zou geven: 0, 1, 2 of 3 punten. Leg je keuze telkens uit.

VOORBEELDVRAAG

Hieronder staan verschillende gebeurtenissen beschreven die passen bij een landkaart die bekendstaat onder de naam 'Peutingerkarta':

- 1 Tussen de 1e en 4e eeuw ontstond een kaart van het wegennetwerk van het Romeinse Rijk. Op de kaart stonden de namen van plaatsen, de afstanden tussen die plaatsen en de namen van rivieren en bergen.
 - 2 In de vroege middeleeuwen was weinig interesse voor de kaart. Slechts één kopie, gemaakt door een monnik, werd bewaard in een Duits klooster.
 - 3 In de 16e eeuw kwam de middeleeuwse kopie in handen van de humanist Konrad Peutinger. Hij herkende de Romeinse oorsprong van de kaart en wilde de kaart in druk uitbrengen. De gebeurtenissen rondom de Peutingerkarta passen bij verschillende ontwikkelingen in de Europese geschiedenis.
- 3p **1** Toon dit aan door, telkens met een verwijzing naar een passend kenmerkend aspect, een verklaring te geven voor:
- de behoefte aan de kaart in de Romeinse tijd en
 - de geringe interesse voor de kaart in de vroege middeleeuwen en
 - de belangstelling van Konrad Peutinger voor de kaart.

VOORBEELDANTWOORDEN

- A**
- 'De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde.'
 - 'De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid.'
 - 'De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid'.
- B**
- 'De groei van het Romeins imperium', want daardoor ontstond behoefte aan een kaart met daarop de belangrijke (handels)routes binnen het Romeinse Rijk.
 - 'Het ontstaan van een agrarisch-urbane cultuur in plaats van een agrarische cultuur'. Daardoor waren veel wegen en plaatsen in verval geraakt / was er alleen nog lokale handel of ruilhandel, en was er dus weinig interesse voor deze kaart.
 - 'De hernieuwde belangstelling voor de klassieke oudheid'. Daardoor had de humanist Peutinger belangstelling voor deze kaart van Romeinse oorsprong.
- C**
- 'De groei van het Romeinse imperium waardoor de Grieks-Romeinse cultuur zich in Europa verspreidde.' Door deze groei maakten allerlei volken in Europa en daarbuiten kennis met de Grieks-Romeinse cultuur, bijvoorbeeld met het schrift, het gebruik van glas, de Grieks-Romeinse goden en later het christendom. Ook verspreidden de Romeinen landkaarten, zoals deze.
 - 'De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid.' Hierdoor verdwenen steden en nam de handel sterk af. Doordat geld in onbruik raakte, moesten machthebbers het hofstelsel invoeren, waarbij ze hun militairen beloonden door hun stukken grond in leen te geven. De arbeid werd vooral verricht door horigen. In kloosters werden boeken overgeschreven, waaronder deze Romeinse kaart.
 - 'De hernieuwde oriëntatie op het erfgoed van de klassieke oudheid'. Tijdens de renaissance gingen kunstenaars Grieks-Romeinse voorbeelden navolgen, bijvoorbeeld door lichamen anatomisch correct af te beelden en perspectief te gebruiken. Humanisten zochten in kloosters naar oude geschriften, zoals deze kaart.

Aanpak bij kenmerkende aspecten

Een examenvraag over een kenmerkend aspect pak je als volgt aan.

- Lees eerst de vraag en ga na over welke periode de vraag gaat. Bedenk welke kenmerkende aspecten bij die periode passen.
- Ga in de vraag of bron op zoek naar informatie die bij een kenmerkend aspect uit die periode zou kunnen horen.
- Noteer in je antwoord het kenmerkend aspect van je keuze op een duidelijke manier.
 - Je hoeft het kenmerkend aspect niet letterlijk op te schrijven: een omschrijving in je eigen woorden is voldoende. Maar het kenmerkend aspect moet uiteraard wel herkenbaar zijn.
 - Soms gaat een kenmerkend aspect over meer dan één ontwikkeling. Zo staan feminisme en nationalisme samen in hetzelfde kenmerkend aspect. Je hoeft alleen de ontwikkeling te noemen die voor de vraag van belang is.
- Leg bij elk kenmerkend aspect uit waarom je dit hebt gekozen. Dat doe je door te verwijzen naar een of meer onderdelen van de bron of het voorbeeld in de vraag.

EXAMENVRAGEN

Door de eeuwen heen verdedigden auteurs, die ‘apologeten’ werden genoemd, het christelijke geloof. Twee gegevens:

- 1 Justinus de Martelaar schreef een boek, gericht aan de Romeinse keizer, waarin hij het christendom verdedigde tegen de beschuldiging dat christenen zich schuldig maakten aan atheïsme en kannibalisme.
- 2 In de *Doctrina Jacobi nuper Baptizati* uit de 7e eeuw werd geschreven dat in het Midden-Oosten ‘een profeet’ was verschenen die ten onrechte beweerde dat hij de sleutel tot het paradijs bezat.

Het past bij de positie van het christelijke geloof in die tijd dat de apologeten het noodzakelijk vonden hun verdediging te schrijven.

- 2p **2** Toon dit aan voor elk gegeven, waarbij je je antwoord telkens ondersteunt met een passend kenmerkend aspect.
Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

Twee gegevens over pauselijke bullen (brieven):

- 1 In 1455 gaf paus Nicolaas V met de bul *Romanus Pontifex* de Portugese koning Alfonso toestemming om in de landen onder de Sahara (in Afrika) ‘over te gaan tot invasie en de opsporing, de gevangenneming en onderwerping van alle Saracenen [moslims] en heidenen en alle vijanden van het christelijke geloof [...] en hen aan eeuwige slavernij te onderwerpen’.
- 2 In 1493 schreef paus Alexander VI in de bul *Inter Caetera* dat een christelijke natie niet het recht had een land in te nemen dat al eerder door een andere christelijke natie was veroverd.

- 3p **3** Geef aan, waarbij je je antwoord telkens ondersteunt met een verschillend kenmerkend aspect:
- welke ontwikkeling, die plaatsvond tijdens de middeleeuwen, paus Nicolaas V ondersteunde met zijn bul *Romanus Pontifex* en
 - op welke ontwikkeling in de 16e eeuw paus Alexander VI vooruitliep met de bul *Inter Caetera* en ten slotte
 - welke ontwikkeling in de vroegmoderne tijd werd gerechtvaardigd met de bul *Romanus Pontifex*.

Let op: je mag een kenmerkend aspect maar één keer gebruiken.

Gebruik bron 1.

Uit het voorwoord van Maria Sybilla Merian blijkt dat verschillende kenmerkende aspecten van die tijd elkaar hebben beïnvloed.

- 3p **4** Toon dit aan voor het verband tussen de ‘wetenschappelijke revolutie’ en drie andere kenmerkende aspecten van haar tijd, telkens met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 2.

De Italiaanse overheid gaf de opdracht om alle exemplaren van *Lotta di classe* in beslag te nemen en onderzoek te doen naar Longoni.

- 3p **5** Licht toe waarom de overheid zo reageerde door:
- met een verwijzing naar de bron, aan de hand van een eerste kenmerkend aspect uit te leggen bij welke maatschappelijke discussie Longoni aansloot en
 - aan de hand van een tweede kenmerkend aspect te verklaren waarom de overheid de verspreiding van deze boodschap niet wenselijk vond.

BRON 1 De Duitse kunstenares Maria Sybilla Merian (1647-1717) specialiseert zich in het tekenen van planten en insecten. In 1705 verschijnt in Amsterdam haar boek met kleurenprenten en beschrijvingen van insecten uit Suriname. In het voorwoord van *Verandering der Surinaamsche Insecten* schrijft zij:

Ik heb mij vanaf mijn jeugd beziggehouden met de bestudering van insecten. Eerst begon ik in mijn geboortestad Frankfurt am Main met zijderupsen en later zag ik dat uit andere rupsen nog mooiere vlinders voortkwamen. Hierdoor verzamelde ik alle rupsen die ik kon vinden om hun gedaanteverwisseling waar te kunnen nemen. [...]

In Holland zag ik met verwondering welke mooie dieren men uit Oost- en West-Indië liet komen, vooral wanneer ik ze zag in de prachtige verzameling van de edele heer Nicolaas Witsen, burgemeester van Amsterdam en bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie [...], en in vele andere verzamelingen. Maar hier zag ik niet hoe vlinders uit rupsen in poppen en zo verder veranderen. Dit heeft mij aangemoedigd (in 1699) een grote en dure reis te maken naar Suriname in Amerika (een warm en vochtig land), om daar mijn observaties voort te zetten.

BRON 2 Op 1 mei 1894 wordt in de Italiaanse krant *Lotta di classe* ('Klassenstrijd') een afbeelding van het schilderij *Riflessioni di un affamato* ('Overpeinzingen van een uitgehongerde') van de Italiaanse kunstenaar Emilio Longoni afgedrukt.

Toelichting: in de begeleidende tekst bespreken de vrouw en de man in het restaurant hun maaltijd met kreeft, biefstuk en eieren met truffels.

Drie gebeurtenissen uit het leven van Eberhard Taubert (1907-1976), een hoge Duitse beleidsambtenaar:

- 1 In 1940 schreef Taubert in opdracht van Goebbels het script voor *De eeuwige Jood*, een documentaire over de rol van de Joden in de wereld.
- 2 In 1943 zette Taubert in Hilversum de Deutsche Europa Sender op, een Duitse zender die Engelstalige programma's uitzond naar Groot-Brittannië.
- 3 In 1958 schreef Taubert anticommunistische berichten, waarvoor de Amerikaanse regering hem betaalde.

- 3p **6**
- Noem het kenmerkend aspect uit de 20e eeuw dat past bij *alle drie* de gebeurtenissen en
 - geef afzonderlijke verklaringen voor twee van de gebeurtenissen, waarbij je elke verklaring ondersteunt met een *ander* kenmerkend aspect uit de 20e eeuw.

Gebruik bron 3.

Twee gebeurtenissen:

- 1 In 1946, terwijl Congo nog steeds een Belgische kolonie is, verandert Hergé in een nieuwe uitgave van *Kuifje in Congo* de les (zie bron). Kuifje zegt nu: 'We beginnen met een simpele som: wie kan me vertellen hoeveel 2+2 is?'
- 2 In 2011 vindt er een rechtszaak plaats in België over de vraag of de verkoop van *Kuifje in Congo* moet worden verboden wegens de inhoud.

- 2p **7** Geef een verklaring voor beide gebeurtenissen, waarbij je je antwoord steeds ondersteunt met een ander kenmerkend aspect.

BRON 3 Afbeelding uit het stripboek *Kuifje in Congo* (1931) van de Belgische tekenaar Hergé, waarin Kuifje door de Belgische kolonie Congo reist.

Volgordevraag

In elk examen zitten vragen die toetsen of je bepaalde gebeurtenissen in chronologische volgorde kunt zetten.

Het examen bevat twee soorten volgordevragen:

- een volgordevraag ‘door de tijd heen’. Zo’n vraag gaat over een grote periode, van prehistorie tot heden. De gebeurtenissen in deze vraag kun je koppelen aan kenmerkende aspecten.
- een of meer volgordevragen bij de historische contexten. Deze staan verderop in het examen. Hierbij moet je wat preciezer weten in welke volgorde bepaalde ontwikkelingen uit een context zich hebben afgespeeld.

TIP Bij het examen mag je in het boekje met opgaven schrijven. Maak daar gebruik van.

OPDRACHT

Door de tijd heen

- 8** Gebruik de voorbeeldvraag.
- Bedenk een manier om een vraag als deze systematisch aan te pakken. De examenmakers gaan ervan uit dat je de kenmerkende aspecten kent.
 - Pas deze systematiek toe en plaats de gebeurtenissen daarna in chronologische volgorde.

VOORBEELDVRAAG

- De volgende beschrijvingen van het spelen van spelletjes staan in willekeurige volgorde:
- 1 De jonge monniken van de eerste kloosters in Noordwest-Europa moesten bij een spel kegels omverwerpen die de duivel voorstelden.
 - 2 De Spanjaard Diego Durán, die naar het recent ontdekte Amerika verhuisde, schreef dat bij het Azteekse balspel *ullamalitzli* spelers soms gewond raakten door de drie kilo wegende bal die ze met heupen en billen over de middellijn moesten krijgen.
 - 3 In Brussel, dat door de opkomende handel en nijverheid aan het groeien was, verbood het stadsbestuur het kolven. De houten ballen die met een stok werden weggeslagen, veroorzaakten te veel schade.
 - 4 In de Griekse stadstaat Sparta werd het spel *episkyros*, waarbij twee teams een bal naar elkaar toe schopten of gooiden, erg gewelddadig gespeeld.

- 5 Nederlandse schilders beeldden in de Gouden Eeuw spelers van het bordspel triktrak af als symbool voor spilzucht en zedeloosheid.
 - 6 Soldaten die de grenzen van het uitgestrekte Romeinse Rijk verdedigden, speelden graag het *ludus latrunculorum*, een militair-strategisch bordspel voor twee spelers.
- 2p **8** Zet deze zes beschrijvingen van het spelen van spelletjes in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

OPDRACHT

Volgordevraag context

- 9** Gebruik de voorbeeldvraag. Deze hoort bij de context ‘China 1842-2001’.
- Bedenk ook hier eerst hoe je dit systematisch kunt aanpakken.
 - Pas deze systematiek toe en plaats de gebeurtenissen daarna in chronologische volgorde.

VOORBEELDVRAAG

- De volgende vrouwen, die een rol speelden in de Chinese geschiedenis, staan in willekeurige volgorde:
- 1 Chen Muhua was voorzitter van de commissie die moest toezien op de naleving van de eenkindpolitiek, waarmee de Communistische Partij de Vier Modernisering wilde ondersteunen.
 - 2 De verantwoording voor de zuivering van de communistische partij tijdens de Culturele Revolutie lag bij Jiang Qing, de derde vrouw van Mao.
 - 3 In naam van keizer Puyi ondertekende keizerin-weduwe Longyu de abdicatie, waarmee een einde kwam aan de Qingdynastie.
 - 4 Keizerin-weduwe Cixi steunde de Bokseropstand in de hoop dat er een einde zou komen aan de westerse invloeden in China.
 - 5 Na de moord op haar man leidde Su Sanniang een rebellenleger van 2.000 soldaten en sloot zich hiermee aan bij de Taipingopstand.
 - 6 Xie Qunying sloot zich als een van de eerste vrouwelijke soldaten aan bij het nationale revolutionaire leger om deel te nemen aan de Noordelijke Veldtocht.
- 2p **9** Zet deze vrouwen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de nummers.

Historisch perspectief

Bij sommige examenvragen wordt gevraagd je in te leven in mensen uit het verleden. Daarvoor moet je wel iets weten over dat verleden en over de mensen die toen leefden. Alleen dan kun je begrijpen vanuit welk perspectief zij naar een gebeurtenis of ontwikkeling keken.

OPDRACHT

- 10** Lees de voorbeeldvraag en bekijk de bijbehorende bron.
- a** Leg uit dat deze vraag past bij de vaardigheid 'historisch perspectief'.
 - b** Onderstreep in de voorbeeldvraag in wie je je moet inleven.
 - c** Onderstreep in de eerste voorbeeldvraag het jaar of de tijd waarin je je moet inleven.
 - d** Schrijf kort op wat je weet over de historische situatie van dat moment. Noteer alleen informatie die relevant is voor de vraag.
 - e** Geef antwoord op de voorbeeldvraag.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 4.

De bron werd door Nederlandse gezagsdragers gebruikt voor propaganda.

- 4p **10** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, welke boodschap de Nederlandse gezagsdragers met deze foto wilden overbrengen en
 - met een verwijzing naar de internationale politieke situatie, dat die boodschap bedoeld was om de internationale politiek te beïnvloeden.

BRON 4 Foto van een Nederlandse soldaat, gemaakt op West-Sumatra in januari 1949. Dat gebeurde door een fotograaf van het Nederlandse leger tijdens een actie tegen inwoners van Indonesië. Op de vlag staat het symbool van de Indonesische Communistische Partij.

Aanpak bij historisch perspectief

Bij een vraag over historisch perspectief moet je het gedrag of het denken van mensen in het verleden verklaren. Of je moet beredeneren hoe mensen in het verleden op iets gereageerd zouden hebben. Voordat je aan een antwoord begint, moet je eerst het volgende bedenken:

- Wie is de persoon of de groep in wie je je moet inleven?
- In welk jaar of welke tijd moet je je inleven?
- Wat weet je over de omstandigheden, de opvattingen of het handelen van die persoon of die groep mensen op dat moment?

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 5.

Henri Mouhot geeft een van de eerste beschrijvingen van de ruïnes van het 14e-eeuwse Cambodjaanse tempelcomplex Angkor Wat.

- 2p **11** Verklaar dat het boek van Mouhot:
- in de 19e eeuw volgens Franse lezers het belang van het modern imperialisme kon benadrukken en
 - in de 20e eeuw voor Cambodjaanse lezers een stimulans kon vormen voor verzet tegen het westers imperialisme.

BRON 5 De Franse ontdekkingsreiziger Henri Mouhot reist in 1858-1859 door het gebied waar de Fransen bezig zijn hun kolonie Indochina (het huidige Laos, Cambodja en Vietnam) te vestigen. Hij schrijft:

In de provincie die nog altijd Angkor heet, [...] liggen op de banken van [de rivier] de Mekong in het oude koninkrijk Tsiampoïes ruïnes van zulke grandeur, overblijfselen van gebouwen waarvan de bouw zoveel arbeid moet hebben gekost dat men bij het eerste aanzicht gevuld wordt met diepgevoelde bewondering. En men kan niet anders dan zich afvragen wat er is gebeurd met het machtige volk, zo geciviliseerd, zo verlicht, de scheppers van deze enorme bouwwerken. Een van deze tempels – een concurrent van die van Solomon¹ en opgetrokken door een of andere Michelangelo² van lang geleden – zou een eervolle plaats kunnen krijgen naast onze eigen mooiste gebouwen. Het is grootser dan wat ons is nagelaten door Griekenland of door Rome en staat in schril contrast met de barbaarse toestand waarin deze natie nu is vervallen.

¹ Solomon is een Bijbelse koning.

² Michelangelo is een kunstenaar uit de renaissance.

Bruikbaarheid

Het examen bevat altijd één of meer vragen waarbij je de bruikbaarheid van een bron moet beoordelen. In dit onderdeel oefen je eerst hoe je een vraag over bruikbaarheid kunt aanpakken. Daarna oefen je met veelgebruikte argumenten bij het beoordelen van betrouwbaarheid. Ten slotte volgen nog twee oefenvragen.

OPDRACHT

- 12** Gebruik de voorbeeldvraag en de bijbehorende bron.
- a** Onderstreep in de voorbeeldvraag het onderzoeksonderwerp.
 - b** Onderstreep in het bronbijschrift belangrijke informatie over de bron en de maker.
 - c** Lees de voorbeeldantwoorden (A t/m C) en zo nodig de uitleg 'Aanpak bruikbaarheidsvraag'. Elk voorbeeldantwoord bestaat uit twee argumenten. Neem de tabel over. Geef voor elk argument aan of dit past bij relevantie, betrouwbaarheid of representativiteit.

	Eerste argument	Tweede argument
Antwoord A		
Antwoord B		
Antwoord C		

- d** Lees de voorbeeldvraag nogmaals. Beoordeel voor elk antwoord hoeveel punten je zou geven en leg je keuze telkens uit. Kies uit: 0, 2 of 4 punten.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 6.

Stel, je doet onderzoek naar 'de uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën, in de 18e eeuw in de Amerika's'.

Je concludeert dat de bron in één opzicht bruikbaar is voor je onderzoek, maar in een ander opzicht twijfel je aan de bruikbaarheid.

- 4p 12** Leg beide delen van je conclusie uit.

BRON 6 In 1781 schrijft de arts Jacobus Reichard een brief vanuit de suikerplantage Vreedestein in de Nederlandse kolonie Demerary (in Zuid-Amerika) aan zijn werkgever in Amsterdam:

De hemel zij dank: Wij zijn na een voorspoedige en gezegende reis op uw plantage Vreedestein aangekomen. [...] Ik zal deze maand op de plantage gaan wonen zodra de apotheek en de woning klaar zijn. Op uw plantage zijn feitelijk geen zieken, op vier negers¹ na die aan de jas of zogenaamde Indiaanse pokken² lijden. En Quacu, de suikerkoker, die veertien dagen kwakkelde door de beliac³, is hersteld. [...] Ik heb de medicijnen gecontroleerd maar die zijn niet in goede staat [...]. Ik heb gevraagd om extra medicijnen maar slechts een klein gedeelte ontvangen.

¹ Het woord 'neger' werd in de 18e eeuw gebruikt om mensen met een Afrikaanse herkomst aan te duiden.

² Jas of Indiaanse pokken is een huidziekte.

³ Beliac is een vorm van loodvergiftiging.

VOORBEELDANTWOORDEN

- A** – De informatie in deze bron is juist, want de bron is van een ooggetuige.
– Maar de bron is misschien niet bruikbaar want hij is uit 1781.
- B** – De bron is deels bruikbaar voor het onderzoek, omdat hij gaat over de situatie op een plantagekolonie in 1781 in een kolonie in Zuid-Amerika.
– De bron is misschien niet bruikbaar voor het onderzoek, omdat hij is geschreven door een Nederlander die slavernij op de plantages normaal vond. Het is dus een eenzijdig beeld.
- C** – De bron is bruikbaar voor het onderzoek, want hij is geschreven door iemand die een ooggetuige was van wat er op een Europese plantage in de 18e eeuw allemaal gebeurde.
– De bron geeft informatie over een plantage in een Nederlandse kolonie in 1781. In andere perioden tijdens de 18e eeuw of in koloniën van andere westerse landen ging het misschien heel anders. Deze bron alleen is dus niet voldoende om iets te zeggen over 'plantagekoloniën in de Amerika's in de 18e eeuw'.

Aan het einde van de 13e eeuw ontstonden hierdoor, met name in Vlaanderen, steeds meer conflicten binnen steden. Het gemeen, aangevoerd door de ambachtslieden, beklagde zich over machtsmisbruik en corruptie door patriciërs.

Uiteindelijk kwamen de ambachtslieden in verschillende Vlaamse steden in opstand tegen de patriciërs. De Franse koning, leenheer van Vlaanderen, steunde de patriciërs. Hij stuurde een leger naar de Vlaamse steden om de patriciërs bij te staan en de orde te herstellen. In Vlaanderen bewapenden ambachtslieden en boeren zich en trokken zij ten strijde tegen het Franse leger. In 1302 vochten deze twee groepen bij Kortrijk de **Guldensporenslag** uit. Het Franse leger stond bekend als een sterk leger met veel ervaring, maar toch werd het door de Vlamingen verslagen. De Guldensporenslag maakte geen definitief einde aan de machtspositie van de patriciërs. De slag liet echter wel zien dat ambachtslieden en boeren in staat waren om patriciërs en vorsten te verslaan.

VRAGEN

- 4 a** Tot 1050 was er in de Lage Landen geen monetaire economie.
Leg uit waarom.
- b** Leg uit hoe de hogere productiviteit in de landbouw vanaf 1050 leidde tot het herleven van een agrarisch-urbane samenleving.
- 5 a** Leg uit dat stadsrechten zowel voor de stedelingen als voor de vorst voordelig waren.
- b** Welk economisch voordeel hadden steden als ze nieuwe poorters aantrokken? Noem een voordeel op de korte termijn en een voordeel op de lange termijn.
- 6** Gebruik bron 4.
Geef van de volgende drie steden aan in welk rijk zij rond 1250 lagen en in welk land zij momenteel liggen:
- Atrecht
 - Kortrijk
 - Amsterdam
- 7 a** Leg uit dat Atrecht rond 1200 economisch, politiek en cultureel belangrijk was.
- b** Geef twee redenen waarom de economie van steden als Atrecht afhankelijk was van hun verzorgingsgebied.
- 8 a** Noem drie manieren waarop patriciërs hun positie versterkten.
- b** Leg uit hoe spanningen tussen de patriciërs en het gemeen leidden tot de Guldensporenslag.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 6.

In de periode tussen de 10e eeuw en de 12e eeuw was er sprake van zowel verandering als continuïteit.

- 2p **9** Toon dit aan door:
- met een verwijzing naar de bron een voorbeeld te geven van een economische verandering en
 - met een verwijzing naar de bron een voorbeeld te geven van sociale continuïteit.

Den Bosch kreeg in 1184 stadsrechten van de hertog van Brabant, Hendrik I. Een nieuwkomer die poorter wilde worden, betaalde hiervoor een ‘schelling’, slechts een klein bedrag.

- 1p **10** Beredeneer waarom het stadsbestuur slechts een laag bedrag vroeg in ruil voor burgerrechten.

Gebruik bron 7.

De bron illustreert de veranderende sociale positie van de feodale adel.

- 2p **11** Leg uit, met een verwijzing naar de bron, hoe deze sociale positie veranderde.

Gebruik bron 8.

Uit deze bron komt een probleem naar voren dat in veel Vlaamse steden speelde.

- 2p **12** Licht toe, met een verwijzing naar de bron, om welk probleem het gaat.

Gebruik bron 9.

Een bewering: ‘Dit standbeeld is gebouwd met een nationalistische boodschap die niet past bij het daadwerkelijk verloop van deze geschiedenis.’

- 2p **13** Ondersteun deze bewering met een argument.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

Aanpak bruikbaarheidsvraag

Een examenvraag over bruikbaarheid bestaat meestal uit een vraag en een bron.

- Lees eerst alleen de vraag heel nauwkeurig: voor *welk historisch onderwerp* (of welke vraagstelling) moet je de bron op bruikbaarheid beoordelen? Onderstreep *wie of wat* moet worden onderzocht, *waar* en in *welke tijd*.
- Lees daarna de bron. Onderstreep informatie over de maker van de bron, waar en wanneer de bron is gemaakt, en wat voor soort bron het is.
- Beoordeel dan de bron op de drie criteria voor bruikbaarheid, met het historisch onderwerp of de vraagstelling in gedachten:
 - Is de bron wel of niet relevant?
Dus: geeft een bron informatie over het onderwerp, de periode en de plaats die je onderzoekt?
 - Is de bron meer of minder betrouwbaar?
Dus: is de informatie in de bron juist voor jouw onderzoeksonderwerp?
 - Is de bron meer of minder representatief?
Dus: is de maker van de bron of de informatie in de bron een gemiddeld voorbeeld van de groep of het onderwerp dat je onderzoekt, of is deze juist uitzonderlijk?

OPDRACHT

- 13** De voorbeeldvraag gaat over de betrouwbaarheid van een bron.
- Markeer in de voorbeeldvraag de twee onderwerpen die je onderzoekt.
 - Markeer in het bronbijschrift belangrijke informatie over de bron en de maker.
 - Lees de uitleg ‘Aanpak betrouwbaarheidsvraag’. Daarin staan drie argumenten die je vaak kunt gebruiken bij een vraag over betrouwbaarheid. Ga voor elk argument na of het van toepassing is bij de voorbeeldvraag en de bron. Leg je antwoord telkens uit.
 - Formuleer zelf een antwoord op de voorbeeldvraag. Let op: geef telkens een argument vóór of tegen de betrouwbaarheid van de bron én leg dat argument uit met een voorbeeld.

VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 7.

Stel, je schrijft een verslag van je onderzoek naar de Britse overheersing van India en je vindt deze bron. Je hebt twee hoofdstukken:

- De acceptatie van het Britse gezag door de bevolking van India
- Het superioriteitsgevoel van de Britse bestuurders

4p **13** Leg uit, telkens met een andere verwijzing naar de bron, dat je de bron:

- voor het eerste hoofdstuk minder betrouwbaar vindt en
- voor het tweede hoofdstuk meer betrouwbaar vindt.

BRON 7 William Sleeman, generaal-majoor in het Britse leger in India, schrijft in zijn memoires, die worden gepubliceerd in 1844.

De vrouw van kolonel Faithful reisde samen met haar dochter en een andere jongedame, die beiden net waren aangekomen uit Engeland. Ze reisden van Calcutta naar Ludhiana, een afstand van meer dan 1.200 mijlen met hun draagstoelen en dragers, zonder ook maar één dienaar. Ze reisden veertien dagen dag en nacht, zonder het minste gevaar op letsel of beledigingen. Er zijn dagelijks voorbeelden van dames die op dezelfde manier meteen na hun aankomst uit Engeland met een koets naar elk deel van het land reizen, en ik heb nooit gehoord dat zij gewond raakten of beledigd werden. Zegt dit niet genoeg over onze heerschappij in India? Zouden mannen hun vrouwen en dochters onbeschermd toevertrouwen aan mensen die zich verzetten tegen onze heerschappij in India? We hebben geen garnizoenen, of ommuurde vestigingen in ons rijk, behalve in de drie hoofdsteden Calcutta, Madras en Bombay.* We weten en voelen dat mensen overal tegen ons opkijken en ons respecteren, ondanks al onze fouten, en we vinden het belangrijk dat zij voelen dat wij hen vertrouwen.

* Calcutta, Madras en Bombay: Kolkata, Chennai en Mumbai

Aanpak betrouwbaarheidsvraag

Betrouwbaarheid is een criterium voor de bruikbaarheid, maar soms wordt in een examen ook gevraagd om specifiek iets te zeggen over de betrouwbaarheid. Om zo'n vraag te beantwoorden kun je de eerste twee stappen van de ‘Aanpak bruikbaarheidsvraag’ volgen. Bij de derde stap wordt de aanpak anders. Je let dan op het volgende, telkens met de onderzoeksvraag in gedachten:

- Een bron kan minder of niet betrouwbaar zijn als de maker een reden heeft om bewust iets weg te laten, te liegen of een combinatie daarvan (zoals bij propaganda).
- Een bron kan minder betrouwbaar zijn als de maker ‘gekleurde’ informatie geeft, omdat hij of zij vanuit een bepaald (historisch) perspectief kijkt. De maker geeft een situatie dan onbewust anders weer dan iemand anders zou doen.
- De bron kan minder betrouwbaar zijn als de maker van de bron niet in een positie lijkt te zijn om over de juiste informatie te beschikken, bijvoorbeeld omdat de maker zelf geen ooggetuige was (maar ergens anders was of veel later leefde).

EXAMENVRAGEN

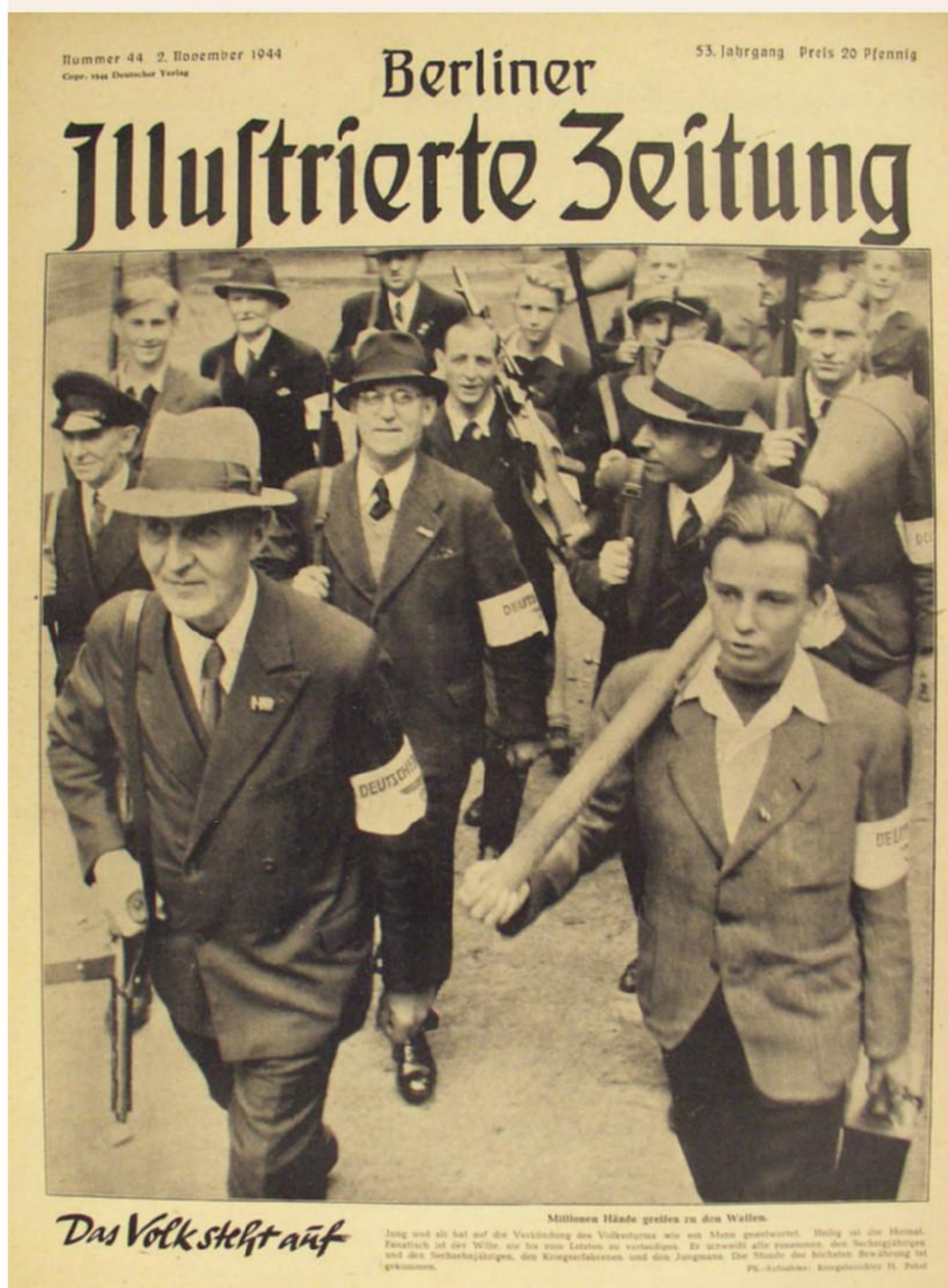
Gebruik bron 8.

Stel, je onderzoekt twee onderwerpen uit de Tweede Wereldoorlog:

- 1 de bereidheid van de Duitse bevolking om haar land te verdedigen;
 - 2 het voeren van een totale oorlog in Duitsland.
- Je concludeert dat de bron minder betrouwbare informatie bevat voor het eerste onderwerp en meer betrouwbare informatie voor het tweede onderwerp.

4p **14** Leg beide conclusies uit, telkens met een andere verwijzing naar de bron.

BRON 8 Voorpagina van een Duits weekblad (november 1944) met een foto van leden van de *Volkssturm*, een leger dat Hitler in 1944 oprichtte. Onder de foto staat onder meer: 'Jong en oud heeft als één man geantwoord op de afkondiging van de *Volkssturm*. Verbeten is de wil om het vaderland te verdedigen. Het smeedt iedereen samen, de zestigjarigen en de zestienjarigen, de veteraan en de jongeman.'

Gebruik bron 9.

De brief van Plinius Minor is een van de eerste documenten waarin Romeinse maatregelen tegen christenen en hun reacties daarop staan beschreven.

4p **15** Leg uit:

- met twee voorbeelden uit de bron, dat de brief van Plinius betrouwbaar is als je een geschiedenis wilt schrijven over het vroege christendom, maar
- met één voorbeeld uit de bron, waarom christelijke auteurs terughoudend zijn geweest met het gebruik van deze bron voor geschiedschrijving van hun kerk.

BRON 9 Plinius Minor schrijft in 112 n.C. een brief aan keizer Trajanus. Plinius is kortgeleden door Trajanus aangesteld als gouverneur in een Romeinse provincie en wil weten of hij het beleid ten aanzien van christenen op de juiste manier uitvoert.

Vooralsnog heb ik met mensen die bij mij als christenen werden aangegeven de volgende procedure gevolgd. Ik heb ze de vraag gesteld of ze christenen waren. Wie dat toegaf heb ik dat een tweede en derde maal gevraagd, met het dreigement van de doodstraf. Wie dan nog volhield heb ik laten afvoeren. [...] Anderen die dezelfde waanzin aanhingen heb ik, omdat ze Romeinse burgers waren, op een lijst laten zetten voor transport naar Rome. Juist door dit optreden breidden de aanklachten zich weldra uit, zoals dat gaat, en er deden zich verschillende soorten gevallen voor. Zo werd er een anonieme beschuldiging ingediend, met daarin de namen van velen. Mensen die ontkenden dat ze christen waren of waren geweest heb ik gebedsformules laten nazeggen, en aan uw beeltenis [...] wijn laten offeren, en bovendien Christus laten vervloeken. Dit zijn allemaal dingen waar men echte christenen nooit toe kan dwingen, naar men zegt. Deze mensen heb ik daarom gemeend te moeten laten gaan. Anderen die door aangevers waren genoemd zeiden eerst dat ze christen waren en ontkenden het meteen weer. [...] Ook deze mensen heb ik allemaal uw beeltenis en de godenbeelden laten vereren en Christus laten vervloeken.

Spotprenten

In vrijwel elk examen zitten vragen waarbij je een spotprent moet bekijken. In zo'n prent geeft de tekenaar een boodschap of mening. Hier staan enkele voorbeelden van zulke vragen uit recente examens. Daarmee kun je nagaan of je dit examenonderdeel voldoende beheerst. Ook lees je hoe je zo'n vraag het beste kunt aanpakken.

OPDRACHT

- 16** Gebruik de voorbeeldvraag en de bijbehorende bron.
- a** Lees de vraag. Wat zijn de 'beide delen van de bewering' waarover wordt gesproken?
 - b** Lees de vraag. Hoeveel verwijzingen naar de prent moet je geven?
 - c** Lees het bijschrift. Onderstreep daarin informatie over de maker, en over het jaar en de plaats van publicatie.
 - d** Bekijk de prent. Zet bij de verschillende (groepen)

personen een pijl. Beschrijf ook kort wat zij doen.

e Bekijk de prent. Omcirkel de teksten in de prent.

Vertalingen vind je in het bijschrift én in de toelichting.

f Bekijk de prent. Welke objecten zie je? Noem er drie. Beschrijf wat opvallend is aan de manier waarop deze objecten zijn getekend.

g Gebruik je antwoorden op vraag a tot en met f.

Formuleer een antwoord op de examenvraag: eerst op het eerste deel, dan op het tweede deel.

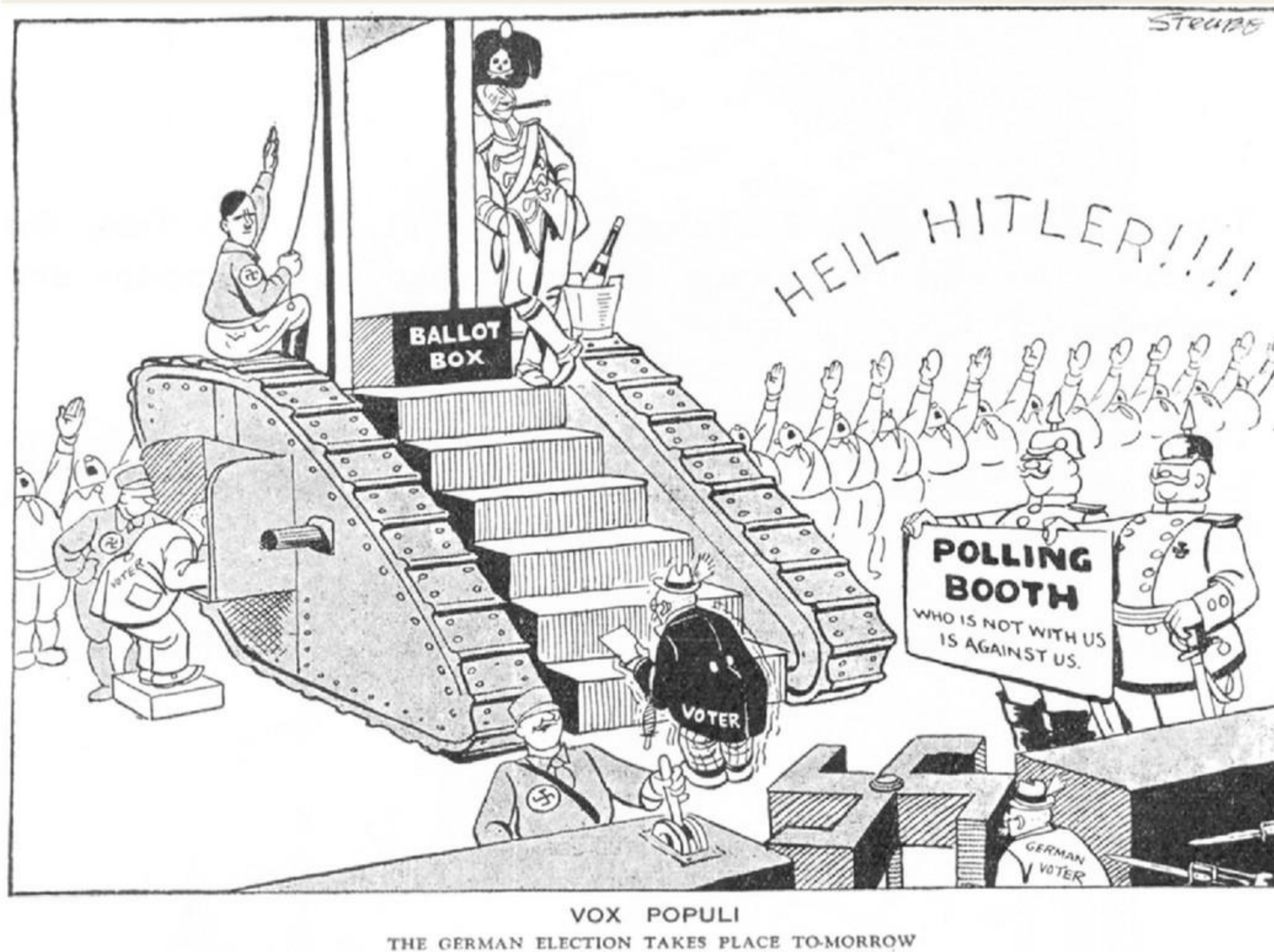
VOORBEELDVRAAG

Gebruik bron 10.

Een bewering: 'Strube geeft met deze cartoon een verwachting weer over het verloop van de verkiezingen en over de toekomst van de democratie in Duitsland.'

- 4p **16** Leg voor beide delen van de bewering uit welke verwachting Strube weergeeft, waarbij je je antwoord ondersteunt met telkens een andere verwijzing naar de bron.

BRON 10 Op 4 maart 1933, één dag voor de verkiezingen voor de Duitse Rijksdag, publiceert de Britse krant *The Daily Express* deze prent van Sidney Strube, met het onderschrift 'De stem van het volk. De Duitse verkiezingen vinden morgen plaats.'

Vertaling teksten:

Bovenaan de trap staat: 'stembus'.

Op de man onderaan de trap, de man bij het stemhokje links en de man bij de ingang staat: '(Duitse) stemgerechtigde'.

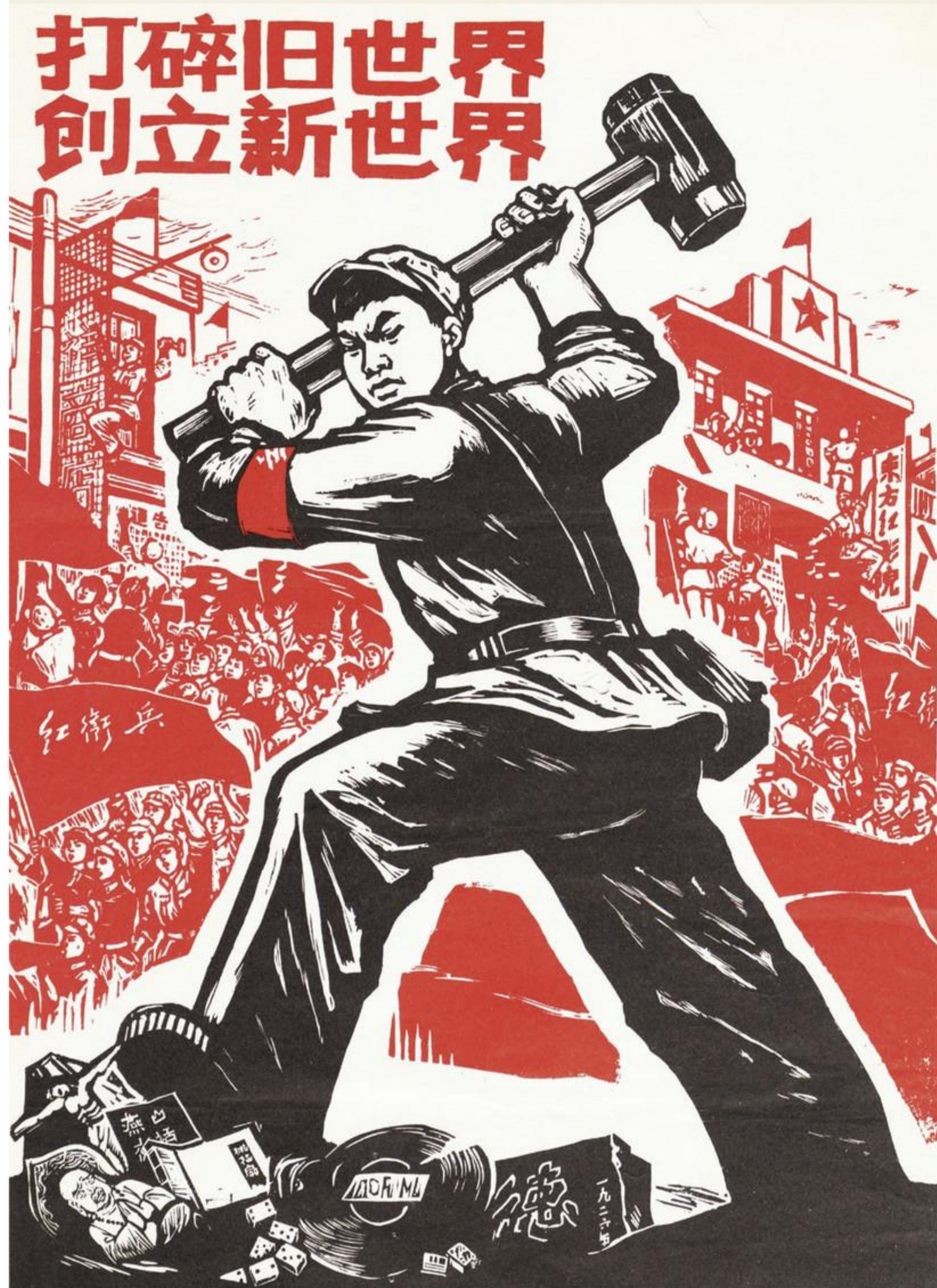
Op het bord rechts staat: 'Stemhokje. Wie niet voor ons is, is tegen ons.'

Toelichting:

De man met het touw van de guillotine in de hand is Hitler.

BRON 12 Chinese poster uit 1967 met de titel 'Verdrijf de oude wereld, bouw een nieuwe wereld'.

Toelichting: onder de voet van de man liggen vooraan een beeldje van Confucius en een kruisbeeld.

Proefexamens

Bij elke historische context hoort een proefexamen. Voor elke vraag staat hoeveel punten je ermee kunt behalen. Als bij een vraag om uitleg of een verklaring wordt gevraagd, krijg je **geen** punten als die ontbreekt. Geef niet meer antwoorden dan er worden gevraagd. Deze worden **niet** beoordeeld.

Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700

Een gebeurtenis rond de tijd van de Gulden-sporenslag: in 1297 vaardigde de Franse koning, leenheer van Vlaanderen, een verbod uit op de import van Vlaams laken in de rest van zijn rijk.

- 2p **1** Leg uit:
- welk doel de Franse koning hiermee wilde bereiken en
 - waarom hij juist van dit product de import verbod.

Gebruik bron 1.

De bron illustreert een politieke en een sociale verandering in de late middeleeuwen.

- 3p **2** Toon aan, telkens met één verwijzing naar de bron:
- dat in deze bron elementen van de oude situatie zichtbaar zijn,
 - dat in deze bron ook de nieuwe politieke situatie zichtbaar is en
 - dat deze bron het ontstaan van een machtige, gesloten sociale klasse illustreert.

Een gegeven: Anton van Bourgondië, hertog van Brabant en Limburg, richtte in 1406 een rekenkamer in om de financiën en belastingen van heel Brabant te controleren. Deze rekenkamer werd al snel gevestigd in Brussel.

- 3p **3**
- Leg uit dat dit gegeven past bij een kenmerkend aspect uit dezelfde tijd en
 - toon met twee van zijn maatregelen aan dat de Habsburgse vorst Karel V dit beleid voortzette.

Gebruik bron 2.

Deze bron:

- past bij een kenmerkend aspect uit de 16e eeuw en
 - past bij de directe aanleiding voor de Opstand in de Nederlanden.
- 2p **4** Toon beide beweringen aan met een verwijzing naar de bron.

Een gebeurtenis: in 1661 kocht de kousenverkoper Jan Hartman in Amsterdam een grachtenpand. Hij liet de bovenste verdieping ombouwen tot een katholieke kerk. Het protestantse stadsbestuur van Amsterdam stond niet toe dat katholieken in het openbaar religieuze bijeenkomsten hielden; achter gesloten deuren mocht het wel.

Deze gebeurtenis illustreert:

- 1 de burgercultuur in de Republiek;
 - 2 de gewetensvrijheid in de Republiek.
- 2p **5** Ondersteun beide beweringen met een argument.

BRON 1 In een stadsbrief uit 1382 verleent de graaf van Gelre stadsrechten aan de Gelderse plaats Gendt. De graaf duidt zichzelf aan als 'wij'.

15. En onze rechter¹ zal elke twee jaar nieuwe schepenen² benoemen, op de woensdag na Driekoningen. Eerst zal onze rechter twee schepenen uitkiezen, en die schepenen zullen op hun beurt schepenen uitkiezen totdat zij hun schepenbank hebben gevuld.

16. Voorts, als iemand in Gendt woont en daar sterft, hebben de wettige erfgenamen recht op diens bezittingen en zullen zij die ongestoord in ontvangst nemen.

17. En in het geval er geen wettige erfgenamen zijn, moet onze rechter de bezittingen van de overledene in bewaring geven bij de schepenen gedurende een jaar en zes weken. Als binnen die termijn iemand komt die kan bewijzen dat hij de wettige erfgenaam is, zal die die bezittingen door de schepenen overhandigd krijgen. Als er binnen die termijn niemand komt die dat kan bewijzen, dan zullen wij vrijelijk over de bezittingen beschikken.

[...]

25. En wanneer wij opdracht geven tot enige diensten of een heervaart³, dan zal onze rechter die samen met de burgemeesters en de schepenen van Gendt organiseren, samen met vier lieden die de gemeenschap daartoe aanstelt [...].

¹ 'onze rechter': de man die namens de graaf van Gelre fungeerde als hoogste bestuurder in Gendt

² stadsbestuurders uit de stad zelf

³ militaire expeditie

Gebruik bron 3.

Deze bron gaat over een binnenlands conflict in de Republiek tijdens het Rampjaar.

- 2p **6** Leg met een verwijzing naar de bron uit:
- om welk conflict het gaat en
 - aan welke kant de maker van deze bron staat.

BRON 2 Fragment uit de *Catechismus* uit 1563, die in 1566 in Nederlandse vertaling verscheen. Een catechismus is een tekst waarin de leer van de kerk is vastgelegd in de vorm van vraag en antwoord. In dit deel van de tekst gaat het over de tien geboden uit de Bijbel.

Wat eist God in het tweede gebod?

Dat wij God op geen enkele wijze afbeelden, en op geen andere wijze vereren, dan Hij in zijn Woord heeft bevolen.

Mag men dan helemaal geen beelden maken?

God kan en mag op geen enkele wijze worden afgebeeld. De schepselen mogen wel worden afgebeeld, maar God verbiedt het hun beeltenis te maken en te hebben [als dat gebeurt] om ze te vereren of daardoor God te dienen.

Maar zou men de beelden in de kerken niet mogen toelaten om het gewone volk te onderwijzen?

Nee; want wij moeten niet wijzer zijn dan God, die zijn christenen niet door zwijgende beelden wil onderwijzen, maar door de levende verkondiging van zijn Woord.

BRON 3 Een spotprent die werd gemaakt in of vlak na het Rampjaar. De leeuw (de Republiek) wordt gevangen door de haan (Frankrijk) en het zwijn (Duitsland). Aan een boom hangen een wolf en een vos in schaapskleren. Zij stellen de regenten Johan en Cornelis de Witt voor.

*Der Haenen koningh hoogh van hart,
Braveert den Leeu in't net verwart;
Hy vecht met gelt, en laat het swyn,
In desen tocht syn noot hulp syn;*

*Terwyl de Wolf en Vos, vermoemt,
Met schape vacht, om't leven komt,
En een rampsaligh endt voor haer
Siet d'onheyl spellende ojevaer.*

Verlichting 1650-1900

In 1685 verbood de Franse koning Lodewijk XIV de ‘ketterij’ (het protestantisme) in zijn land.

- 2p **1**
- Beargumenteer, met een verwijzing naar het bijpassende kenmerkend aspect, dat deze maatregel past bij de politiek-bestuurlijke opvatting van sommige vorsten in de 17e eeuw en
 - leg uit hoe verlichte denkers in de 18e eeuw deze maatregel beoordeelden.

Gebruik bron 1.

Het *Plakkaat van Verlatinghe* legitimeert de Nederlandse Opstand tegen de vorst. De argumentatie van de Nederlandse opstandelingen verschilt van het recht op verzet dat John Locke beschrijft.

- 2p **2** Noem twee fundamentele verschillen.

Gebruik bron 2.

Een stelling: ‘De gedachten in deze bron zijn meer geïnspireerd op het sociaal contract van Rousseau dan op dat van Locke.’

- 2p **3** Bevestig of ontkracht de stelling met behulp van de bron door in te gaan op beide versies van het sociaal contract.

Gebruik bron 3.

De maker van deze bron heeft de verhoudingen verbeeld tussen de standen in het Frankrijk van zijn tijd.

- 2p **4** Beredeneer uit welke periode deze afbeelding afkomstig is:
- uit 1780-1789;
 - uit 1789-1792;
 - uit 1792-1799;
 - uit 1799-1804.

Gebruik bron 4.

Tijdens de Franse Revolutie werd gediscussieerd over de vraag of vrouwen dezelfde politieke rechten moesten hebben als mannen. Voor- en tegenstanders maakten beiden gebruik van ideeën die kenmerkend zijn voor de Verlichting.

- 2p **5** Toon dat voor beide partijen aan door te laten zien:
- dat Amar zijn mening in de bron onderbouwt op een manier die past bij de Verlichting, maar
 - dat ook mensen met een aan Amar tegengestelde opvatting, verlichte ideeën konden gebruiken om hun mening te onderbouwen.

BRON 1 In 1581 zwoer een aantal Nederlandse gewesten hun Spaanse koning af. Om dat te verantwoorden schreven ze het *Plakkaat van Verlatinghe*. Dit is een fragment uit dat document.

Het is voor iedereen duidelijk dat God een koning aan het hoofd van zijn onderdanen heeft geplaatst om hen te beschermen tegen alle onrecht, leed en geweld. God heeft immers de onderdanen niet geschapen ten behoeve van de vorst, om hem in alles wat hij beveelt als slaven te dienen. Integendeel, de vorst is er voor zijn onderdanen. Zonder hen zou hij geen vorst zijn. Hij is er om [de onderdanen] rechtvaardig en billijk te regeren, te verdedigen en lief te hebben als een vader zijn kinderen. Hij zal hen met inzet van zijn leven verdedigen. Wanneer hij dat niet doet, maar in plaats van zijn onderdanen te beschermen hen onderdrukt, hen overmatig belast, hen berooft van hun vrijheid, privileges en oude gewoonterechten, en over hen wil heersen als over slaven, moet zo iemand niet als een vorst, maar als een tiran worden beschouwd. De onderdanen hebben dan het recht om hem niet langer als vorst te erkennen, maar hem af te zetten en in zijn plaats een andere soeverein te kiezen om hen te beschermen. Dat zou niet verkeerd zijn.

BRON 2 In 1772 schreef een comité van radicale kolonisten in Boston tijdens een stadhuisvergadering een brief aan andere Amerikaanse steden waarin ze de Britse koning aanklaagden. Dit zijn twee fragmenten uit deze brief.

Wij, de landeigenaren en andere inwoners van Boston, hebben in de stadsvergadering, die naar behoren, volgens de wet, bijeen is gekomen, vastgesteld dat er meer dan genoeg reden is om ons zorgen te maken over het feit dat het despotische* plan, dat is bedacht door de vijanden van onze dierbare rechten, zijn voltooiing nu snel nadert. Wij kunnen niet langer passief blijven tegenover een constant, ongeremd en eenduidig streven om ons tot slaaf te maken, of vertrouwen hebben in een overheid die dreigt ons vast en zeker en onherroepelijk te vernietigen. [...]

Als u het ermee eens bent dat wij onze rechten voldoende hebben aangetoond en dat sommige door ons aangeduide parlementswetten en overheidsmaatregelen een inbreuk zijn op die rechten, dan vindt u het ongetwijfeld van het hoogste belang dat wij als één man opstaan om onze rechten te herstellen en te ondersteunen, en om via onze afgevaardigden of langs andere weg de maatregelen te nemen die u in uw wijsheid en vastberadenheid nodig acht om onze gelukzalige en glorieuze Grondwet te redden van de naderende ondergang.

* Een despoot is een alleenheerser die zijn onderdanen onderdrukt.

BRON 3 Ingekleurde prent uit Frankrijk. Te zien zijn een koninklijke leeuw en een doedelzakspeler in de kleding van eenvoudige burgers, die met een touwtje twee poppen laat bewegen.

BRON 4 In 1793 deed de (jakobijnse) afgevaardigde Jean-Baptiste Amar een voorstel aan de Nationale Conventie (de Franse volksvertegenwoordiging) over de rechten van vrouwen.

- 1 Mogen vrouwen politieke rechten uitoefenen en zich bezighouden met politieke zaken? Regeren betekent politieke zaken door wetgeving regelen, hetgeen grote kennis, onbegrensde toewijding, een zekere onbewogenheid en zelfverloochening vraagt. [...] Zijn vrouwen in staat om de benodigde aandacht en kwaliteiten te bezitten? We kunnen die vraag in het algemeen met nee beantwoorden.
- 2 Ten tweede, mogen vrouwen bijeenkomen in politieke clubs? Nee, omdat ze dan verplicht zijn om belangrijkere verzorgende taken die volgens de natuur bij hen liggen, op te offeren. De huiselijke taken, waar vrouwen volgens de natuur voor bestemd zijn, komen voort uit de sociale verhoudingen. Die sociale verhoudingen zijn het gevolg van de verschillen tussen man en vrouw.

Gebruik bron 5.

De politieke boodschap van dit schilderij blijkt uit verschillende toespelingen op het verleden.

- 3p **6**
- Noem vier verschillende perioden waar dit schilderij naar verwijst,
 - leg voor elk daarvan uit dat de bijbehorende symboliek nauw aansluit bij Napoleons politieke doelstellingen en
 - beredeneer of de boodschap van dit schilderij past bij Montesquieus opvatting over de staat.

Gebruik bron 6.

Thorbecke stelt in deze bron voor een liberale grondwet in te voeren.

- 3p **7**
- Toon met twee verwijzingen naar de bron aan dat het gaat om een grondwet die past bij het 19e-eeuwse politiek liberalisme en
 - leg met één verwijzing naar de bron uit waarom de autocratische koning Willem II snel instemde met de grondwetsherziening.

Gebruik bron 7.

Deze bron past bij drie kenmerkende aspecten uit de 19e eeuw.

- 3p **8**
- Toon dat aan, telkens met een verwijzing naar de bron.

Gebruik nogmaals bron 7.

Kuyper neemt in de bron nadrukkelijk afstand van de ideeën van Karl Marx.

- 1p **9**
- Leg met behulp van de bron uit op welke wijze hij dat doet.

BRON 5 Portret van Napoleon door Jean-Auguste-Dominique Ingres, 1806. Napoleon is gekleed in een hermelijnen mantel en heeft in zijn rechterhand de scepter van Karel de Grote. De vorm van het zwaard verwijst naar Joyeuse, het zwaard van Karel de Grote. Op zijn hoofd draagt hij een lauwerkrans, die in de Romeinse tijd werd toegekend aan generaals die een militaire overwinning hadden behaald. De schilder heeft zich voor de pose van Napoleon laten inspireren door een befaamd beeld van oppergod Zeus in het klassieke Athene.

BRON 6 Kloosters rondom Brugge stelden regels op over het ontginnen van het land door de boeren die er woonden (12e eeuw).

Per 'gemet'* zullen [de boeren] jaarlijks op Sint-Maarten**, na de eerste oogst, twee solidi*** betalen; daarbij worden wegen en sloten niet meegerekend: die zijn vrij van belasting. Waar men sluizen bouwt en sloten graaft, moet dat op gemeenschappelijke kosten gebeuren, naar evenredigheid van ieders aantal gemeten. De heer heeft recht op alle visvangst uit natuurlijke wateren; de bewoners hebben recht op de opbrengst van alle andere visserij, naar evenredigheid van eenieders aantal gemeten. Al het moerassige land zal men vruchtbaar maken. [...] En wanneer dit eerdergenoemde land weer komt te overstromen – wat God verhoede –, dan zullen de pachters van het land geen belasting betalen tot op het ogenblik dat het opnieuw is bedijkt en dat zij de opbrengst van de volgende oogst hebben ontvangen. Als de heer van het land het gebied [na zo'n overstromingsramp] opnieuw zou willen inpolderen, dan zijn alle landeigenaren in de parochie verplicht gedurende drie zondagen hun land te komen inpolderen.

* *gemet*: een oppervlaktemaat voor land

** *feestdag van Sint-Maarten*, deze viel op 11 november

*** *solidi* (meervoud van 'solidus'): een muntsoort

BRON 7 Een feodale leenman, Landru de Dikke, legde in de 11e eeuw de volgende verklaring af.

Ik, Landru de Dikke, geef toe dat ik, verleid en in verzoeking gebracht door de hebzucht die dikwijls in het hart kruipt van mannen van de wereld, de kooplieden van Langres heb aangehouden, wanneer ze door mijn gebied trokken. Ik heb hun koopwaar afgenomen en heb het gehouden tot op de dag, waarop de bisschop van Langres en de abt van Cluny genoegdoening zijn komen vragen. Ik had een deel van wat ik had genomen, voor mijzelf gehouden, en de rest teruggegeven. De kooplui hebben toegestemd mij een bepaalde som als tribuut te betalen om dit restant te verkrijgen en om voortaan zonder vrees door mijn land te kunnen trekken.

BRON 8 Beschrijving door een anonieme Gentse monnik van een bezoek van de Franse koning aan Vlaanderen in 1302.

Toen de koning Gent zou binnenrijden, stroomde een volksmassa naar hem toe om hem met grote aandrang en geschreeuw te smeken hen te verlossen van een zware belasting die in Gent en Brugge werd geheven op alle voedingsmiddelen, in het bijzonder op bier en mede*, en die in Gent 'ongeld' werd genoemd en in Brugge 'accijns'. Omdat de koning vrolijk was en zijn intrede een nieuwe belevenis, stemde hij in met de smeekbede van hen die hem toejuichten. Dit beviel de patriciërs allerminst, omdat zij uit die heffing juist aanzienlijke inkomsten betrokken, zoals ook in Brugge. Van Gent trok de koning naar Aardenburg, Damme en ten slotte naar Brugge. De Bruggelingen gingen hem tegemoet in buitensporig weelderige klederen, organiseerden spelen en boden hem zeer waardevolle geschenken aan. De schepenen en patriciërs verboden het volk echter, op de doodstraf, de koning om de afschaffing van de accijns te smeken of hem enige petitie aan te bieden, zoals gebeurd was in Gent.

* *lichtalcoholische drank op basis van honing*

BRON 9 Het Groeningemonument in Kortrijk. Dit monument werd in 1906 opgericht ter nagedachtenis aan de Guldensporenslag. Het beeld stelt de Maagd van Vlaanderen voor, die een speer opheft naar het overwonnen Frankrijk.

BRON 6 In 1848 kreeg de Leidse hoogleraar rechtsgeleerdheid Johan Rudolf Thorbecke van koning Willem II het verzoek een voorstel te doen voor een nieuwe grondwet. Hier zie je enkele (bewerkte) fragmenten uit de brief die Thorbecke met zijn voorstel meestuurde.

Aan den Koning!

Bij de plotselinge val van zó vele, schijnbaar welgevestigde, oude of nieuwe instellingen elders heeft Uwe Majesteit het noodzakelijk geoordeeld, de grondslagen van onze [instellingen] nauwkeurig en direct te onderzoeken. [...] Wij zijn overtuigd, Sire, dat, om Nederland en de grondwettige monarchie te kunnen behouden, er boven alles een andere en oneindig grotere medewerking van de burgerij dan tot dusver, nodig is. Een staatsregeling kan de politieke zin en wil, die hiervoor nodig is, opwekken en bevorderen. De Grondwet sloot volkskracht buiten; zij moet die nu in alle aderen van de Staat trachten op te nemen. Dit geschiedt zowel door uitbreiding van de individuele vrijheid van ontwikkeling en handeling, als door een oprecht stelsel van vertegenwoordiging in lands-, provincie- en plaatselijke gemeentezaken. [...] [Over het kiesrecht:] Hoe groter de offers zijn die men van de burger vergt, des te eerlijker en groter deel moet men hem aan het staatsbeleid gunnen, des te nauwer dient men hem persoonlijk aan het algemene belang te verbinden [...]. Wij wensen geen heerschappij van de volksmening van de dag, maar geloof in een vertegenwoordiging die, als zelfstandig orgaan van hetgeen de natie als één persoon voelt, denkt en wil, de regering met nationale kracht bezielt.

BRON 7 De Nederlandse confessionele politicus Abraham Kuyper schreef in 1872 in de door hem opgerichtte krant *De Standaard* een artikel over de sociale kwestie.

Nu het vraagstuk van de arbeidersstand steeds meer *het* grote vraagstuk van de dag wordt, en alle partijen in het land zich beijveren een oplossing te vinden [...], verdient ook, na ernstig onderzoek, te worden vastgesteld [wat de christen hiervan vindt]. Ook wij wensen aan dat onderzoek mee te doen. Immers: het arbeidersvraagstuk is voor de christen het maatschappelijk vraagstuk bij uitstek, omdat het zich bezighoudt met de toestand van hen die, volgens Gods Woord, de arbeid beschouwen als uitvloeisel van een goddelijk bevel, en dus als de levensvoorwaarde van alle schepselen, zowel van iemand die kroon en purper* draagt, als van de minderbedeelde, die zijn brood moet verdienen in het eervolle kleed van de werkman. De arbeid is de vrucht van het geloof; hij is de tijdelijke straf voor de zonde; net als de zonde maakt de arbeid ons allemaal tot broeders. Elke christen is arbeider. Het arbeidersvraagstuk is het broedersvraagstuk.

* In het oude Rome droegen machthebbers toga's met een rand van purper (een paarse kleurstof).

China 1842-2001

De volgende gebeurtenissen gaan over de relatie tussen China en het Westen.

- A De Amerikaanse president Nixon haalde de banden met de Volksrepubliek China aan in een poging China en de Sovjet-Unie tegen elkaar uit te spelen.
- B De Portugezen droegen de soevereiniteit van de Zuid-Chinese kuststad Macao over aan de Volksrepubliek China.
- C De Qingkeizer Qianlong besloot westerse handelaren alleen toe te laten tot de Zuid-Chinese havenstad Kanton (het huidige Guangzhou).
- D Chinese studenten richtten de 4 Meibeweging op en spraken zich uit tegen het Verdrag van Versailles.
- E Na het verlies van de Eerste Opiumoorlog werd China gedwongen Hongkong af te staan aan de Britten.
- F Westerse mogendheden besloten communistisch China niet toe te laten tot de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties.

2p **1** Zet de gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Gebruik bron 1.

Deze bron past bij:

- een kenmerkend aspect uit de 19e eeuw en
- een belangrijke 19e-eeuwse opstand in China.

2p **2** Toon dit aan, steeds met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 2.

2p **3** Beredeneer wat de maker van deze bron waarschijnlijk vond van:

- de Zelfversterkingsbeweging;
- het bewind van de keizerin-weduwe Cixi.

Na de nationalistische revolutie van 1911 moest keizer Puyi aftreden. Daarna werd hij nog tweemaal uitgeroepen tot keizer. De eerste keer was in 1917, toen krijgsheer Zhang Xun hem op de troon zette. Al snel maakte het leger van de nationalistische partij hier een eind aan. De tweede keer was in 1934, toen de Japanners hem uitriepen tot keizer. Ditmaal zou hij tot 1945 keizer blijven, maar hij voelde zich tijdens deze periode niet de keizer van China.

3p **4** Leg uit:

- om welke reden krijgsheer Zhang in 1917 meende dat de restauratie van de Chinese monarchie op de steun kon rekenen van de Chinese bevolking en
- om welke twee redenen tussen 1934 en 1945 Puyi waarschijnlijk niet het gevoel kreeg echt keizer van China te zijn.

Gebruik bron 3.

Soong Ching-ling geloofde dat de boodschap die zij met deze bron verspreidde, zou aanslaan in de Sovjet-Unie.

2p **5** Noem hiervoor twee redenen, telkens met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 4.

Deze bron illustreert een slechts gedeeltelijk geslaagde poging van Chiang Kai-shek om de relatie tussen de nationalistische partij en de Chinese Communistische Partij te verbeteren.

3p **6** Toon dit aan door:

- met verwijzing naar de bron de aanleiding te noemen voor deze poging,
- met verwijzing naar de bron uit te leggen waarom communisten de eerste alinea van de bron als hypocriet zullen hebben ervaren en
- (zonder bron) uit te leggen waarom de poging van Chiang Kai-shek slechts gedeeltelijk slaagde.

BRON 1 Proclamatie uit de jaren 1850. De Mantsjoes waren het volk waartoe de Qingkeizers behoorden.

Wij vinden dat het rijk aan de Chinezen toebehoort en niet aan de barbaarse Mantsjoes. Het voedsel en de kleding uit ons land zijn eigendom van de Chinezen en niet van de Mantsjoes. Toch hebben de Chinezen ondanks hun grote territorium en bevolking de Mantsjoes laten begaan zonder zich te verzetten. Kunnen de Chinezen zichzelf nog mannen noemen? China is het land van de goden, maar Mantsjoerije dat van de duivels. Waarom? De ware God, de grote God en Hemelse Vader maakte hemel en aarde en land en zee. Maar de duivelse slang, de koning van het dodenrijk, is een corrupte duivel, en de Mantsjoes aanbidden hem.

BRON 2 Fragment uit een tekst die in 1898 werd geschreven door een Chinese intellectueel.

In overweging nemend dat vreemde mogendheden hun blikken richten op ons land, kom ik tot de conclusie dat ons land op het punt staat te worden opgedeeld. Ik vind dat in deze eeuw, die overal concurrentie kent, oude gebruiken moeten worden afgeschaft, want op dit ogenblik zijn ze even nutteloos als bontmantels in de zomer. Men heeft al te veel eerbied voor onze voorouders en hun instellingen; men miskent hun gebreken en men handelt zeer onjuist als men hen blindelings navolgt. De politiek van onze voorvaderen verschilt grondig van de huidige politiek, die ons naar de ondergang leidt. Op dit moment hebben wij geen officieren, soldaten, munitie, wapens en schepen. Ons land heeft wel een naam, maar heeft slechts spoorwegen, een koopvaardijvloot en banken die aan vreemden toebehoren. Al mogen wij in schijn nog bestaan, in werkelijkheid bestaan wij niet meer.

BRON 3 Soong Ching-ling, de weduwe van Sun Yat-sen, werd in 1925 gekozen tot lid van het uitvoerende orgaan van de nationalistische partij. Uit onvrede verliet zij China echter in 1927. Zij vertrok toen naar de Sovjet-Unie, waar zij in juli 1928 de volgende verklaring aflegde.

Naar mijn mening verdraaien sommige leden van de partijleiding [van de nationalistische partij] met hun uitspraken de principes van Sun Yat-sen. Deze overtuiging dwingt mij af te zien van een actieve deelname aan de nieuwe politiek van de partij. [...] Als wij een politiek voeren waardoor arbeiders en boeren minder steun krijgen, raken wij aan de fundamenteën van onze partij, bedriegen wij de volksmassa's en verbreken wij de trouw aan onze overleden leider. Zal de nationalistische partij zich nu verheffen tot de hoogte van haar eigen idealen of is ze gedoemd ten onder te gaan in de onbeschaamdheid van reactionaire politiek en compromis?

BRON 4 Uit een rede van Chiang Kai-shek, 1937.

Het valt te betreuren dat de laatste tien jaar niet alle landgenoten een vast en ongeschokt vertrouwen in de 'Drie Grondslagen van het Volk'* hebben gehad en in onvoldoende mate hebben beseft welk gevaar ons land bedreigde. Het gevolg daarvan was dat een groot deel van ons volk gebukt ging onder een zware last en dat China werd vernederd door buitenlandse mogendheden.

Nu echter zien de Chinezen in dat ze óf samen moeten leven óf samen moeten ondergaan. Het onlangs door de CCP uitgevaardigde manifest is een opvallend voorbeeld van de overwinning van het nationale gevoel. De verschillende besluiten van het manifest, zoals het afzien van geweldspolitiek, het beëindigen van de communistische propaganda en de ontbinding van het Rode Leger, zijn wezenlijke voorwaarden voor een nationaal verzet. [...]

Ik hoop oprecht dat alle leden van de CCP eerlijk en eendrachtig de besluiten van het manifest uitvoeren en onder gemeenschappelijke militaire leiding hun plichten als staatsburger vervullen, schouder aan schouder strijdend met de anderen, voor een glorieuze voltooiing van de Nationale Revolutie.

* *De drie principes van Sun Yat-sen.*

Gebruik bron 5.

Edmund Valtman reageert met deze prent op een historische gebeurtenis in China.

- 1p **7** Leg met verwijzing naar de bron uit op welke gebeurtenis Valtman reageert.

Gebruik bron 6.

Stel, je doet onderzoek naar het totalitaire karakter van de Chinese staat in de bestuursperiode van Mao Zedong.

- 3p **8** Leg steeds met verwijzing naar de bron uit:
- dat Li Zhisui China ziet als een totalitaire staat,
 - welke reden je hebt om de informatie in deze bron als betrouwbaar te beschouwen en
 - welke reden je hebt om te twifelen aan de betrouwbaarheid van de informatie in deze bron.

Gebruik bron 7.

Deze bron illustreert enkele grote veranderingen in de politieke geschiedenis van China tussen 1965 en 1990.

- 3p **9** Toon dit aan door uit te leggen:
- dat het opmerkelijk is dat deze tekst is geschreven door een vroegere rode gardist;
 - waarom de inhoud van deze bron past bij de jaren na 1976 en
 - hoe de Chinese overheid in de jaren 1980 omging met meningen als die van Wei Jingsheng.

Gebruik bron 8.

In deze bron uit Rob Rogers kritiek op het hervormingsbeleid van Deng Xiaoping in de jaren 1980.

- 3p **10** Verklaar deze kritiek door:
- een economische en een politieke maatregel van Deng te noemen, steeds met een verwijzing naar de bron, en
 - vervolgens met verwijzing naar Rogers achtergrond een mogelijke verklaring te geven voor zijn kritiek.

BRON 5 Prent van de Amerikaanse tekenaar Edmund Valtman, die in 1961 werd gepubliceerd in het Amerikaanse dagblad *The Hartford Times*. Rechtsonder is Mao afgebeeld, terwijl hij een toespraak houdt voor boeren die op een collectieve boerderij werken. Hij zegt tegen hen: 'Bij regeringsbesluit heeft ieder lid van de commune recht op een eigen stuk grond.' Op twee van de afgebeelde kisten staat: 'Slachtoffers van hongers in het rode China.'

BRON 6 Fragment uit het boek *Het privéleven van Mao*, dat is geschreven door Li Zhisui, de lijfarts van Mao van 1954 tot 1976. Hij maakte permanent deel uit van Mao's gevolg. Li was daardoor een ooggetuige van Mao's dagelijkse leven. In 1966 verbrandde hij uit voorzorg zijn originele dagboeken, maar in 1977 begon hij uit zijn geheugen zijn aantekeningen weer op te schrijven. Dit boek werd in 1995 gepubliceerd.

Na de Oktoberviering van 1958 gingen we weer met Mao's trein in zuidelijke richting. Het schouwspel langs het spoor was ongelooflijk. De oogst kwam eraan en de gewassen bloeiden. De velden waren vol werkende boeren, het waren allemaal vrouwen en meisjes in rode en groene kleren, oude mannen met grijze haren of tieners. Alle volwassen mannen, de echte boeren van China, waren van de landbouw weggehaald om ijzer te maken in de hoogoven. Op een namiddag in de trein hielp Lin Ke [een secretaris van Mao] me uit de droom. Ik vroeg me hardop af hoe de hoogoven zo snel hadden kunnen verschijnen en hoe de productiecijfers zo hoog konden zijn. Wat we uit ons raam zagen, zei Lin Ke, was toneel, een gigantische nationale Chinese opera in vele bedrijven, die speciaal voor Mao werd opgevoerd. De partijsecretarissen hadden bevolen dat langs de hele route overal hoogoven moesten worden gebouwd en de vrouwen waren zo kleurig in rood en groen gekleed, omdat dat hun bevolen was. In Hubei had partijsecretaris Wang Renzhong de boeren opgedragen om rijstplanten weg te halen van verre velden en ze naast de route van Mao te planten, om de indruk van een overvloedige oogst te geven. De rijst was zo dicht op elkaar geplant dat elektrische ventilatoren rond de velden moesten worden neergezet om het rotten van de planten te voorkomen. Heel China was een toneel.

BRON 7 Tekst uit 1978 van een vroegere rode gardist, Wei Jingsheng.

Het volk heeft democratie nodig. Als mensen democratie eisen, vragen ze alleen maar iets wat oorspronkelijk al van hen was. Wie hun dat ontzegt, is een onbeschaamde bandiet. Hebben de mensen nu democratie? Nee. Willen ze soms niet de baas over zichzelf zijn? Natuurlijk willen ze dat! Juist daarom heeft de communistische partij de Kwomintang [de nationalistische partij] verslagen. Maar wat is na de overwinning van al die vroegere beloften terechtgekomen? Als eerste veranderden ze de 'democratische dictatuur van het volk' in de 'dictatuur van het proletariaat'. En toen verdwenen ook de laatste restjes democratie, waarvan een handvol mensen aan de top nog kon profiteren, en werden ze vervangen door het persoonlijke despotisme van de 'Grote Leider'. Volgens de marxistische theoretici hebben onder het socialisme de massa's – ook bekend als het 'proletariaat' – alle politieke macht. Ga de Chinese arbeiders maar eens vragen: welke rechten hebben jullie, behalve dat zielige loontje dat je maar net voor de hongerdood behoedt? Welke macht hebben jullie? Wat voor bazen zijn jullie? Helaas, jullie zijn nergens de baas over – niet eens over je eigen huwelijk! Moeten wij onder slavernij en ellende blijven lijden? Als we dat willen verbreken, is er maar een weg: democratie.

BRON 8 Spotprent van de Amerikaanse tekenaar Rob Rogers die in 1997 verscheen in het Amerikaanse dagblad *Pittsburgh Post-Gazette*. Afgebeeld zijn twee Chinese mannen in de gevangenis. De linker man zegt: 'Je moet het toch toegeven ... Dankzij Deng Xiaoping kunnen we uitzien naar de vruchten van het kapitalisme.' Waarop de rechter man reageert: 'Ja ... ik kan vanuit het raam in onze cel de McDonald's zien.'

Duitsland in Europa 1918-1991

Veel historici delen de geschiedenis van Duitsland tussen 1918 en 1945 op in twee perioden: de tijd van de Republiek van Weimar en de tijd van nazi-Duitsland. Als grens houden de meesten het moment aan waarop de Rijksdag de machtigingswet aannam (24 maart 1933). Maar er zijn nog andere indelingen mogelijk. Zo kan een historicus voor deze periode ook een indeling voorstellen met een breuk in 1929.

2p **1** Geef voor beide indelingen een onderbouwing.

Gebruik bron 1.

Netanyahu maakt gebruik van een historische parallel om zijn politieke boodschap uit te dragen.

2p **2** Leg dit uit door aan te geven:

- naar welke historische situatie in Europa Netanyahu verwijst en
- welke politieke les de westerse landen volgens hem uit deze situatie zouden moeten trekken.

Stel, je doet historisch onderzoek naar de vraag waarom de nationaalsocialistische propaganda succes had in de Weimarrepubliek. Je kunt daarbij kiezen uit een van de onderstaande bronnen uit de jaren 1930:

- A de verzamelde toespraken van Adolf Hitler;
- B een collectie dagboeken van Duitse burgers;
- C een database met alle verkiezingsuitslagen in Duitsland;
- D een verzameling journalistieke beschouwingen over de propaganda van de nationaalsocialisten;
- E een verzameling nationaalsocialistische posters.

2p **3** Welke bron is het meest bruikbaar voor je onderzoek? Geef een argument voor je keuze.

Gebruik bron 2.

Deze bron illustreert een belangrijk motief voor de Marshallhulp.

1p **4** Toon dit aan met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 3.

In het westen van Duitsland werd in de jaren 1945-1950 op een andere wijze omgegaan met het recente verleden dan in de periode na 1950.

2p **5** Leg uit:

- dat deze bron past bij de periode 1945-1950 en
- dat hij minder goed past bij de periode na 1950.

Gebruik bron 4.

Een stelling: 'Op basis van dit fragment is niet te zeggen of deze tekst is geschreven voor Konrad Adenauer of voor Willy Brandt.'

3p **6** Beredeneer of deze stelling juist of onjuist is door:

- (zonder bron) een belangrijke overeenkomst te noemen tussen de ideeën van Adenauer en Brandt over de toekomst van Duitsland en
- met een verwijzing naar de bron aan te tonen of de stelling wel of niet klopt.

Gebruik bron 5.

De maker van de bron had een duidelijke mening over de leiders van de DDR.

3p **7** – Leg met twee verwijzingen naar de bron uit of deze mening positief of negatief was en
– geef voor deze mening een waarschijnlijke verklaring.

Gebruik nogmaals bron 5.

In het bijschrift staat niet wanneer deze tekening is gemaakt.

2p **8** Beredeneer in welke periode deze bron is gemaakt. Doe dat door toe te lichten:

- wat het vroegste jaartal is waarin deze bron kan zijn gemaakt en
- wat het laatste jaartal is waarin deze bron kan zijn gemaakt.

BRON 1 In 2006 hield de Israëlische premier Benjamin Netanyahu in de Amerikaanse stad Los Angeles een redevoering voor een wereldwijde organisatie van Joden. Daarin reageerde hij op een televisierede van de president van Iran, Mahmoud Ahmadinejad. Deze had ontkend dat zijn land bezig was atoomwapens te ontwikkelen; bovendien had hij gezegd dat het hem niet interesseerde of de Holocaust wel of niet had plaatsgevonden, omdat het Joodse volk wat hem betreft sowieso niet het recht had om een eigen staat (Israël) te hebben op Palestijns grondgebied.

[Mijn vrouw en ik] gingen [gisteravond] naar een restaurant. Er komt een man aan onze tafel met een jongen, 12 jaar oud. Hij zegt: 'Dit is mijn zoon. Hij vindt het geweldig om u te zien. Kunt u hem één zin geven die hij kan doorgeven aan zijn klasgenoten bij maatschappijleer?' [...] Ik keek de jongen aan en zei: 'Waarom wil je die zin hebben?' En hij zei: 'Omdat ik geïnteresseerd ben in de toekomst van de wereld.' Dus ik zei: 'Oké, hier heb je je zin. Het is 1938 en Iran is Duitsland – en het haast zich zich te bewapenen met atombommen.' Ik weet niet of die jongen mij begreep. Maar ik wil dat u mij begrijpt.

BRON 2 Straatbeeld in München in de winter van 1945-1946. München was enkele maanden eerder ingenomen door de Amerikanen. De tekst luidt in vertaling: 'Amerikaan, geef ons iets te eten, anders zullen we Hitler niet vergeten.' De ster staat voor de Verenigde Staten.

BRON 3 Uit het West-Duitse tijdschrift *Nordwestdeutschen Heften*, maart 1947.

Schuld blijft schuld en moet worden afbetaald. Dat is de enige fatsoenlijke houding. Wat in onze naam is aangericht, daarvoor moeten we allemaal opdraaien en dat moeten we naar beste vermogen weer goedmaken. Zolang we niet zijn doordrongen van deze morele verplichting, [...] zolang is er geen bewijs geleverd dat het Duitse volk van houding is veranderd, en zolang kunnen we ook niet verwachten dat anderen ons uit volle overtuiging anders zullen behandelen.

BRON 4 Tekst van een persvoorlichter van de West-Duitse regering.

Gezien de huidige situatie is wel duidelijk dat de aanpak die de oppositie al meer dan twintig jaar propageert, niets heeft opgeleverd voor de nationale belangen van het Duitse volk. [...] Door te zorgen voor vrede, ontspanning en samenwerking wordt de weg naar zelfbeschikking van het Duitse volk vergemakkelijkt. Aan de instandhouding van conflicten en spanningsbronnen heeft het Duitse volk als geheel niets. De enige realistische aanpak is te gaan onderhandelen. Het uitgangspunt van een actieve politiek om tot een vergelijk te komen, is noodzakelijkerwijs het respecteren van de grenzen van de DDR en de onschendbaarheid van haar grondgebied. Anders is een onderhandelingspolitiek niet vol te houden en zonder onderhandelingspolitiek bestaat de roep om zelfbeschikking en hereniging uit niets dan holle woorden.

BRON 5 Deze tekening werd gemaakt door de bekende Nederlandse cartoonist Fritz Behrendt. Links staat Perestrojka. De mannen zijn DDR-politici. Onder de bron staat 'Houd gewoon de deuren dicht!' Op de hoed van de man staat *Neues Deutschland*, de naam van de belangrijkste partijkrant in de DDR.

Gebruik bron 6.

Een visie: 'In de periode 1990-2010 groeide de aanhang van de NPD snel, met name in het oosten van Duitsland. Dit was een uitdaging voor de Duitse democratie.'

2p **9** Onderbouw deze visie door:

- met verwijzing naar het standpunt van de NPD in de bron, een reden te noemen waarom de aanhang van de NPD tussen 1990 en 2010 juist in het oosten van Duitsland snel groeide, en
- met verwijzing naar de bron, uit te leggen waarom het gedachtegoed van de NPD werd gezien als een uitdaging voor de Duitse democratie.

De volgende historische gebeurtenissen hebben te maken met de stad Berlijn. Ze staan in willekeurige volgorde.

- A De DDR en de Sovjet-Unie besloten een muur te bouwen tussen Oost- en West-Berlijn.
- B In Potsdam bevestigden de geallieerden dat het bezette Berlijn werd opgedeeld in vier militaire zones.
- C Na invoering van de Duitse mark in de westelijke bezettingszone besloot Stalin West-Berlijn te blokkeren.
- D Sovjetroepen slaagden erin Hitlers leger tot staan te brengen en begonnen hun opmars richting Berlijn.
- E Tijdens de viering van het 40-jarige bestaan van de DDR riepen demonstranten in Oost-Berlijn 'Gorbi, Gorbi'.
- F Willy Brandt was bereid in Oost-Berlijn het verdrag te ondertekenen waarin de DDR en de BRD elkaar erkenden.

2p **10** Zet deze historische gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

BRON 6 Uit het partijprogramma van de NPD (Nationaaldemocratische Partij van Duitsland) van 1996. Deze partij deed vanaf de Duitse hereniging mee met de nationale en regionale verkiezingen.

Land en grond zijn eigendom van het Duitse volk. Elke Duitser heeft recht op werk. Arbeidsplaatsen moeten allereerst aan Duitsers worden toegewezen. In het arbeidsproces moeten mannen en vrouwen op dezelfde manier worden beoordeeld, op grond van hun prestaties. [...]

De NPD keurt de systematische internationalisering van volkseconomieën zoals die plaatsvindt in de economische ordening van het kapitalisme, vastberaden af. [...]

De NPD eist een veelzijdige en evenwichtige sociale volkseconomie, die zich richt op de eigen leefruimte van mensen. De internationale handel is een noodzakelijke aanvulling op de inheemse economie, maar mag deze in haar verscheidenheid en omvang niet uithollen.

Register

4 Meibeweging 74, 90

A

absolutisme 24, 33, 39, 61
agrarisch-urbane samenleving 9, 32
algemene wil 39, 61
anarchisme 52, 62
antisemitisme 96, 118
appeasementpolitiek 97, 118
arbeidsdienst 97, 118

B

Baader-Meinhof-Gruppe 107, 120
bedelorde 16, 32
Beeldenstorm 17, 32
begijn 15, 32
Berlijnse Muur 103, 119
beurskrach 96, 118
Blokkade van Berlijn 102, 119
Bokseropstand 69, 89
Bondsrepubliek Duitsland (BRD) 102, 119
bonum commune 15, 32
Brezjnevdoctrine 108, 120
burgerij 10, 32
burgerlijk gezinsideaal 52, 62

C

calvinisme 16, 32
censuskiesrecht 45, 62
centralisatie 16, 32, 39, 61
collectivisatie 80, 90
Comecon 103, 119
committee of correspondence 43, 62
communisme 52, 62, 74, 90, 95, 118
confessionalisme 53, 62
confucianisme 67, 89
Congres van Wenen 50, 62
conservatisme 53, 62
constitutionele monarchie 45, 62
Culturele Revolutie 81, 90

D

Dawesplan 95, 118
denazificatie 101, 119
Dertigjarige Oorlog 23, 33
detente 107, 120
directe democratie 39, 61
dolkstootlegende 95, 118
drieslagstelsel 9, 32
droit divin 39, 61
Duitse Democratische Republiek (DDR) 102, 119

E

emancipatiebeweging 50, 62, 68, 89
empirisme 37, 61
Europese Gemeenschap voor Kolen en
Staal (EGKS) 102, 119
Europese Unie (EU) 109, 120

F

fascisme 75, 90
feminisme 52, 62

G

geallieerden 95, 118
gemeen 11, 32
gewest in de middeleeuwen 9, 32
gewest in de republiek 22, 33
gewetensvrijheid 18, 32
gilde 11, 32
glasnost 108, 120
Gouden Eeuw 23, 33
grondwet 44, 62
Grote Sprong Voorwaarts 80, 90
Guldensporenslag 12, 32

H

Hanze 15, 32
Heimatvertriebene 101, 119
herstelbetaling 95, 118
humanisme 37, 61

I

industrialisatie 67, 89
industriële revolutie 51, 62
invloedssfeer 101, 119

J

jakobijnen 45, 62

K

Koude Oorlog 75, 90, 102, 119
krijgsheer 73, 90

L

laken 10, 32
liberalisering 81, 90
liberalisme 51, 62
lutheranisme 16, 32

M

machtigingswet 96, 118
marionettenstaat 75, 90
Marshallplan (ook: Marshallhulp) 101, 120
mercantilisme 24, 33

1.2 De positie van de stedelijke burgerij (1302-1602)

DEELCONTEXT

BRON 1 Detail van een schilderij van de lakenmarkt in Den Bosch uit ca. 1530. Het schilderij is gemaakt in opdracht van het gilde van lakenhandelaren. Laken vormde een van de belangrijkste exportproducten van de Zuidelijke Nederlanden.

Hoofdvraag

Welke invloed hadden sociaal-economische en politieke ontwikkelingen op de positie van de stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten (1302-1602)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 14 De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
- ★ 17 Het begin van staatsvorming en centralisatie
- ★ 21 De protestantse Reformatie die de splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
- ★ 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat

VOORKENNIS

- 1 a Geef een omschrijving van het begrip 'centralisatie'.
b Het proces van centralisatie in de periode 1302-1602 botste met de toenemende zelfstandigheid van steden in de Lage Landen.
Leg dit uit.
- 2 In de 16e eeuw ontstond een splitsing in de christelijke kerk in West-Europa.
Leg uit wat deze splitsing inhield.
- 3 De protestantse Reformatie is een oorzaak van het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
Leg dit uit.

modern imperialisme	67, 89		
moderne devotie	15, 32		
monetaire economie	9, 32		
N			
nationalisme	51, 62, 69, 89		
natuurrecht	38, 61		
nazificatie	96, 118		
Nianopstand	68, 89		
niet-gebonden landen	80, 90		
Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO)	102, 120		
Noordelijke Veldtocht	74, 90		
NSDAP	96, 119		
O			
oligarchie	24, 33		
ongelijke verdragen	68, 89		
oorlogseconomie	22, 33		
Oostblok	103, 120		
Opiumoorlogen	67, 89		
Oranjegezind	24, 33		
<i>Ostpolitik</i>	107, 120		
P			
parlementaire democratie	95, 119		
particularisme	16, 32		
patriciër	11, 32		
perestrojka	108, 120		
persoonlijkheidscultus	81, 90		
planeconomie	103, 120		
poorter	10, 32		
propaganda	96, 119		
protestantisme	16, 32		
publieke opinie	39, 61		
Q			
Qingdynastie	67, 89		
R			
Rampjaar	24, 33		
rationalisme	37, 61		
rechtsstaat	97, 119		
Reformatie	16, 32		
regent	22, 33		
Republiek van Weimar	95, 119		
republiek	18, 32, 44, 62		
Restauratie	50, 62		
Rijksdagbrand	96, 119		
rode gardisten	81, 90		
Romantiek	51, 63		
S			
scheiding der machten	39, 61		
sociaal contract	38, 61		
socialdemocratie	52, 63		
sociale kwestie	52, 63		
socialisme	51, 63, 73, 90		
staatsgezind	24, 33		
Staatssicherheidsdienst	103, 120		
stadhouder	22, 33		
stadsrecht	10, 32		
standensamenleving	44, 62		
stapelmarkt	23, 33		
T			
Taipingopstand	68, 89		
totalitair regime	96, 119		
Trumandocctrine	101, 120		
V			
val van de Berlijnse Muur	108, 120		
Verdrag van Versailles	95, 119		
Verenigde Naties	75, 90		
verlicht absolutisme	39, 61		
Verlichting	37, 61		
verzoeningspolitiek	95, 119		
verzorgingsgebied	10, 32		
Vier Modernisering	81, 90		
volksdemocratie	101, 120		
<i>Volksgemeinschaft</i>	96, 119		
voortgangsgedachte	37, 61		
W			
Warschaupact	103, 120		
wetenschappelijke revolutie	37, 61		
Wirtschaftswunder	102, 120		
wisselbrief	15, 33		
X			
xenofobie	81, 90		
Z			
Zelfversterkingsbeweging	69, 89		

Colofon

We danken Peter Seixas en Tim Morton voor hun toestemming om de uitwerking van het historisch denken in *Memo* te baseren op: Peter Seixas & Tim Morton, *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Toronto 2012). De concepten zijn niet altijd letterlijk vertaald, maar in verschillende opzichten aangepast aan de Nederlandse examenvoorschriften. Voor de Nederlandse versie draagt Malmberg de verantwoordelijkheid.

Bij het ontwikkelen van het kaartmateriaal in *Memo* is gebruik gemaakt van kaarten uit F. Hayt, J. Grommen, Dr. R. Jansen. A. Manet, X. Adams, W. Moreau en L. van de Broeck, *Atlas van de algemene en Belgische geschiedenis*, Van In (Wommelgem), 2015.

Bureauredactie

Nelly van de Mortel, Deurne

Ontwerp

Bianca Enthoven, Rotterdam

Vormgeving

Crius Group, Hulshout (België)

Beeldresearch

Beeldbalie, Utrecht

Cartografie

Van Oort Redactie en Kartografie, Almere

Technisch tekenwerk

Sittrop Grafisch Realisatiebureau, Rotterdam

MALMBERG

ISBN 978 94 020 8216 6

Release 6.0, tweede oplage

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp).

Beeld- en tekstverantwoording

Foto omslag: © University of Dundee The Peto Collection, Michael Peto ANP, AFP / Pierre Guillaud: blz. 117; ANP, AFP / Y. Lizunov: blz. 117; ANP, AFP: blz. 88, 107; ANP, Akg Images: blz. 117; ANP, AP, Marcus Brandt: blz. 114; ANP, Contact Press Images / Li Zhensheng: blz. 81; ANP, DPA: blz. 106; ANP, Joost van den Broek: blz. 28; ANP, Magnum Photos / Stuart Franklin: blz. 82; ANP, Zuma Press: blz. 56; ANP: blz. 117; Berliner Illustrierte Zeitung: blz. 130; Bibliotheque Natonale de France, Egidius Karel Gustaaf Wappers]: blz. 50; Bibliotheque Natonale de France: blz. 8, 17, 31, 41, 48, 132, 137; BPK Images, Anton von Werner: blz. 92; BPK Images, Bernhardt Walter, Ernst Hofmann: blz. 97; BPK Images: blz. 145, 146; Bridgeman Images, D.R. Fitzpatrick: blz. 102; Bridgeman Images, John Heartfield: blz. 99; Bridgeman Images: blz. 9, 38, 39, 45, 67, 69, 122, 125; Bundesarchiv, Engelbert Reineke: blz. 117; Bundesarchiv, Katherine Young: blz. 117; Casterman, Hergé: blz. 125; Daily Express, Sidney Strube: blz. 131; East China People's Fine Art Publishing House, Cai Zhenhua: blz. 80; Encyclopædia Britannica: blz. 88; Generalitat de Catalunya: blz. 15; Getty Images, Auguste Hervieu: blz. 51; Getty Images, Bloomberg / Gilles Sabrie: blz. 85; Getty Images, Dirck Halstead: blz. 82; Getty Images, Fototeca Gilardi: blz. 79; Getty Images, Hulton Archive: blz. 88; Getty Images, Hulton Archive / Allan Jackson: blz. 100; Getty Images, Hulton Archive: blz. 117; Getty Images, Michael Ochs Archives: blz. 83; Getty Images, Sovfoto: blz. 88; Getty Images, Ullstein Bild: blz. 88; Getty Images, Universal History Archive: blz. 88; Getty Images, Universal Images Group: blz. 101; Getty Images, Universal Images: blz., 34, 49; Getty Images: blz. 103; Gruuthuse Museum Brugge, Pieter Claeissens de Oude: blz. 20; Haags Historisch Museum, Pieter Frits: blz. 25; Imageselect, Alamy / John Heartfield: blz. 96; Imageselect, Alamy, Dennis Hallinan: blz. 94; ImageSelect, Alamy/DPA: blz. 109; Imageselect, Alamy: blz. 117; ImageSelect, Alamy: blz. 88; ImageSelect, Fritz Behrendt: blz. 145, 146; ImageSelect, Philippe Clément: blz. 13; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam: blz. 55, 84, 133; Koninklijke Bibliotheek Den Haag: blz. 11; Library of Congress, Edmund Valtman : blz. 142; Library of Congress, Edmund Valtman: blz. 108; Library of Congress, Herbert Block: blz. 78; Library of Congress, Jacques Louis David: blz. 44; Library of Congress, Keith Temple: blz. 75; Library of Congress: blz. 37, 42, 43; Museum Rotterdam: blz. , 23; Nationaal Archief / Fotocollectie Dienst voor Legercontacten Indonesië, A.J.M. Loomans: blz. 127; Nicholas Garland: blz. 113; Noordbrabants Museum: blz. 14; österreichische nationalbibliothek: blz. 17; Palace Museum, Beijing: blz. 88; Publiek domein, Alexander Kucharsky: blz. 59; Publiek domein, Auguste Millière : blz. 59; Publiek domein, Edward Duncan: blz. 66; Publiek domein, Fototeca Gilardi: blz. 74; Publiek domein, Fritz Meinhard: blz. 105; Publiek domein, Godfrey Kneller: blz. 59; Publiek domein, J.H. Romanes: blz. 59; Publiek domein, James Gillray: blz. 64; Publiek domein, John Thomson: blz. 68; Jos Collignon: blz. 110; Publiek domein, René Georges Hermann-Paul: blz. 71; Publiek domein, Universal Images: blz. 69; Publiek domein: blz. 31, 59, 60, 72, 73, 78, 95; Punch, William Augustus Sillince : blz. 105; Reclame Arsenaal: blz. 52; Regionaal Archief Nijmegen: blz. 6; Rijksmuseum, J.A.D.Ingres: blz. 138; Rijksmuseum, J.H. Neuman: blz. 60; Rijksmuseum, Joseph Duplessis : blz. 59; Rijksmuseum, Rembrandt van Rijn: blz. 24, 27, 31; Rijksmuseum: blz. 18, 21, 31, 135; Ron Rogers: blz. 143; Shutterstock: blz. 16; Stasi Archive, Simon Menner: blz. 113; The Granger Collection, William Allen Rogers: blz. 71; Universiteit Utrecht, Bernard Nieuwentijt: blz. 36; Utrechts Archief: blz. 10 Illustraties: Sittrop Grafisch Realisatiebureau: blz. 6, 34, 64, 92, 99; SL, Vivian Kwee: blz. 57; Van Oort redactie en kartografie: blz. 11, 22, 30, 58, 87, 116; Vivian Kwee: blz. 29

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden. © Malmberg, 's-Hertogenbosch

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Auteurs

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleenoor Geenen
Stephan Klein
Katja Krediet
Barbara Peters

Eindredactie

Katja Krediet
Judith Tadema

Vakdidactisch advies

Stephan Klein

Met medewerking van

Pieter de Bruijn
Vincent Kolodziejak
Mike van Raak
Jack Veraart

Nelson Mandela (1918-2013) was de belangrijkste strijder tegen het racisme in Zuid-Afrika. Twee maanden na het nemen van de foto op de voorkant werd hij gearresteerd. Het 'blanke' regime van zijn land veroordeelde hem wegens het voorbereiden van gewapend verzet. Mandela verbleef bijna dertig jaar in de gevangenis. Na zijn vrijlating slaagde hij erin gekozen te worden tot president van Zuid-Afrika. Mandela wordt nu wereldwijd bewonderd.

In democratische landen wordt het respecteren van mensenrechten gezien als het resultaat van een proces van vooruitgang. Wat is de geschiedenis van het idee van mensenrechten en van het verzet tegen racisme? Vanuit welke waarden denken zij die mensenrechten nastreven of verwerpen? Hoe verandert ons oordeel over verzet en onderdrukking door de tijd heen?

Met Memo leer je dit soort vragen te stellen, en na te denken over de manier waarop je naar het verleden kijkt.

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

Release 6.0

ISBN 978 94 020 8216 6

9 789402 082166

605085-02

MALMBERG

Vanaf 1300 probeerden vorsten hun grip op de steden te verstevigen. Zij probeerden vaste belastingen in te voeren, iets wat leidde tot conflicten met steden. Ook raakten zij in conflict met burgers over het geloof. Katholieke vorsten wilden dat al hun onderdanen de katholieke kerkleer volgden. Groepen binnen de stedelijke burgerij neigden juist naar een persoonlijker geloof of voelden zich meer thuis bij het protestantisme. De conflicten die hieruit voortvloeiden, leidden in de Nederlandse gewesten tot de stichting van een nieuwe Republiek.

Stedelijke netwerken

Rond 1300 waren Vlaanderen en inmiddels ook Brabant het economische zwaartepunt van de Nederlandse gewesten. Atrecht verloor vanaf 1300 zijn economische voorsprong door veranderingen in de manier van handeldrijven.

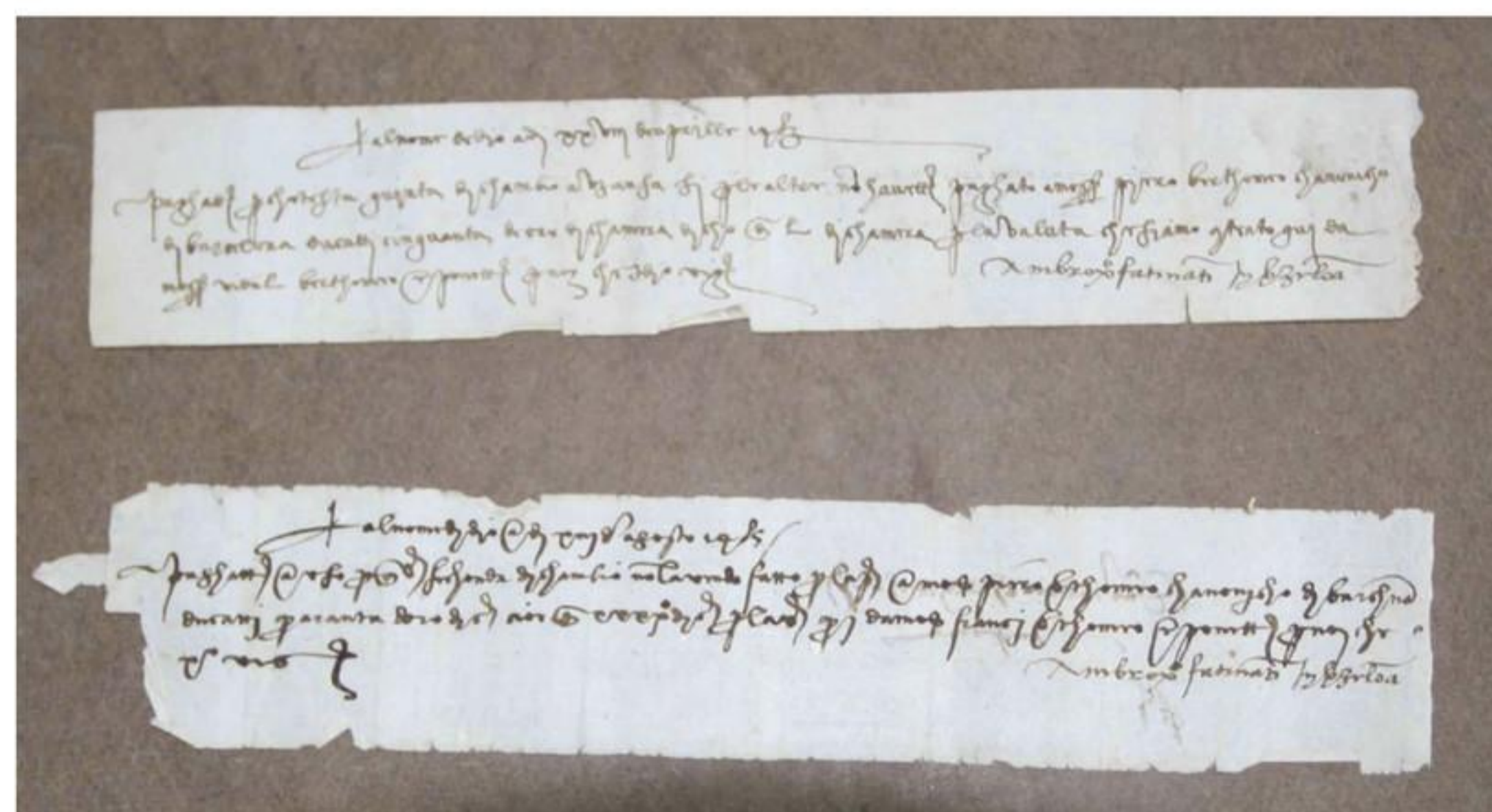
Ten eerste werd handel over het water steeds belangrijker. Atrecht had weinig mogelijkheden om te handelen over het water. Voor andere Vlaamse steden, zoals Brugge, was dit makkelijker: via de Noordzee vonden zij aansluiting op de handel met Spanje en Italië en met de **Hanze**, een handelsnetwerk van steden dat vanaf de Nederlanden via Duitsland tot aan Scandinavië reikte.

Ten tweede gingen handelaren werken met steeds grotere hoeveelheden geld en moesten ze steeds langere afstanden afleggen. Het was daarom niet handig om echte munten te gebruiken. In plaats daarvan gingen handelaren werken met de **wisselbrief**, een document waarop was aangegeven hoeveel geld handelaren elkaar schuldig waren. In deze periode ontstonden ook de eerste banken, die geld wisselden en uitleenden. Daar konden kooplieden ook wisselbrieven in geld omzetten.

In de Nederlanden gingen steden een stedelijk netwerk vormen, waarin elke stad een eigen functie had. De diverse functies van de steden binnen dat netwerk, versterkten het netwerk als geheel.

- Brugge was lange tijd het belangrijkste handelscentrum en werd daardoor ook het centrum van de geldhandel. Op de koopmansbeurs van Brugge konden handelaren wisselbrieven van elkaar kopen en bankzaken doen.
- Voor de handel in goederen werd vooral Antwerpen belangrijk. Antwerpen had een goede verbinding met het Europese achterland. Belangrijke handelssteden in Italië gingen bovendien steeds meer werken met nieuwe, grotere zeeschepen, en de grote Antwerpse haven was makkelijk toegankelijk voor deze schepen.
- In het noordelijke deel van de Nederlanden kreeg vooral Amsterdam (na 1350) een belangrijke economische functie. Amsterdamse kooplieden specialiseerden zich steeds verder in de handel met het

Oostzeegebied. De Hollandse bodem was namelijk niet geschikt voor de verbouw van graan en dus werd dit product vanuit de Oostzee aangevoerd. Hierdoor werd Amsterdam in de loop van de 14e eeuw een belangrijke haven met een grote koopvaardijvloot. ★ 14

BRON 2 Wisselbrieven werden in heel West-Europa gebruikt. Deze twee wisselbrieven werden rond 1483 uitgeschreven door een Italiaanse handelaar.

Religieuze veranderingen

Ook in de periode 1302-1602 vonden steden hun eigen zelfstandigheid van groot belang. Burgers zorgden voor hun eigen welzijn, bijvoorbeeld door zelf ziekenhuizen op te richten of scholen en tehuizen voor arme burgers. Door de oprichting van universiteiten waren kloosters niet langer het enige centrum van kennis. Voorheen was het de taak van de geestelijkheid geweest om te zorgen voor het **bonum commune**, het algemeen belang van de stedelingen. Nu nam de burgerij steeds meer het heft in eigen handen. Ze werd daardoor onafhankelijker van de kerk. ★ 14

Vanaf de 15e eeuw durfden burgers steeds vaker kritiek te uiten op geestelijke praktijken die ze niet goed vonden. Daardoor ontstonden nieuwe stromingen en groeperingen met een eigen kijk op het geloof.

- Een belangrijk voorbeeld is de **moderne devotie**. Deze beweging ontstond in de Hanzestad Deventer en verspreidde zich van daaruit over de Nederlanden. Volgelingen van deze beweging waren zowel geestelijken als leken (niet-geestelijken). Zij trokken zich terug in religieuze gemeenschappen en verspreidden de geloofsovertuiging dat ieder mens rechtstreeks contact kon hebben met God, zonder tussenkomst van de kerk. Burgers beleefden het geloof daardoor op een veel individuelere manier dan voorheen.
- Deze nieuwe geloofsbeleving blijkt ook uit de groei van het aantal **begijnen**: vrouwelijke leken die gezamenlijk in begijnhoven woonden en zich daar aan hun geloof wijdden.

- Ook de **bedelorden** waren populair. Ze bestonden uit monniken of nonnen die geen bezittingen hadden en dus afhankelijk waren van liefdadigheid. Op die manier sloten ook groepen uit de geestelijkheid aan op de meer individuele geloofsbeweging.

De moderne devotie maakte de weg vrij voor de latere **Reformatie**, die in de 16e eeuw zorgde voor het uiteenvallen van de christelijke kerk in West-Europa. De Reformatie begon als een poging om het christelijke geloof van alle misstanden te zuiveren. Zo was er kritiek op de verkoop van aflaten door de kerk en op de uitgebreide heiligenverering. De Reformatie eindigde echter met een volledige splitsing van de kerk in verschillende stromingen. De twee hoofdstromingen waren het katholicisme en het **protestantisme**. Het protestantisme is eigenlijk een verzamelterm voor alle verschillende bewegingen die de kerk wilden hervormen. Deze protestantse stromingen kregen vooral veel aanhangers in de steden. Belangrijke bewegingen waren het **lutheranisme** van Maarten Luther en het **calvinisme** van Johannes Calvijn. Sommige landen, zoals Spanje, bleven katholiek. In andere landen werd het protestantisme populair. Zo kreeg het calvinisme veel aanhang in de Nederlanden. ★ 21

Centralisatie

Steden hadden hun stadsrechten meestal gekregen van een lokale vorst, de leenman. Deze lokale vorsten zagen meestal voordeel in het verlenen van stadsrechten. De leenheren, vaak een koning of keizer van een groot rijk,

waren vaak niet gelukkig met de groeiende zelfstandigheid van steden. Zij streefden, vooral vanaf de 14e eeuw, naar **centralisatie**, waarbij hun hele rijk vanuit één centraal punt werd bestuurd en waarin zij als vorst voor iedereen de wetten mochten bepalen en de belasting konden vaststellen. De Lage Landen werden in deze periode bestuurd door hertogen van Bourgondië (van 1384 tot 1482) en (vanaf 1482) door leden van de familie Habsburg, die in Midden-Europa zeer machtig was. Deze vorsten probeerden hun rijk om te vormen tot een gecentraliseerde staat en raakten daardoor in conflict met steden.

De steden bleven namelijk strijden voor hun recht om zaken als belasting en rechtspraak zelfstandig te regelen, op basis van hun eigen, ‘particuliere’ belangen. We noemen dit verschijnsel daarom **particularisme**. De steden hadden altijd geprofiteerd van de groeiende handel, maar de koningen konden hier ook steeds meer van profiteren. Voorheen waren zij afhankelijk van hun leenmannen om het rijk te besturen, maar toen er weer geld in omloop kwam, konden zij belastingen heffen om ambtenaren en soldaten in dienst te nemen. Daarmee konden leenheren hun greep op hun grondgebied verstevigen.

Zo kwam Brugge in de 15e eeuw diverse keren in opstand tegen de Bourgondische vorsten. De lange strijd die daarop volgde, maakte een einde aan de economische bloei van de stad; Brugge werd in de 16e eeuw een van de armste steden van Vlaanderen.

BRON 3 Het Brugse stadsbestuur stichtte in de 12e eeuw het Sint-Janshospitaal. Het was bedoeld voor pelgrims, armen, daklozen en zieken. Het Brugse bestuur wilde zijn eigen sociale voorzieningen organiseren. De oprichting van dit hospitaal past bij die wens.

BRON 4 Miniatuur uit een boek uit ca. 1446. De Bourgondische hertog Filips de Goede wordt omringd door ridders die tekenen dragen van de Orde van het Gulden Vlies. Deze orde werd in 1430 door Filips de Goede gesticht in de Vlaamse stad Brugge om de banden met de adellijke elite aan te halen. Dit was onderdeel van zijn centralisatiepolitiek.

BRON 5 Ook de stad Gent kwam in opstand tegen de Bourgondische vorst Filips de Goede. Na een nederlaag in 1453 moesten de opstandige Gentenaren zich aan Filips de Goede onderwerpen, zoals getoond op deze miniatuur.

Niet alle steden leden onder de politiek van centralisatie. Antwerpen maakte in de 16e eeuw juist een economische groei door.

- De stad had een eigen koopmansbeurs opgericht en kon, terwijl Brugge een crisis doormaakte, Brugges centrale positie in de financiële wereld overnemen.
- De Europese kolonisatie van Amerika startte na 1492, en dus kwam in de 16e eeuw de handel met Spaanse en Portugese koloniën in Amerika op gang. Antwerpen ging een centrale rol spelen in deze handel.

In de 16e eeuw kwamen de Nederlanden onder het bestuur van de Habsburgse vorst Karel V, die ook Duitsland en Spanje bestuurde. Hij breidde de centralisatiepolitiek verder uit. Zo verhoogde hij de belastingen en stelde hij een ambtenarenapparaat in om deze belastingen te innen. In Brussel installeerde hij een centraal bestuur voor alle gewesten van de Lage Landen. ★ 17

Karel V vond dat hij als vorst het geloof van zijn onderdanen mocht bepalen. Zelf was hij katholiek, terwijl in de Nederlanden het protestantse geloof steeds meer aanhang kreeg. Om deze ‘ketterij’ terug te dringen, verbood Karel V het verspreiden van protestantse ideeën. Voortaan stond daar de doodstraf op. ★ 21

De Nederlandse Opstand

Na de dood van de Habsburgse keizer Karel V werd zijn zoon Filips II koning van Spanje en heer van de Nederlanden. Zijn deel van het Habsburgse Rijk werd ook wel het Spaanse Rijk genoemd. Filips II zette de centralisatiepolitiek voort. Ook was hij, net als zijn vader, een felle bestrijder van niet-katholieken. De onvrede over deze kettervervolgingen leidde in de Nederlanden tot de **Beeldenstorm** (1566): protestanten bestormden katholieke kerken en vernielden de beelden in die kerken. Toen Filips II hiervan hoorde, besloot hij hard op te treden. Hij stuurde de hertog van Alva met een leger naar de Nederlanden om orde op zaken te stellen. In de Nederlanden schaarden opstandige burgers zich op hun beurt achter Willem van Oranje, een belangrijk edelman. Zo begon de Nederlandse Opstand tegen het Spaanse Rijk.

In de strijd tussen Willem van Oranje en Alva richtten beide partijen zich op het veroveren van zoveel mogelijk steden. Burgers letten weinig op het belang van de Nederlanden als geheel, maar keken vooral naar het belang van hun eigen stad. Sommige steden steunden de hertog van Alva, bijvoorbeeld omdat zij zelf een katholiek bestuur hadden. Andere steden steunden Willem van

Oranje. Alva en andere Spaanse veldheren trokken met hun legers van stad tot stad om opstandelingen te berechten. De steden die hen niet wilden toelaten, werden belegerd. Dit gebeurde bijvoorbeeld met Antwerpen in 1585. Na een lang beleg gaf de stad zich over. Veel inwoners van Antwerpen vluchtten en trokken naar Amsterdam. De Antwerpenaren namen kennis, kapitaal en handelsnetwerken mee naar Amsterdam en gaven zo een grote impuls aan de stad. Amsterdam en het gewest Holland zouden vanaf dit moment een enorme economische groei doormaken.

Aanvankelijk streden de opstandelingen vooral voor hun zelfstandigheid en tegen de katholieke overheersing. Radicale calvinisten streefden naar een verbod op het katholicisme, maar veel bestuurders voelden meer voor het recht op **gewetensvrijheid**, dat wil zeggen: de vrijheid van elke burger om zijn of haar eigen geloof te kiezen. Het harde optreden van Alva maakte volstrekt duidelijk dat zelfstandigheid en religieuze vrijheid onder Filips II ondenkbaar waren. Daarom besloot een groot aantal gewesten dat ze niet meer bij Spanje wilden horen. Spanje slaagde erin de opstandige gewesten in het zuiden terug te veroveren, maar de noordelijke niet. Gezamenlijk stichtten deze noordelijke gewesten een **republiek**. De macht lag voortaan niet meer bij een koning, maar bij een deel van de burgerij. ★ 22

VRAGEN

- 4 Het succes van het stedelijke netwerk in de Nederlanden was te danken aan de specialisatie van de verschillende steden binnen dat netwerk. Noem van drie belangrijke steden de functie die zij hadden in dit netwerk.
- 5 De opkomst van de Hanze bevorderde het gebruik van wisselbrieven. Leg dit uit.
- 6 Steden wilden steeds vaker zelf verantwoordelijk zijn voor hun bonum commune.
 - a Leg uit wat bonum commune inhield.
 - b De manier waarop aanhangers van de moderne devotie dachten over de rol van de kerk in de samenleving, vertoont overeenkomsten met de manier waarop stedelingen dachten over het bonum commune. Leg dit uit.
- 7 a Vorsten en burgers hadden tegengestelde belangen als het ging om de zelfstandigheid van steden. Leg dit uit. Gebruik de termen 'centralisatie' en 'particularisme' in je antwoord.
 - b De centralisatiepolitiek van de Bourgondische vorsten had als gevolg dat het economisch zwaartepunt binnen het stedelijk netwerk in de Nederlanden verschoof. Leg uit welke verschuiving er plaatsvond.
- 8 a Noem een politieke en een culturele oorzaak van de Nederlands Opstand tegen Spanje.
 - b De Opstand tegen Spanje had als gevolg dat het economisch zwaartepunt binnen het stedelijk netwerk verschoof. Leg uit welke verschuiving er plaatsvond.

BRON 6 Propagandaprent, gemaakt door een Nederlandse opstandeling. De prent toont een omheinde tuin met daarbinnen de Hollandse leeuw. Op het hek staan de wapens van de steden die zich bij Willem van Oranje hadden aangesloten. De tuin wordt belaagd en omgewoeld door Spaanse zwijnen.

EXAMENVRAGEN

De Sonttol was een Deense tol (belasting) op schepen die door de Sont voeren, de zeestraat tussen Denemarken en Zweden. Uit het register van deze tol blijkt dat in 1497 meer dan de helft van de passerende schepen uit Holland afkomstig was.

1p **9** Geef hiervoor een verklaring.

Gebruik bron 7 en 8.

Thomas a Kempis was een aanhanger van de moderne devotie. Een historicus concludeert echter op basis van een van deze bronnen dat de uitspraken van Thomas a Kempis niet altijd passen bij de moderne devotie.

2p **10** Ondersteun zijn conclusie door te beargumenteren:

- welke uitspraak van Thomas a Kempis wel past bij de moderne devotie en
- welke uitspraak van Thomas a Kempis niet past bij de moderne devotie.

Gebruik bron 9.

Een opvatting: ‘Gewetensvrijheid is een van de kernwaarden van de Nederlandse Opstand.’

2p **11** Wordt deze opvatting ondersteund door deze bron of niet? Leg je antwoord uit met een verwijzing naar de bron.

Gebruik nogmaals bron 9.

Stel, je doet onderzoek naar de gebeurtenissen in Amsterdam op 26 mei 1578. Je twijfelt aan de betrouwbaarheid van deze bron voor je onderzoek.

2p **12** Verklaar je twijfel over de betrouwbaarheid van deze bron en ondersteun je antwoord met een voorbeeld uit de bron.

In 1567 stelde de hertog van Alva de ‘Raad van Beroerten’ in om personen te berechten die hadden deelgenomen aan de Beeldenstorm. Ongeveer 1.100 mensen kregen de doodstraf.

2p **13** Leg uit dat dit voorbeeld past bij twee kenmerkende aspecten uit de vroegmoderne tijd.

Gebruik bron 10.

Dit schilderij probeert een bepaald beeld van Brugge neer te zetten.

2p **14** Leg uit:

- met een verwijzing naar de bron, welk beeld de schilder wilde neerzetten en
- dat dit beeld niet overeenkomt met de werkelijke situatie in Brugge in deze periode.

De volgende gebeurtenissen uit de 16e eeuw staan in willekeurige volgorde.

- A Antwerpen gaf zich over aan het Spaanse leger.
- B De Bourgondische vorsten begonnen met de centralisatie van hun rijk.
- C De hertog van Alva trok met een leger naar de Nederlanden.
- D Filips II werd de nieuwe vorst van de Nederlanden.
- E Karel V verplaatste de regering van de Nederlanden naar Brussel.
- F Radicale protestanten begonnen de Beeldenstorm.

2p **15** Zet de gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 7 Fragment uit *De imitatione Christi* (‘Over de navolging van Christus’), geschreven door Thomas a Kempis in 1424.

Laat niet Mozes* tot mij spreken, of een van de profeten, maar spreek Gij liever zelf, God. Gij, die alle profeten bezielt en verlicht. Gij alleen toch kunt, zonder hen, mij volkomen onderrichten, terwijl zij zonder u niets kunnen. [...] Zij brengen de letter over, maar Gij opent het verstand.

* een belangrijke persoon uit de Bijbel, die rechtstreeks contact had met God

BRON 8 In dit fragment uit *De imitatione Christi* schrijft Thomas a Kempis over het kerkelijke gebruik rondom de hostie (brood dat tijdens de mis werd uitgedeeld en dat symbool stond voor het lichaam van Christus).

Verheven is het ambt, en groot is de waardigheid van de priesters [...], want alleen de priesters, die in de kerk wettig zijn gewijd, hebben de macht om het offer* op te dragen en het lichaam van Christus te wijden. De priester is wel de dienaar van God, hij bedient zich van het woord van God, naar Gods bevel en instelling, maar eigenlijk is het God die hier handelt en onzichtbaar werkt. Hij, aan wiens wil alles onderworpen is, en aan wiens bevel alles gehoorzaamt.

* de hostie

BRON 9 Aantekeningen van een inwoner van de Nederlanden, over de situatie in Amsterdam op 26 mei 1578. Amsterdam stond toen nog aan Spaanse zijde.

Op de 26e [mei] waren velen in Amsterdam erg bedroefd vanwege de geuzen*. [...] Toen de afgevaardigden van deze vreemdelingen waren gearriveerd, vroegen ze de burgemeesters of ze een kerk konden gebruiken of niet. [...] De burgemeesters antwoordden dat dit niet kon. Daarop werden ze meteen door de geuzen overvallen en werden alle bestuurders en veel andere goede katholieken, de een na de ander, sommigen op het stadshuis en anderen thuis, gevangengenomen. [...] Och, wat een ellende overviel de goede burgers en ingezetenen, en in het bijzonder de priesters en religieuzen. Het is te veel om te beschrijven wat er werd aangericht door de soldaten, die met ontbloot zwaard door de straten liepen, als wilde beesten, en 'alarm, alarm' riepen. Als het kon, zou een stenen hart ervan gaan huilen.

* gewapende opstandelingen

BRON 10 Het schilderij *De zeven wonderen van Brugge* (ca. 1550-1560) wordt toegeschreven aan Pieter Claeissins de Oudere. Het schilderij toont enkele herkenbare gebouwen van Brugge.

1.3 Een welvarende republiek (1602-1700)

DEELCONTEXT

BRON 1 Nederlandse kaapvaarders kregen, vanwege de voortdurende oorlog tegen Spanje, vaak specifieke instructies om Spaanse handelsvloeden aan te vallen. De verovering van de Spaanse zilvervloot in 1628 werd als een belangrijke overwinning gezien. (Ets uit 1628.)

Hoofdvraag

In hoeverre bepaalde de burgerij de ontwikkelingen in de Republiek in de Gouden Eeuw (1602-1700)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 23 Het streven van vorsten naar absolute macht
- ★ 24 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
- ★ 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

VOORKENNIS

- 1 De politiek van centralisatie leidde in de 17e eeuw in sommige rijken tot absolutisme.
Leg dit uit.
- 2 Gebruik de tijdbalk in de introductie. In de kenmerkende aspecten staat dat de Republiek een 'bijzondere plaats in staatkundig opzicht' had.
Leg de bijzondere plaats van de Republiek uit door te verwijzen naar een ander kenmerkend aspect uit de 17e eeuw.
- 3 Het ontstaan van een wereldeconomie hing samen met de economische bloei van de Nederlandse Republiek.
Leg het verband uit.

De oorlog tegen Spanje, die in 1568 was begonnen, bleef voortslepen. Desondanks was de 17e eeuw een periode van ongekende welvaart voor de Republiek. Dit leidde tot de komst van migranten en het ontstaan van een nieuwe, op burgers gerichte cultuur. In de tweede helft van de 17e eeuw stakte de economische groei van de Republiek en werd het land door Frankrijk en Engeland voorbijgestreefd.

Het bestuur van de Republiek

In 1602 was de jonge Republiek nog steeds in strijd met Spanje, dat de onafhankelijkheid van de Nederlanden niet erkende. De Republiek beschouwde zichzelf echter als een geheel onafhankelijke staat – een republiek waarbinnen de samenwerkende gewesten zelfstandig waren en de afzonderlijke steden tot op grote hoogte ook. Een **gewest** werd dus niet meer bestuurd door een lokale vorst, maar door afgevaardigden van steden en adel. Het bestuur van steden bleef stevig in handen van de rijke kooplieden, die voorheen patriciërs werden genoemd en nu **regenten** gingen heten.

BRON 2 Kaart van de Lage Landen in 1648, met de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in groen. De zuidelijke gewesten (bruin) bleven Spaans. Steden als Antwerpen en Brugge behoorden dus niet tot de Republiek.

De Republiek had ook op landelijk niveau een bestuur: de Staten-Generaal, waarin vertegenwoordigers van alle gewesten samenkwamen. Een belangrijke functie in de Republiek was die van **stadhouder**, die onder andere het leger aanvoerde. Door de voortdurende oorlog tegen de Spaanse Habsburgers was de stadhouder een belangrijke persoon, die veel invloed kon uitoefenen. Leden van het Oranjestad, de familie van Willem van Oranje, vervulden vaak deze positie van stadhouder.

Belangen in de oorlog

Stadhouder en regenten werkten samen in het bestuur van de Republiek, maar stelden vaak ook hun eigen belangen voorop. Zij hadden echter regelmatig tegengestelde belangen. Regenten vonden handhaving van het particularisme van de steden erg belangrijk: alleen dan hadden ze voldoende bewegingsruimte om de handel in hun steden te laten bloeien. Ook hechtten ze veel waarde aan gewetensvrijheid, vaak ook weer uit praktische overwegingen: religieuze spanningen waren niet goed voor de economie van hun stad. Deze opstelling leidde soms tot conflicten met de stadhouder, die – om zijn eigen positie te versterken – naar meer bestuurlijke en religieuze eenheid streefde.

Ook regenten in de stadsbesturen dachten vooral uit eigenbelang. Tegelijkertijd was het voor steden noodzakelijk om samen te werken, vanwege de voortdurende oorlog tegen het Spaanse Rijk. In de Republiek ontwikkelde zich een **oorlogseconomie**: de economie stond volledig in dienst van de oorlog en opbrengsten uit de handel werden gebruikt om de strijd te financieren. Regenten waren vaak rijk geworden door de handel. Zij zagen de strijd tegen Spanje ook als een middel om de Spaanse handelspositie te verzwakken en daarmee de eigen handelspositie te versterken. Zo probeerden de Nederlanden een groter aandeel te krijgen in de handel met Azië, die tot dan toe grotendeels in handen was geweest van Portugal en Spanje. Daarom werd in 1602 de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) opgericht. Deze handelscompagnie kreeg een monopolie op de handel met Oost-Indië en kreeg ook het recht om oorlog te voeren. De VOC groeide uit tot een handelsgrootmacht met een uitgebreid handelsnetwerk. ★ 24

Economische groei

Ondanks de langdurige oorlog met Spanje groeide de economie van met name Holland sterk. Dat had verschillende oorzaken.

- De Republiek verdiende veel aan de overzeese handel. Er werd veel gehandeld met landen aan de Oostzee, steden in Italië en gebieden in Azië.
- Kooplieden investeerden in technische verbeteringen, waarmee ze vervolgens weer meer geld konden

BRON 3 Dit schilderij uit ca. 1660 toont een vroege vorm van openbaar vervoer: een trekschuit met passagiers aan boord vaart over de Schie. Op de achtergrond ligt Rotterdam.

verdienen. Ze lieten bijvoorbeeld windmolens bouwen die steeds beter planken konden zagen, kleurstoffen konden raspen (versnipperen) of pulp voor de papierfabricage konden maken. Verder staken ze geld in het droogmaken van plassen; daardoor ontstonden ‘droogmakerijen’ (polders) met waardevolle landbouwgrond. Ook experimenteerden ze met nieuwe gewassen, zoals tabaksplanten uit Amerika en tulpen uit het Ottomaanse Rijk.

- De val van Antwerpen had in 1585 gezorgd voor een toename van investeringskapitaal in Amsterdam. De Amsterdamse koopmansbeurs nam de functie van de Antwerpse beurs over. Amsterdam werd ook de nieuwe doorvoerhaven naar het Europese achterland en werd zo de belangrijkste internationale **stapelmarkt**: een opslagplaats waar goederen werden ‘gestapeld’, ofwel in grote hoeveelheden werden bewaard tot ze konden worden verkocht of doorgevoerd naar andere landen.
- Tot slot hadden ook omringende landen te maken met veel onrust. In het Duitse Rijk belemmerde de **Dertigjarige Oorlog** van 1618 tot 1648 de economische groei, in Engeland en Frankrijk gebeurde dat door spanningen tussen vorsten en adel. De omringende landen stonden door deze onrust ook economisch minder sterk. De Republiek kon hierdoor de Europese tussenhandel en de wereldhandel beheersen.

Vanwege de economische groei wordt de 17e eeuw ook wel de **Gouden Eeuw** genoemd. De welvaart gold echter niet voor iedereen: hij kwam vooral ten goede aan een kleine groep kooplieden in Holland. ★ 25

Burgerlijke cultuur

De tolerante en rijke Republiek trok veel arbeidsmigranten aan. Dankzij de economische groei was het in de Republiek relatief makkelijk om op te klimmen naar een hogere sociale klasse. En dankzij de gewetensvrijheid konden mensen die in eigen land vanwege hun geloof werden vervolgd, in de Republiek relatief ongestoord leven.

De steden in de zeegewesten groeiden explosief. In Holland en Utrecht ontstond een ring van welvarende steden. Deze steden waren onderling verbonden via een netwerk van openbaar vervoer, vooral over het water. De gevolgen van de snelle groei waren bijvoorbeeld goed zichtbaar in Amsterdam, waar een nieuwe grachtengordel moest worden aangelegd om de groeiende bevolking te huisvesten. De Amsterdamse grachtengordel was vooral in trek bij rijke handelaren en kooplieden, die er grachtenpanden lieten bouwen. Doordat hun huis direct aan de gracht lag, hadden ze eenvoudig toegang tot de handel over water.

Rijke kooplieden investeerden echter ook veel geld in zichzelf, om hun status te verhogen. Ze kochten adellijke titels, lieten stadspaleizen of buitenhuizen bouwen en betaalden veel geld om zich door bekende kunstenaars te laten portretteren. Terwijl in omringende landen de vorst het middelpunt vormde van kunst en cultuur, ontstond in de Republiek juist een burgerlijke cultuur. In de kunst werd zichtbaar dat niet een koning regeerde, maar dat burgers een centrale rol speelden. Kunstenaars die zich toededen op portretkunst, zoals Rembrandt van Rijn, vonden in de Republiek een enorme markt.

BRON 4 Portret van Maria Trip, gemaakt door Rembrandt van Rijn (1639). Maria Trip was afkomstig uit een gezin van welvarende kooplieden. Het schilderij is duidelijk bedoeld om haar rijkdom te laten zien: ze draagt veel juwelen en in haar hand houdt ze een kostbare waaier.

Economische neergang

In 1648 eindigde de Dertigjarige Oorlog en begon de situatie in de landen rondom de Republiek zich te stabiliseren. Deze landen gingen zich nu volop op de handel richten en vormden steeds meer concurrentie voor de Republiek. In Frankrijk kwam Lodewijk XIV aan de macht. Hij streefde naar **absolutisme**: een regeringsvorm waarbij hij alle macht in handen zou hebben, op politiek, economisch en religieus terrein. Lodewijk XIV wilde, als absoluut vorst, ook invloed uitoefenen op de economie. Hij liet zich daarbij leiden door de denkbeelden van het **mercantilisme**. Aanhangers van het mercantilisme gingen ervan uit dat de rijkdom van een land altijd ten koste gaat van die van een ander land. Dit kon bereikt worden door de export te bevorderen en de import te beperken (bijvoorbeeld door middel van importheffingen). Zo werd de eigen productie gestimuleerd en tegelijkertijd de binnenlandse markt afgeschermd voor producten uit het buitenland. Ook Engeland voerde een mercantilistisch beleid. In de Republiek voerden de gewesten elk hun eigen economisch beleid. Het land was juist gebaat bij zoveel mogelijk vrije handel en leed onder het mercantilisme. ★ 23

Doordat de handel achteruitging, trokken veel regenten in de Republiek zich terug uit de handel en probeerden ze hun politieke en economische macht veilig te stellen door het bankwezen in te gaan. Ze leenden geld aan ondernemers en aan machthebbers buiten de Republiek. De regenten bekleedden nog steeds alle

bestuursfuncties en dit riep onvrede op bij het gemeen. Zij hadden niet zo geprofiteerd van de welvaart in de 17e eeuw als de regenten en leden nu wel onder de economische neergang.

De 17e eeuw werd gekenmerkt door de strijd tussen de stadhouders van Oranje en de regentenklasse.

- De aanhangers van de stadhouder werden ook wel **Oranjegezinden** genoemd. Dat kwam doordat de stadhouder meestal een nakomeling was van Willem van Oranje. Oranjegezinden waren vooral mensen uit het gemeen. Zij waren ontevreden over de invloed en rijkdom van de regenten en ze hoopten dat de stadhouder de macht van de regenten kon inperken.
- De regenten wilden de macht van de stadhouder juist inperken en werden **staatsgezinden** genoemd. Zij vonden dat er niet te veel macht bij één persoon mocht liggen: als de macht van de stadhouder groeide, ging dat ten koste van de vrijheid van de individuele gewesten en steden. Een belangrijke staatsgezinde regent was Johan de Witt. Onder zijn leiding slaagden de regenten er enige tijd in om de Republiek te regeren zonder stadhouder.

In 1672, het **Rampjaar**, raakte de Republiek in oorlog met Frankrijk (onder leiding van Lodewijk XIV), Engeland en twee Duitse staten. De situatie werd zo nijpend, dat haastig weer een stadhouder van het huis van Oranje werd aangesteld om het leger aan te voeren. Deze stadhouder slaagde er uiteindelijk in om de aanvallen af te slaan, maar tegen een hoge prijs. Het Rampjaar maakte definitief een einde aan de economische bloei. De Republiek raakte haar leidende positie in de wereldhandel kwijt aan Engeland; Londen werd het nieuwe centrum van het bankwezen en de wereldhandel.

De regenten verloren hun machtspositie niet. Zij hadden zich immers al uit de handel teruggetrokken en behielden hun rijkdom door zich toe te leggen op aandelen(handel) en leningen. Het bestuur van steden ging steeds meer lijken op een **oligarchie**, een bestuursvorm waarbij alle macht in handen is van een kleine groep mensen. Pas bij de democratische revoluties aan het eind van de 18e eeuw zou een einde komen aan de macht van de regentenklasse.

BRON 5 In 1672 werd de regent Johan de Witt door een woedende menigte vermoord, omdat hij verantwoordelijk werd gehouden voor het Rampjaar. Dit schilderij toont zijn moord in verschillende scènes: links wordt hij uit de gevangenis geleid waar hij zijn broer had bezocht, in het midden wordt hij doodgeschoten en rechts wordt zijn lichaam door de boze menigte toegetakeld.

VRAGEN

- 4 **a** Welke overeenkomst vertoont de politiek van de stadhouders met die van de Habsburgse vorsten ten aanzien van het particularisme?
b Leg uit waarom veel gewone burgers in de Republiek toch steun gaven aan de stadhouders.
- 5 Een stelling: ‘1602 is het beginpunt van de Republiek als handelsgrootmacht.’
a Geef een argument voor de keuze van dit jaartal.
b Kies zelf een ander beginpunt en geef een argument voor je keuze.
c Welk jaartal zou je kiezen als eindpunt van de economische groei? Leg je antwoord uit.
- 6 Leg uit dat een stad als Amsterdam zwaar te lijden had onder het mercantilisme. Gebruik de term ‘stapelmarkt’ in je antwoord.
- 7 Benoem het belangrijkste verschil tussen kunst in de Republiek en kunst in omliggende koninkrijken of keizerrijken.
- 8 In 1672, het Rampjaar, werd de regent Johan de Witt door een woedende volksmassa vermoord. Beredeneer waarom juist hij het mikpunt werd van de volkswoede.
- 9 **a** In de drie deelcontexten heb je gezien hoe door de eeuwen heen verschillende steden elkaars economische positie overnamen. Leg kort uit in welke periode en door welke omstandigheden het economisch zwaartepunt verschoof:
 - van Atrecht naar Brugge;
 - van Brugge naar Antwerpen;
 - van Antwerpen naar Amsterdam;
 - van Amsterdam naar Londen.**b** In de drie deelcontexten heb je gezien hoe de politiek-bestuurlijke omstandigheden van het huidige Nederland in de periode 1050-1700 veranderden. Zet onderstaande beschrijvingen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later.
 - A De Lage Landen vallen (grotendeels) onder het bestuur van de Bourgondische hertogen.
 - B De Lage Landen zijn (grotendeels) onderdeel van het Heilige Roomse Rijk.
 - C De Nederlanden worden bestuurd door de Habsburgse keizer Karel V.
 - D De Nederlanden worden bestuurd door de Spaanse koning Filips II.
 - E De Republiek vormt een onafhankelijke staat.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 6 en 7.

- 4p **10** Beschrijf, op basis van de bronnen, twee manieren waarop de oorlog met Spanje bijdroeg aan het ontstaan van de Gouden Eeuw.

Gebruik nogmaals bron 6 en 7.

Stel, je wilt onderzoek doen naar de economie in de Republiek tijdens de Gouden Eeuw. Je beoordeelt beide bronnen op bruikbaarheid en concludeert dat beide voor- en nadelen hebben.

- 4p **11** Geef een argument:
- waarom bron 6 bruikbaarder is voor je onderzoek dan bron 7 en
 - waarom bron 7 bruikbaarder is voor je onderzoek dan bron 6.

Het verschijnsel oligarchie deed zich rond 1600 in de Republiek nog niet voor, maar rond 1700 wel.

- 2p **12** Geef hiervoor een verklaring.

Gebruik bron 8.

Een conclusie: 'Dit schilderij is kenmerkend voor de burgerlijke cultuur in de Republiek.'

- 1p **13** Ondersteun deze conclusie met een argument.

Informatie over de familie Six: Charles Six was een lakenverver uit Saint-Omer (een Franstalige stad in de Zuidelijke Nederlanden). In 1586 verhuisde hij naar Amsterdam. Zijn zoons Guillaume en Jean Six verdienden daar als laken- en zijdeververs fortuinen. Ook Jan Six, een zoon van Jean Six, was steenrijk. In Amsterdam bekleedde hij enkele bestuurlijke functies, waaronder die van burgemeester. Net als zijn (groot)ouders bezocht hij de Waalse kerk in Amsterdam, een calvinistische kerk waar van oorsprong in het Frans werd gepreekt (vandaar 'Waals'). In 1666 en 1679 kocht Jan Six twee landgoederen in Zuid-Holland, zodat hij zich 'heer van Vromade' en 'vrijheer van Wimmenum' kon noemen. Een bewering: 'De ontwikkeling die de familie Six tussen 1580 en 1700 doormaakte, was uitzonderlijk voor Amsterdamse koopmansfamilies.'

- 3p **14** Klopt deze bewering? Leg je antwoord uit door op grond van bovenstaande informatie:
- drie belangrijke ontwikkelingen te noemen in de geschiedenis van de familie Six en
 - na te gaan of die ontwikkelingen uitzonderlijk waren of niet.

Gebruik bron 9.

Rond 1654 bestond in de Republiek een tegenstelling tussen staatsgezinden en Oranjegezinden.

- 2p **15** Leg uit, met een verwijzing naar de bron, of deze tekst is opgesteld door een staatsgezinde of door een Oranjegezinde.

Gebruik nogmaals bron 9.

- 2p **16** Beredeneer of deze bron aansluit bij:
- de politieke ideeën van Lodewijk XIV en
 - de economische ideeën van Lodewijk XIV.

 [Ga naar de Flitskaarten en de Test jezelf.](#)

BRON 6 De Engelsman sir Thomas Overbury reisde in 1608-1609 naar de Zuidelijke Nederlanden, die in handen waren van de Spanjaarden, en beschreef wat hij aantrof.

Zodra ik het gebied van de aartshertog, dat buiten Lilloo begint, binnenging, zag ik een provincie die gebukt ging onder de oorlog. De bevolking is moedeloos en klaagt liever over haar regering dan dat zij haar vijand haat. De elegantie van de voorname lieden is in verval geraakt, evenals de handel van de kooplui. De mannen werken slechts voor hun dagelijks brood en koesteren geen verlangen zich ten behoeve van een ander te verrijken. De steden zijn, met uitzondering van hun verdedigingswerken, in een ruïne veranderd. Ten slotte nog dit: de mensen worden hier steeds armer, ook al betalen ze minder belasting, terwijl de mensen aan de zijde van de Staten* ondanks hun belastingen steeds rijker worden.

* dat wil zeggen: in de Republiek

BRON 7 De Franse geleerde P.D. Huet schreef in 1717 een werk over de geschiedenis van de Nederlandse economie.

De onvruchtbaarheid van Holland is een van de voornaamste oorzaken geweest van de handel die wij er vandaag zien, omdat de ongelooflijk grote massa vluchtelingen die er zich had gevestigd, geen ander middel had om te voorzien in het bestaan en in de zware belastingen die zij zo vaak hebben moeten betalen om hun vrijheid tegen de Spanjaarden te verdedigen. Die twee machtige beweegredenen – leven en vrijheid te bewaren – hadden tot gevolg dat de inwoners van de Verenigde Provinciën hun handel uitstrekten tot alle streken van de wereld die enige hoop op winst boden. [...]

De Spanjaarden [zorgden ervoor] dat de Hollanders geen handel meer durfden te drijven in [de landen die bevriend waren met Filips II]; weldra ondervonden de Spanjaarden tot hun grote schade de nadelige gevolgen van hun slechte politiek; want de zeelieden en de kooplui die door het stopzetten van de handel met Spanje en Portugal tot nietsdoen werden gedoemd, besloten alles te ondernemen, liever dan geen handel te drijven. Daarom gingen zij de kusten van Amerika, Afrika en de naburige eilanden bezoeken.

BRON 8 Portret van schrijver en kunstverzamelaar Jan Six (1618-1700), in 1654 gemaakt door Rembrandt. Six stamde uit een succesvolle koopmansfamilie.

BRON 9 Een gedeelte uit een politieke verklaring uit de Republiek uit 1654.

Hebben de Zeven Verenigde Provinciën niet een gezamenlijk belang bij hun voortbestaan? Hebben zij niet dezelfde angst voor alle buitenlandse machten? [...] Hebben zij niet een permanente bijeenkomst van afgevaardigden, die wij de vergadering van de Staten-Generaal noemen, waarin alle belangrijke oorlogszaken in harmonie worden bepaald en overeenkomsten worden gesloten met vorsten en staten? [...] En worden hun harten en zielen niet bovenal verbonden door de goddelijke band van dezelfde godsdienst? [...] dan zullen wij ongetwijfeld met Gods zegen merken dat het beter is de eenheid te funderen op onsterfelijke vergaderingen en instellingen dan op de uiterlijke pracht en autoriteit van sterfelijke mensen. Dan zullen wij merken dat de vrijheid beter wordt beschermd door veel goede regenten, die het land volgens de privileges van het land moeten besturen, dan door één persoon voor wie de regenten altijd op hun hoede moeten zijn, omdat hij een gevaar kan zijn voor de vrijheid. Alles wat van deze beginselen afwijkt en een ander fundament [dan vrijheid] probeert te vinden voor de welvaart van het land, kan niet anders dan schadelijk en gevaarlijk zijn en zal op de lange termijn de welvaart, vrijheid en privileges van de Republiek ten onder doen gaan.

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 Een groep immigranten bezoekt het Amsterdams Historisch Museum (2007). Op de achtergrond een geschilderd groepsportret met Amsterdamse artsen uit 1601-1603. Kennismaking met de geschiedenis vormt onderdeel van de inburgering van nieuwkomers.

Op zoek naar de Nederlandse identiteit

De Nederlandse samenleving is de laatste tientallen jaren snel veranderd. Dat komt door allerlei technologische en economische ontwikkelingen, maar ook doordat de samenstelling van de bevolking in korte tijd sterk is gewijzigd. In 1950 waren de bewoners van Nederland nog bijna allemaal wit en christelijk; inmiddels wonen hier mensen met heel verschillende achtergronden en levensbeschouwingen.

Helaas, zo is wel geconstateerd, leven die verschillende groepen niet altijd goed samen, met alle denkbare misverstanden en conflicten van dien. Aan het begin van de 21e eeuw begonnen politici daarom na te denken over manieren om de onderlinge verbondenheid te vergroten. Hun conclusie was dat er behoefte was aan een gemeenschappelijke basis voor alle Nederlanders, wat hun herkomst ook was. Als iedereen over dezelfde basiskennis beschikte, zou het samenleven gemakkelijker gaan. Daarbij vonden ze kennis van de Nederlandse geschiedenis van wezenlijk belang. Zo kun je immers beter begrijpen hoe de Nederlandse samenleving haar huidige vorm heeft gekregen en welke waarden centraal staan.

Maar welke geschiedenis moet je dan kennen? Die van het joden- en christendom, zeiden sommigen, want Nederland is in essentie een joods-christelijk land. Nee, vonden anderen, de Verlichting is belangrijker, want daardoor hechten wij zoveel waarde aan democratie en individuele gelijkwaardigheid. Kan zijn, betoogden weer anderen, maar dat waren internationale ontwikkelingen; het is vooral belangrijk te weten hoe Nederland is ontstaan.

Al deze (en andere) opvattingen zijn terug te vinden in het huidige geschiedsonderwijs – en dus ook in *Memo*. Het is geen toeval dat voor het examen is gekozen voor een context over de wordingsgeschiedenis van de Nederlandse Republiek. Tussen 1050 en 1700 ontwikkelden de Lage Landen zich van een tamelijk onbeduidende uithoek van Europa tot een kleine, maar machtige natie, met koloniale bezittingen over de hele wereld. Die ervaring, zo is de gedachte, heeft de verdere geschiedenis en de Nederlandse identiteit in hoge mate beïnvloed. En daarom zouden alle Nederlanders – zelfs de kersverse inburgeraars op de foto – daar wel iets van moeten weten.

OPDRACHT

Een stelling: ‘De geschiedenis van de Lage Landen tussen 1050 en 1700 is belangrijk om het huidige Nederland te begrijpen.’

- Noem drie gebeurtenissen of ontwikkelingen uit dit hoofdstuk die volgens jou belangrijk zijn geweest voor het huidige Nederland of het Nederlandse identiteitsgevoel. Leg voor elk van deze gebeurtenissen of ontwikkelingen ook uit waarom deze volgens jou belangrijk is.
- Tussen de Nederlandse samenleving van nu en die van de middeleeuwen of de vroegmoderne tijd bestaan ook grote verschillen. Noem er drie en geef aan in welke eeuw en door welke ontwikkeling dat verschil is ontstaan. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de manier waarop wij:
 - politieke besluiten nemen;
 - samenleven;
 - denken en geloven.

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

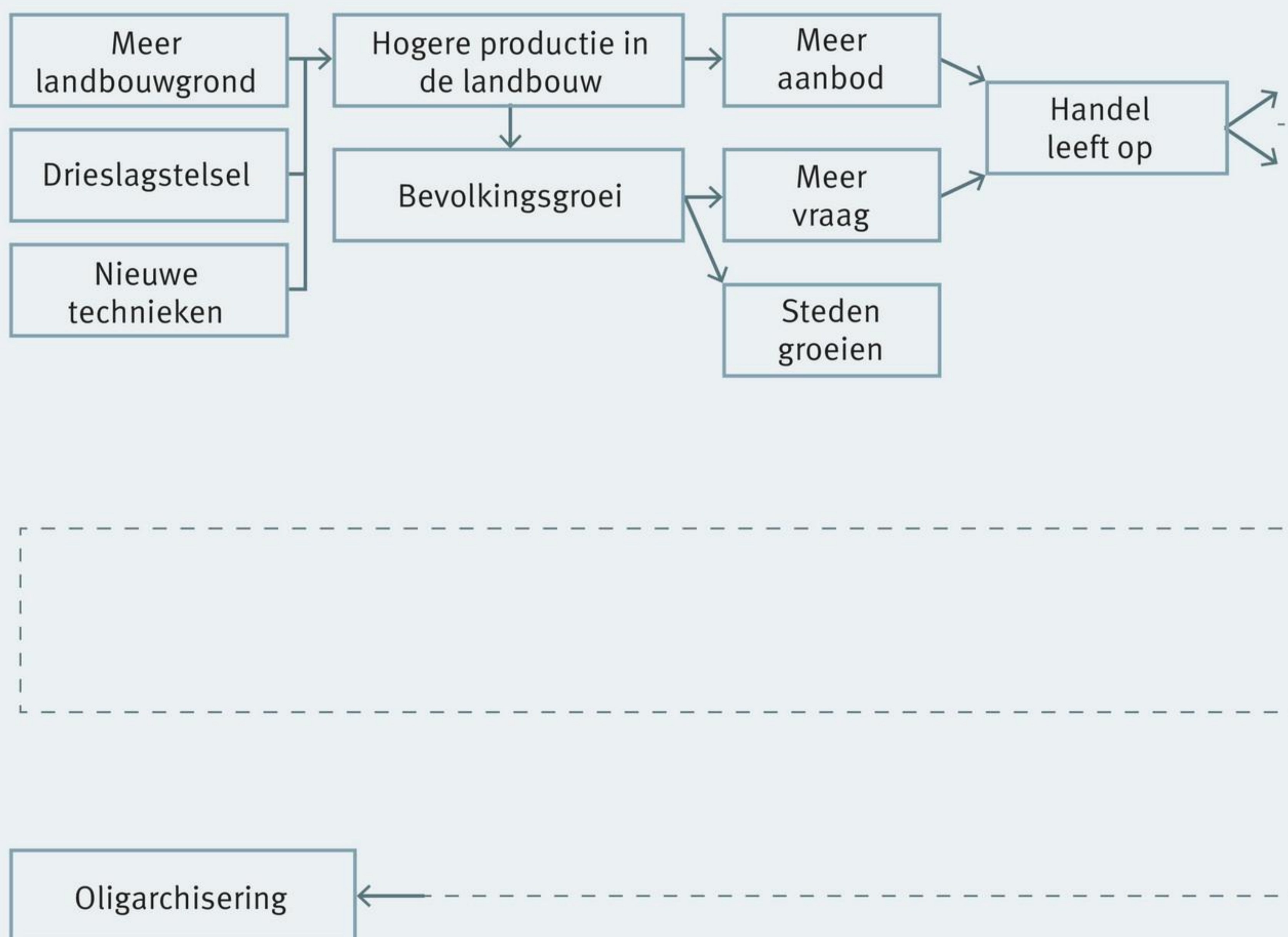
Vat de drie deelcontexten samen met behulp van een stroomschema. In een stroomschema toon je het oorzakelijk verband tussen gebeurtenissen en ontwikkelingen in deze historische context.

Hieronder staat een voorbeeld van het begin van een stroomschema. Maak op basis hiervan een eigen schema. Het schema begint bij de ontwikkelingen in 1050. Je maakt het schema compleet zodat de ontwikkelingen en gebeurtenissen tot aan 1700 erin opgenomen zijn: van steden met stadsrechten naar vorsten die centraliseren, naar de Nederlanden in opstand, via de Republiek in bloei tot aan de uiteindelijke oligarchie die daar ontstond.

Tips

- Gebruik een A3-vel of twee A4-vellen naast elkaar zodat je voldoende ruimte hebt.
- Begin met een schets of maak eerst een lijst van de belangrijkste ontwikkelingen van 1050 tot aan 1700. Bepaal op basis daarvan de structuur van het stroomschema.
- Je kunt gebruikmaken van iconen, lijntypes en kleuren waarvan jij een betekenis hebt bepaald. Zo kun je bijvoorbeeld onderscheid maken tussen belangrijke en minder belangrijke oorzaken – of onderscheid maken tussen politieke, culturele en economische ontwikkelingen.
- Geef in het schema ook een globale periodisering aan. Gebruik eventueel de tijdbalk in de introductie om te bepalen welke periodisering logisch is.

Veranderingen 1050-1302

De Lage Landen in kaarten

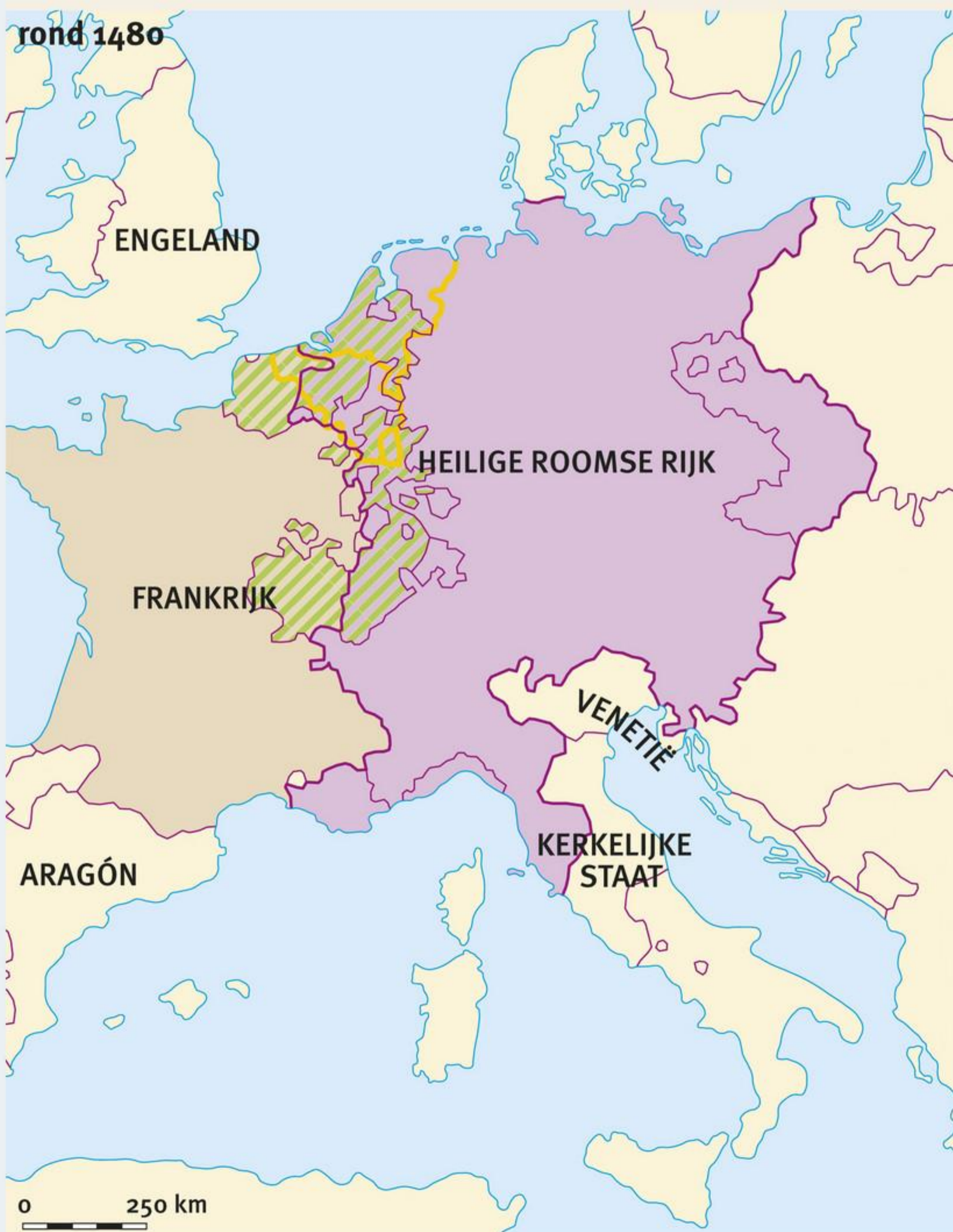
Het huidige Nederland is tussen 1050 en 1700 onderdeel geweest van veel verschillende bestuurlijke eenheden. Tot 1384 behoorde het tot het Heilige Roomse Rijk. Dit rijk werd op feodale wijze bestuurd, zodat de bewoners vooral te maken hadden met lokale leenmannen, zoals graven en hertogen. Van 1384 tot 1482 viel een aantal gewesten onder de Bourgondische hertogen, die probeerden om het rijk te centraliseren. Dit leidde tot conflicten met steden. Na 1482 werd het gebied, door het sluiten van een strategisch huwelijk, onderdeel van het Habsburgse Rijk. Ook de Habsburgse vorsten, zoals de Karel V en Filips II, probeerden hun bestuur te centraliseren. Dit leidde uiteindelijk tot een opstand waarin een deel van de Nederlanden zich afscheidde van het rijk en een eigen republiek uitriep.

- grens van het Heilige Roomse Rijk
- overige grenzen
- huidige grens van Nederland, België en Luxemburg
- Bourgondische Rijk
- Habsburgse Rijk

BRON 1 West-Europa rond 1250.

BRON 2 West-Europa rond 1480.

BRON 3 West-Europa rond 1560.

Personen

Karel V (1500-1558)

Habsburgse keizer, die ook heerste over de Nederlanden. Hij streefde naar centralisatie in zijn rijk en trad fel op tegen protestantse 'ketters'.

Hertog van Alva (1507-1582)

Een edelman uit Spanje die na de Beeldenstorm als Spaanse legeraanvoerder naar de Nederlanden kwam om een eind te maken aan de politieke onrust die was ontstaan door de Beeldenstorm. Alva trad hard op, maar slaagde er niet in de Opstand te onderdrukken.

Filips II (1527-1598)

Habsburgse koning van Spanje, zoon van Karel V. Net als zijn vader streefde hij naar centralisatie in de Nederlanden. Filips II voerde jarenlang oorlog om zijn gezag in de Nederlandse gewesten te herstellen, maar dit is hem nooit gelukt.

Willem van Oranje (1533-1584)

Een hoge edelman die ontevreden was met het beleid van Filips II en daartegen in opstand kwam. Doordat hij een invloedrijk persoon was, werd hij al snel gezien als de leider van de Nederlandse Opstand.

Rembrandt van Rijn (1606-1669)

Een kunstenaar uit de 17e eeuw. Zijn werk vond veel aftrek in de Nederlandse Republiek, vooral onder kooplieden die in de Gouden Eeuw rijk waren geworden en dat geld gebruikten om dure producten te kopen en zo hun status te verhogen.

Johan de Witt (1625-1672)

Een van de machtigste regenten in de Republiek. Hij probeerde de macht van de stadhouder in te perken en slaagde daarin tot de Republiek in 1672 in oorlog raakte.

Lodewijk XIV (1638-1715)

Koning van Frankrijk, die streefde naar absolute macht. Zijn mercantilistische beleid was nadelig voor de handel in de Republiek. In 1672 viel hij bovendien de Republiek aan tijdens het Rampjaar.

Jaartallen

1.1 De opkomst van een stedelijke burgerij (1050-1302)

ca. 1300 Atrecht wordt overvleugeld door andere Vlaamse steden
1302 Guldensporenslag

1.2 De positie van de stedelijke burgerij (1302-1602)

1585 Spanje verovert Antwerpen

1.3 Een welvarende republiek (1602-1700)

1602 De VOC wordt opgericht
1618-1648 Dertigjarige Oorlog
1672 Het Rampjaar, einde van de Gouden Eeuw

Begrippen

1.1 De opkomst van een stedelijke burgerij (1050-1302)

agrarisch-urbane samenleving

Een maatschappijvorm waarin de meeste mensen werkzaam zijn in de landbouw, maar waar ook steden zijn, waarin veel mensen hun brood verdienen als ambachtsman of handelaar.

burgerij

De belangrijkste groep bewoners van een stad, de mensen die het burgerrecht hebben.

drieslagstelsel

Een manier om een graanakker zo nuttig mogelijk te gebruiken, door in één jaar een derde van het land in de herfst in te zaaien, een derde van het land in de lente en een derde van het land braak te laten liggen.

gemeen

Een sociale klasse die werd onderscheiden tot circa 1700 en waartoe iedereen behoorde die geen patriciër was.

gewest (in de middeleeuwen)

Een gebied in de Nederlanden dat onder het bestuur viel van een leenman.

gilde

Een vereniging van mensen met hetzelfde beroep (meestal handelaren of ambachtlieden) die de gezamenlijke belangen behartigt.

Guldensporenslag

Een veldslag in 1302, waarin Vlaamse ambachtlieden en boeren streden tegen patriciërs en Franse ridders. Tegen alle verwachtingen in wonnen de ambachtlieden en boeren deze strijd.

laken

Een wollen stof van hoge kwaliteit, die onder meer werd gebruikt bij het maken van kleding.

monetaire economie

Een economie waarin mensen geld gebruiken om mee te handelen (ook wel: geldeconomie).

patriciër

Lid van een machtige en belangrijke familie in een stad.

poorter

Burger van een stad; een persoon met burgerrecht.

stadsrecht

Het recht van een plaats op eigen bestuur en eigen rechtspraak.

verzorgingsgebied

Het gebied rondom een stad, waarvoor die stad een economische functie heeft.

1.2 De positie van de stedelijke burgerij (1302-1602)

bedelorde

Een religieuze orde van monniken of nonnen die geen bezittingen hebben en die voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn van liefdadigheid.

Beeldenstorm

Reeks vernielingen in katholieke kerken, in 1566 door protestanten.

begijn

Vrouw die samen met andere begijnen in een begijnhof woont en zich daar toelegt op religieuze zaken.

bonum commune

Algemeen belang of het welzijn van het volk.

calvinisme

Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van de hervormer Johannes Calvijn. Zie ook: protestantisme.

centralisatie

Het streven van heersers om hun gebied vanuit één punt te besturen en in het hele grondgebied gelijke wetten en belastingen in te voeren.

gewetensvrijheid

De vrijheid om zelf te kiezen welke religie je aanhangt.

Hanze

Een samenwerkingsverband van handelssteden in het noorden van Europa (de Nederlanden, Duitsland en Scandinavië).

lutheranisme

Stroming binnen het christendom die is gebaseerd op de ideeën van hervormer Maarten Luther. Zie ook: protestantisme.

moderne devotie

Religieuze stroming uit de 14e eeuw, waarvan de aanhangers kritiek hadden op de praktijken binnen de kerk; voorloper van de Reformatie.

particularisme

Het verschijnsel dat steden zoveel mogelijk zelfstandig beslissingen nemen, op basis van hun eigenbelang.

protestantisme

Het geheel van stromingen en kerken die zijn ontstaan uit protest tegen misstanden in de katholieke kerk.

Reformatie

Kerkhervorming die uiteindelijk leidde tot een scheuring in de kerk en het ontstaan van het protestantisme.

republiek

Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

wisselbrief

Een document waarin handelaren afspraken vastlegden over geld. Betalingen konden worden afgehandeld met een wisselbrief, in plaats van met echt geld.

1.3 Een welvarende republiek (1602-1700)

absolutisme

Een regeringsvorm waarin de koning alle macht heeft en zelf boven de wet staat.

Dertigjarige Oorlog

Een oorlog (1618-1648) in het Duitse Rijk waarbij veel Europese landen betrokken waren.

gewest (in de Republiek)

Een gebied dat een bestuurlijke eenheid vormde, bestuurd door afgevaardigden van steden en adel.

Gouden Eeuw

Een periode van economische en culturele bloei in de Republiek, tijdens de 17e eeuw.

mercantilisme

De economische leer volgens welke de staat de eigen economie kan stimuleren door de export te bevorderen en de import te beperken.

oligarchie

Bestuur door een kleine elite.

oorlogseconomie

Een economie waarin zowel de economische productie als de economische winst in dienst staat van de oorlogvoering.

Oranjegezind

Behorend tot de partij die in de Republiek de stadhouders uit het huis van Oranje steunde (ook wel: prinsgezind).

Rampjaar

Het jaar 1672, waarin de Republiek van drie kanten werd aangevallen: door Frankrijk, door Engeland en door twee Duitse staten.

regent

Een lid van de groep rijke burgers die de Republiek bestuurden. Zie ook: patriciër.

staatsgezind

Behorend tot de partij die de gewestelijke staten in de Republiek als soeverein beschouwde en die zich verzette tegen een al te grote macht van de stadhouder.

stadhouder

Ooit (in de Spaanse tijd) de dienaar van de koning, later (in de Republiek) een hoge ambtenaar van de gewesten die voor de gehele Republiek optrad als aanvoerder van leger en vloot.

stapelmarkt

Een plaats waar producten uit de hele wereld naartoe worden gebracht, om vanaf daar weer te worden doorverkocht.

Controleer jezelf

1.1 De opkomst van een stedelijke burgerij (1050-1302)

- Ik kan beschrijven hoe in de Nederlandse gewesten vanaf de 11e eeuw een agrarisch-urbane samenleving ontstond.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen stadsrechten hadden voor de economische, culturele en politieke positie van een stad.
- Ik kan aan de hand van voorbeelden uitleggen hoe Vlaanderen zich in de late middeleeuwen tot een economisch succesvolle regio ontwikkelde.
- Ik kan uitleggen waarom de opkomst van steden leidde tot politieke spanningen tussen de adel en de patriciërs enerzijds en het gemeen anderzijds.

1.2 De positie van de stedelijke burgerij (1302-1602)

- Ik kan aan de hand van voorbeelden uitleggen dat elke stad een eigen positie had binnen het stedelijk netwerk in de Nederlandse gewesten rond 1300.
- Ik kan uitleggen dat de opkomst van de burgerij leidde tot een nieuwe verhouding tussen stedelingen en geestelijkheid.
- Ik kan uitleggen welke gevolgen de centralisatiepolitiek van vorsten had voor de positie van de stedelijke burgerij.
- Ik kan uitleggen dat de Nederlandse Opstand zowel een politieke als religieuze oorzaak had en uitleggen welke gevolgen de Nederlandse Opstand had voor de positie van de stedelijke burgerij.

1.3 Een welvarende republiek (1602-1700)

- Ik kan uitleggen door welke omstandigheden in de Republiek de welvaart groeide en welke maatregelen stadsbesturen namen om deze welvaart te behouden.
- Ik kan aan de hand van voorbeelden uitleggen dat de stijgende welvaart in de Republiek leidde tot het ontstaan van een burgerlijke cultuur.
- Ik kan uitleggen waarom er vanaf 1648 een einde kwam aan het economische succes van de Republiek.
- Ik kan uitleggen dat de economische neergang in de Republiek leidde tot politieke spanningen en oligarchisering.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

2 Verlichting 1650-1900

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Koningin Christina I van Zweden en haar hofhouding luisteren naar de uitleg van de verlichte denker René Descartes. Descartes staat rechts van de koningin. Hij houdt een passer in zijn hand. Op tafel liggen astronomische tekeningen. Christina trad, zoals veel andere Europese vorsten, op als beschermvrouw voor filosofen en wetenschappers.

Veranderingen in het politiek denken

1650-1789 deelcontext 1: De Verlichting

Ontwikkelingen in Europa en de wereld

1600

1700

Wetenschappelijke revolutie ★ 26

Vorsten willen absolute macht ★ 23

Verlichting ★ 27

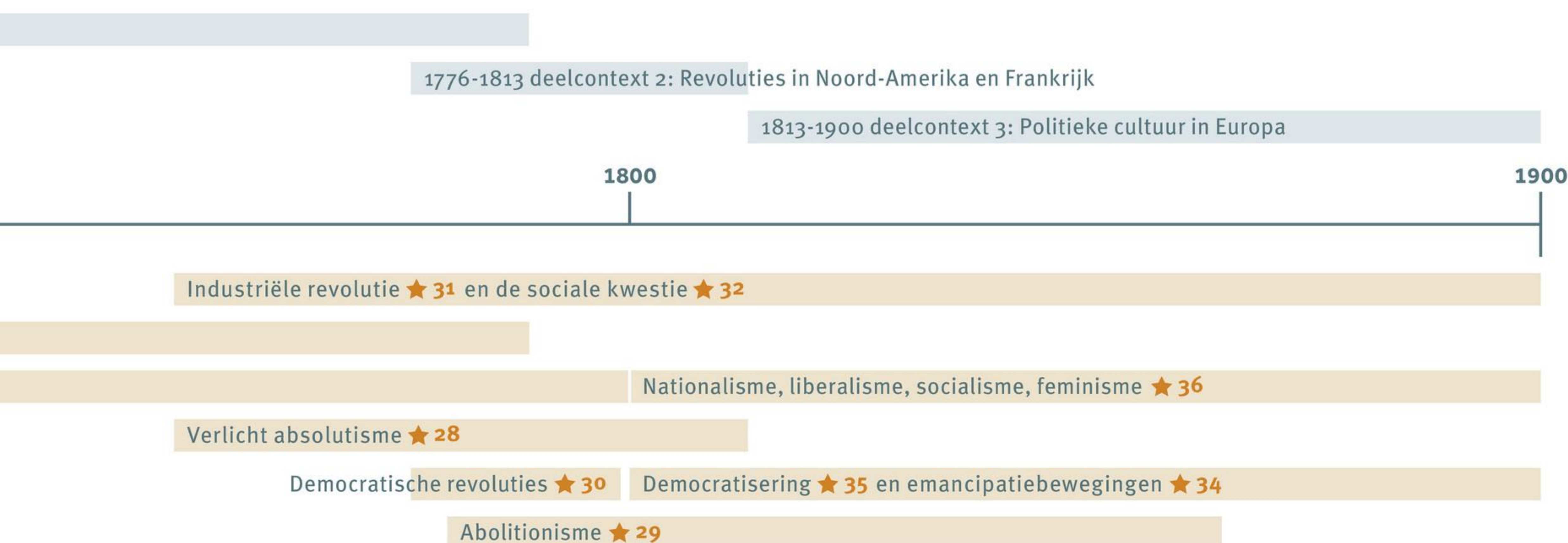
Introductie

Tegenwoordig zijn veel Europese landen een parlementaire rechtsstaat. De bevolking kiest het parlement, en alle burgers zijn voor de wet gelijk. Wij vinden dat nu heel normaal, maar deze rechten zijn en waren niet altijd vanzelfsprekend. De geschiedenis wordt gekenmerkt door lange perioden waarin koningen of keizers aan de macht waren. Hun onderdanen moesten gehoorzamen aan het gezag. Zij hadden geen politieke invloed en vaak niet de mogelijkheid om openlijk kritiek te uiten.

De basis van de moderne democratie werd voor een belangrijk deel gelegd in de 16e en 17e eeuw. Dat begon met een oplevende interesse voor natuurwetenschappen, zoals astronomie. Tijdens de Verlichting (1650-1789) werden de nieuwe wetenschappelijke methoden vervolgens toegepast op alle aspecten van de maatschappij. Daarbij pasten fundamentele debatten over democratie, vrijheid en gelijkheid. De idealen uit de Verlichting zouden in de 18e eeuw een belangrijke rol spelen in verschillende revoluties in Europa en de Verenigde Staten. Ook beïnvloedden ze belangrijke 19e-eeuwse ideologieën en emancipatiebewegingen, die tot op heden van groot belang zijn. Deze historische context beschrijft de invloed van de Verlichting in de periode 1650-1900. Daarbij staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Welke ideeën ontstonden tijdens de Verlichting over een meer rechtvaardige samenleving (1650-1789)?
- 2 Hoe werden verlichte ideeën tijdens de democratische revoluties in de Verenigde Staten en Frankrijk in de praktijk gebracht (1776-1813)?
- 3 In welke mate bepaalden verlichtingsideeën de politieke cultuur in Europa (1813-1900)?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

2.1 De Verlichting (1650-1789)

DEELCONTEXT

Hoofdvraag

Welke ideeën ontstonden tijdens de Verlichting over een meer rechtvaardige samenleving (1650-1789)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 23 Het streven van vorsten naar absolute macht
- ★ 26 De wetenschappelijke revolutie
- ★ 27 Rationeel optimisme en ‘verlicht denken’ dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- ★ 28 Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse, verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)

VOORKENNIS

- 1 Leg uit welk verband er bestaat tussen de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting.
- 2 Geef een omschrijving van het begrip ‘ancien régime’.
- 3 **a** Met name in de 17e eeuw streefden vorsten naar absolutisme. Lodewijk XIV is een duidelijk voorbeeld van een vorst die op absolute wijze bestuurde. Leg met twee voorbeelden uit hoe hij zijn absoluut bestuur vormgaf.
b De idealen van de Verlichting botsten regelmatig met het streven van absolute vorsten. Noem een ideaal dat belangrijk was voor veel verlichtingsdenkers, maar niet belangrijk voor een absoluut vorst.
c In sommige landen omarmden vorsten de idealen van de Verlichting, maar hielden ze tegelijkertijd de macht in handen. Welk begrip past hierbij?
d Gebruik de tijdbalk in de introductie. Door welke ontwikkeling kwam in West-Europa definitief een einde aan de absolute macht van vorsten?

BRON 1 *Wereldbeschouwing leidt naar Waar Geloof*, een prent door Jan Goeree uit 1715. De vrouw in het midden symboliseert de ‘wereldbeschouwing’ (het wetenschappelijk onderzoek). Zij wijst naar het Ware Geloof, dat is voorgesteld als een vrouw met een palmtak, een bijbel en een lamp. De tekenaar probeert mensen ervan te overtuigen dat de nieuwe wetenschappelijke inzichten niet in strijd zijn met de Bijbelse waarheid.

In de 16e eeuw ontstond in Europa een nieuwe wetenschappelijke benadering. Geleerden vertrouwden op hun eigen redeneringen en observaties, in plaats van af te gaan op het gezag van anderen. Deze kritische houding leidde ook tot nieuwe ideeën over bestuur en maatschappij. De macht van vorsten werd ter discussie gesteld.

Een nieuwe kijk op wetenschap

Tot in de 16e eeuw was het gezag van anderen leidend in de wetenschapsbeoefening. Wat in de Bijbel stond, in kerkelijke geschriften of in de werken van belangrijke wetenschappers uit de oudheid, werd nauwelijks ter discussie gesteld. In de 16e en 17e eeuw ontwikkelden geleerden nieuwe manieren om naar de wereld om hen heen te kijken. Ze kwamen tot een mening door middel van zelfstandig denken, observeren en redeneren. Turend door microscopen of telescopen deden zij allerlei ontdekkingen, van lichaamscellen tot hemellichamen. Deze vernieuwing voltrok zich tussen 1600 en 1700 zo snel, dat we spreken van een **wetenschappelijke revolutie**. ★ 26 Deze revolutie hing samen met vier andere historische ontwikkelingen.

Ten eerste confronteerden de ontdekkingsreizen de Europeanen met gebieden in de wereld waar zij tot dan toe weinig of geen contact mee hadden gehad. Ze kwamen in aanraking met onbekende plant- en diersoorten en mensen met eigen gebruiken. Hierdoor leek het oude, aan de Bijbel ontleende wereldbeeld niet meer te kloppen. Geleerden zochten naar verklaringen voor deze ontdekkingen en probeerden ze in te passen in een nieuw perspectief op de wereld.

Ten tweede was onder geleerden een vernieuwde interesse ontstaan voor de literatuur en geschiedenis van de Griekse en Romeinse oudheid. Deze geleerdecultuur wordt aangeduid met de term **humanisme**. Humanisten keken met een scherpe blik naar teksten van de klassieke auteurs en begonnen die anders te interpreteren. Daarbij werd ontdekt dat in veel werken, waaronder de Bijbel, bij het kopiëren van teksten door de eeuwen heen fouten waren geslopen. Door deze humanistische tekstanalyses kwam bestaande wetenschappelijke kennis ter discussie te staan.

Ten derde ontstond een belangrijk debat over hoe je tot ware kennis komt. Daarin waren twee stromingen belangrijk.

- Het **rationalisme** van René Descartes beschouwde het logisch redeneren als de meest betrouwbare bron van kennis. De zintuigen leverden volgens hem geen betrouwbare kennis op. In het rationalisme werd daarom veel gebruikgemaakt van wiskunde en aan de wiskunde ontleende logische principes.
- Andere wetenschappers, onder wie John Locke, hingen het **empirisme** aan. Volgens hen kwamen mensen het beste tot ware kennis over hun omgeving door

zintuiglijke waarnemingen. In het empirisme staan daarom observeren en experimenteren centraal.

Ten vierde was er in de 16e en 17e eeuw sprake van een kruisbestuiving tussen ambacht en wetenschap. Zo gebruikten wetenschappers ambachtelijke kennis bij het maken van hun eigen onderzoeksinstrumenten, zoals sterrenkijkers, microscopen en uurwerken. Omgekeerd raakten ambachtslieden geïnteresseerd in wetenschap.

De Verlichting: kritisch, maar optimistisch

Sommige denkers vonden dat wetenschappelijke methoden ook moesten worden toegepast op de samenleving. Dat leidde rond 1650 tot het begin van de **Verlichting**, een periode waarin een aantal geleerden allerlei aspecten van de maatschappij ter discussie stelde. ★ 27

De rede en het verstand moesten daarbij leidend zijn, niet de bestaande tradities of religieuze dogma's. Allerlei religieuze praktijken en gezagsverhoudingen die al eeuwen bestonden, werden nu ter discussie gesteld. Verlichte denkers gingen zich afvragen in hoeverre deze tradities in overeenstemming waren met de rede. Dit leidde tot fundamentele vragen over de maatschappij: kun je rationeel beargumenteren wie het recht heeft om macht uit te oefenen? Kun je logisch beredeneren wat het juiste geloof is?

De verlichte filosofen waren optimistisch. Zij geloofden dat door redelijk denken echte vooruitgang mogelijk was. Deze **vooruitgangsgedachte** kwam tot uiting in hun ideeën over opvoeding en onderwijs. Kinderen moesten vanaf jonge leeftijd worden opgeleid tot kritische burgers.

BRON 2 In 1783 vlogen twee aeronauten met een luchtballon over Parijs. Het spektakel, dat werd gesponsord door de Franse Academie der Wetenschappen, trok veel publiek. Het bevestigde het idee dat de mens dankzij zijn rede in staat zou zijn om de natuur te bedwingen. De tekenaar bespot al te enthousiaste toeschouwers, die de ballon proberen te volgen. De spotprent is getiteld: 'Voor fans van de wetenschap' (1783).

Onderwijs leidde tot de verspreiding van kennis en bood tegelijkertijd weerstand aan heersende misvattingen en bijgeloof. Wel zetten sommige verlichte denkers vraagtekens bij de reikwijdte van het menselijk verstand: konden mensen wel in alle opzichten puur redelijke wezens zijn?

Ideeën over religie

Het toepassen van wetenschappelijke methoden op de samenleving begon met discussies over de positie van godsdienst in de samenleving. Door nieuwe ontdekkingen, zoals de natuurwetten van Isaac Newton, kwamen oude ideeën over de relatie tussen God, de natuur en de mens onder druk te staan. Tijdens de wetenschappelijke revolutie wist Newton verschillende natuurverschijnselen, zoals de zwaartekracht, te verklaren volgens een vaste wiskundige systematiek. Deze ontdekkingen hadden gevolgen voor het westerse wereldbeeld. De wereld bleek volgens vaste natuurwetten te functioneren en leek dus minder afhankelijk van het ingrijpen door een god. Velen herkenden zich daarom niet meer in de traditionele leer van het christelijke geloof. Maar afwijken van de officiële kerkleer was in veel Europese landen niet toegestaan. Al debatterend over deze kwesties kwamen verlichte denkers steeds meer tot het inzicht dat het geloof een persoonlijke zaak was, en niet iets wat door de vorst kon worden opgelegd. Het individu moest zelf kunnen beslissen over zijn geloof.

Ideeën over burgers en macht

Verlichte denkers pasten de wetenschappelijke methode ook toe op politiek-maatschappelijke kwesties. Zij ervoeren dat burgers regelmatig leden onder de onrechtvaardigheid en willekeur door vorsten. John Locke en later Jean-Jacques Rousseau filosofeerden over de beste manier om burgers te beschermen tegen machtsmisbruik door de staat. Daarbij gingen ze uit van het **natuurrecht**. Dat is het idee dat alle mensen van nature bepaalde rechten bezitten, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid. Zowel Locke als Rousseau veronderstelden dat de macht uiteindelijk bij het volk lag. Het volk had de macht echter overgedragen aan een vorst om een ordelijke en welvarende samenleving mogelijk te maken. Deze machtsoverdracht had volgens beide denkers plaatsgevonden onder bepaalde voorwaarden. Deze denkbeeldige afspraak noemden ze een **sociaal contract**.

Over de precieze aard van dit sociaal contract verschilden Locke en Rousseau echter van mening. In de versie van Locke had de gemeenschap – in een verleden – een overeenkomst gesloten met de koning. Daarin hadden onderdanen beloofd trouw te blijven aan hun vorst. Zij moesten zich houden aan de wetten die zijn regering geheel zelfstandig maakte. In ruil bood de vorst bescherming aan zijn onderdanen en beloofde hij van zijn macht geen misbruik te maken. Alleen als hij zich niet aan de afspraken hield, mocht de bevolking hem afzetten.

BRON 3 De verlichtingsdenkers Voltaire en Rousseau onderweg naar de Tempel van de Roem en de Onsterfelijkheid. (Anonieme gravure uit 1794-1799.)

Rousseau was in zijn versie van het sociaal contract radicaler. Hij ging uit van de **algemene wil**: de wetten in een land moesten direct overeenkomen met wat alle burgers samen wilden. Anders dan bij Locke was de regering geen zelfstandige instelling, maar moest zij de directe wil van de bevolking uitvoeren. De algemene wil zou daarom het beste tot uiting komen in een **directe democratie**. Burgers stemmen daarin zelf over wetgeving, die dus altijd overeenkomt met wat de mensen echt willen. Rousseau geloofde dat hierdoor ook de positie van armen en slaven zou verbeteren. De gemeenschap zou namelijk stemmen op basis van de rede en dus in het belang van iedereen. Dat zou dan ook in het voordeel zijn van de zwakkeren.

Ook Charles de Montesquieu dacht na over het voorkomen van machtsmisbruik. Hij stelde een **scheiding der machten** voor. Volgens dat systeem zou de totale macht nooit meer bij één persoon of groep liggen. Eén groep zou de wetten maken (de wetgevende macht), één groep zou de wetten uitvoeren (de uitvoerende macht) en één groep zou controleren of burgers en staat zich aan de wetten houden (de rechtsprekende macht).

Ideeën over economie

Adam Smith keerde zich eveneens tegen overmatige staatsinvloed, maar dan in de sfeer van de economie. Smith vertrouwde op de ratio van mensen: vanuit rationele overwegingen zouden zij altijd hun eigen economische belang nastreven. Iedereen zou volgens hem vrij moeten zijn om naar eigen inzicht handel te drijven en te ondernemen, zonder al te veel regels en beperkingen. Door zulke vrije concurrentie zou de gemeenschap als geheel meer economische groei creëren. Dat zou tot meer geluk en welvaart leiden dan wanneer de staat in naam van de gemeenschap zou ingrijpen.

Zijn ideeën zorgden voor een herwaardering van de verhoudingen tussen overheid en economie. Rond 1800 kwam bijvoorbeeld een einde aan de politiek van mercantilisme. Ook gilden, die sinds de late middeleeuwen steeds minder belangrijk waren geworden, werden in veel landen definitief afgeschaft.

De publieke opinie en de vorst

Als gevolg van de Verlichting ontstond er in Europa in de 18e eeuw een nieuwe politieke cultuur. Een groeiende groep burgers las tijdschriften en nam in koffiehuisen en salons deel aan het publieke debat over allerlei aspecten van de samenleving. Zo ontstond een **publieke opinie**.

Door verspreiding van verlichtingsideeën ontstonden ook spanningen met autoriteiten. Publicaties van verlichtingsideeën werden angstvallig in de gaten gehouden. Soms werden publicaties verboden of werden auteurs zelfs gearresteerd. De periode van de Verlichting

viel in veel landen immers samen met die van het **absolutisme**. ★ 23 Vorsten probeerden absolute macht te krijgen door middel van **centralisatie** van het bestuur. Op politiek, economisch en religieus terrein streefden de vorsten ernaar hun wil op te leggen aan het gehele volk in hun land. Zelf stonden zij als vorst boven de wet. Zij rechtvaardigden die machtswens op basis van het **droit divin**: de gedachte dat God hen had aangesteld om te heersen.

In sommige landen omarmden vorsten zelf verlichte ideeën, zonder het absolutisme los te laten: het **verlicht absolutisme**. ★ 28 Deze verlichte vorsten wilden nog steeds alle macht in handen houden. Zij legitimeerden hun bestuur echter niet meer vanuit het geloof, maar met een rationeel argument: een land kon volgens hen het beste worden bestuurd door een vorst die vanuit verlichte idealen het algemeen belang diende.

BRON 4 Keizer Jozef II van Oostenrijk (rechts) met zijn jongere broer Peter Leopold tijdens een reis door Italië in 1769. De schilder, Pompeo Batoni, heeft de broers in relatief eenvoudige kleding afgebeeld, omringd door voorwerpen die verwijzen naar hun wetenschappelijke en filosofische belangstelling. Helemaal rechts ligt bijvoorbeeld een boek van de verlichtingsdenker Montesquieu. Op deze manier onderstreepte Batoni het verlichte karakter van de absolute heerschappij van Jozef II.

VRAGEN

- 4 Leg uit op welke manier de humanistische tekstanalyse van belang is geweest voor de wetenschappelijke revolutie.
- 5 Leg uit dat het empirisme van Locke en het rationalisme van Descartes, hoe verschillend ook, allebei toch bij de Verlichting passen.
- 6 Hoe zie je de vooruitgangsgedachte terugkeren in de onderwijsideeën van de verlichte denkers?
- 7 Tijdens de Verlichting werden wetenschappelijke methoden toegepast op de samenleving. Dit leidde onder andere tot een herwaardering van het christelijke geloof. Leg het verband uit.
- 8 **a** Noem een overeenkomst en een verschil tussen de filosofie van Locke en Rousseau.
b Noem een overeenkomst en een verschil tussen de filosofie van Rousseau en Smith.
- 9 Leg uit waarom het absolutisme niet te verenigen is met de ideeën van Locke en Montesquieu.
- 10 Passen de begrippen ‘droit divin’ en ‘verlicht absolutisme’ bij elkaar? Leg je antwoord uit.

EXAMENVRAGEN

- De arts Andreas Vesalius (1514-1564) geldt als de grondlegger van de moderne anatomie. Voor zijn onderzoek experimenteerde hij op lijken om de werking van het menselijk lichaam te ontrafelen.
- 1p **11** Leg uit of zijn benadering past bij het empirisme of het rationalisme.
- Gebruik bron 5.*
- Linguet heeft ervoor gekozen Lodewijk XVI op een bepaalde manier te verbeelden. De manier waarop Lodewijk XVI hier is verbeeld, past bij de politieke ontwikkelingen in Europa van dat moment.
- 1p **12** Toon dit aan, waarbij je het antwoord ondersteunt met een passend kenmerkend aspect.
- Gebruik nogmaals bron 5.*
- Stel, je onderzoekt hoe de Fransen in de jaren 1780 hun koning beoordeelden.
- 2p **13** Geef een argument vóór en een argument tegen de bruikbaarheid van deze bron voor je onderzoek.
- Gebruik bron 6.*
- 1p **14** Leg uit dat het werk van Koerbagh past bij het verlichtingsdenken.
- Gebruik nogmaals bron 6.*
- Een bewering: ‘Het bestuur van de Republiek was weliswaar uniek ten opzichte van omliggende landen, maar de arrestatie van Koerbagh laat zien dat er ook overeenkomsten waren.’
- 2p **15** Leg beide delen van de bewering uit.
- Rousseaus opvattingen over soevereiniteit stonden op gespannen voet met het idee waarmee Franse koningen in de 18e eeuw hun macht legitimeerden.
- 2p **16** Leg dit uit.
- Gebruik bron 7.*
- De schrijvers van de *Onafhankelijkheidsverklaring* waren geïnspireerd door het sociaal contract van Locke.
- 3p **17** Toon dit aan, met drie voorbeelden uit de bron.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 In 1783 publiceerde de Franse advocaat, journalist en verlichte denker Simon Linguet zijn *Mémoires sur la Bastille*. Het was een dagboek over zijn verblijf in de beruchte gevangenis van Parijs: de Bastille. Hij had daar van 1780 tot 1782 bijna twee jaar opgesloten gezeten wegens belediging van een edelman. Dit is de titelprent van Linguets *Mémoires*. Rechts zie je een standbeeld van koning Lodewijk XVI en op de achtergrond de Bastille, die zogenaamd op bevel van Lodewijk wordt afgebroken. (In werkelijkheid werd de Bastille pas in 1789 gesloopt.) Links beneden zie je de dankbare bevolking van Parijs. Op de muur van de gevangenis staat een echte uitspraak van de koning uit 1780: 'Zodra deze ongekende kwellingen en duistere straffen niets meer bijdragen aan de instandhouding van de orde [...], zijn ze voor onze rechtspraak nutteloos geworden.'

BRON 6 Gedeelte uit *Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet*. De Amsterdamse arts en jurist Adriaan Koerbagh schreef dit omvangrijke 'algemeen woordenboek van bastaardwoorden' (woorden ontleend aan andere talen) in 1668. Bij sommige woorden gaf hij zijn eerlijke mening. Het boek werd onmiddellijk door de autoriteiten verboden; Koerbagh werd gearresteerd en veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf.

Mirakel – wonderwerk, wonderdaad. De godgeleerden denken dat een wonderwerk iets is wat tegen of boven de natuur geschiedt. Dat is onjuist, want niets kan tegen of boven de natuur geschieden.

BRON 7 Fragment uit de inleiding van de Amerikaanse *Onafhankelijkheidsverklaring* uit juli 1776. In de Amerikaanse Revolutie vochten Amerikaanse kolonisten tegen het Britse moederland.

Wij beschouwen deze waarheden als vanzelfsprekend: dat alle mensen als gelijken worden geschapen, dat zij van hun Schepper bepaalde onvervreembare rechten hebben gekregen, en dat daaronder zijn [het recht op] leven, vrijheid en het nastreven van geluk. Dat, teneinde deze rechten te garanderen, regeringen onder de mensen worden ingesteld die hun rechtmatige bevoegdheden ontlenuen aan de instemming der geregeerden; dat, telkens wanneer enige regeringsvorm met deze doeleinden in strijd komt, het volk het recht heeft hem te veranderen of teniet te doen en een nieuwe regering in te stellen, haar grondslag vestigend op beginselen en haar bevoegdheden organiserend in een vorm die hun het meest geschikt lijkt om hun veiligheid en hun geluk te bewerkstelligen. [...] Maar wanneer een lange reeks van misbruiken en machtsoverschrijdingen, onveranderlijk gericht op hetzelfde doel, duidelijk wijst op de intentie hen onder volstrekte dwingelandij te brengen, is het hun recht, ja zelfs hun plicht, zo'n regering omver te werpen en te zorgen voor nieuwe waarborgen voor hun toekomstige veiligheid.

2.2 Revoluties in Noord-Amerika en Frankrijk (1776-1813)

DEELCONTEXT

BRON 1 In de haven van de Noord-Amerikaanse stad Boston gooien inwoners in 1773 de lading van een Brits schip overboord. De inwoners zijn boos over de nieuwe belastingwetten die het Britse parlement in de koloniën heeft ingevoerd. Geïnspireerd door de Verlichting vonden zij dat dit parlement niet het recht had om belasting te heffen, zolang inwoners van Amerika niet apart vertegenwoordigd waren in het parlement. (Tekening uit 1789.)

Hoofdvraag

Hoe werden verlichte ideeën tijdens de democratische revoluties in de Verenigde Staten en Frankrijk in de praktijk gebracht (1776-1813)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 27 Rationeel optimisme en ‘verlicht denken’ dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- ★ 29 Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- ★ 30 De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap

VOORKENNIS

- 1 **a** De geschiedenis van Europa vóór 1650 kent perioden met democratisch bestuur en perioden zonder. Noem van beide een voorbeeld.
b In de 18e eeuw bestond er discussie over hoe een democratische bestuursvorm eruit moest zien. Ook tegenwoordig is er discussie over de invulling van de democratie. Bedenk een voorbeeld van zo’n discussie in de 18e eeuw en nu.
- 2 Deze deelcontext begint in de 18e eeuw. De plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel waren al eeuwen eerder tot stand gekomen. Omschrijf dit systeem in maximaal 50 woorden.
- 3 **a** Geef een omschrijving van het begrip ‘abolitionisme’.
b Leg uit dat het abolitionisme past bij het toepassen van verlichte ideeën op de samenleving.
- 4 Geef een omschrijving van de volgende begrippen:
 - republiek;
 - grondwet;
 - staatsburgerschap.

De verlichtingsidealen leidden tot democratische revoluties in westerse landen, waaronder Noord-Amerika en Frankrijk. In deze beide gevallen leidde de revolutie tot de instelling van een meer democratisch bestuur. De Verenigde Staten zijn sindsdien een democratie. In Frankrijk onttaarde de revolutie na enkele jaren in een bloedige chaos. Met de staatsgreep van Napoleon kwam er een voorlopig einde aan een democratische periode.

De Amerikaanse Revolutie

De verlichtingsidealen verspreidden zich in de 18e eeuw snel. Via boeken en briefwisselingen kwamen de ideeën ook terecht in de dertien Britse koloniën aan de oostkust van Noord-Amerika. ★ 27 Daar stimuleerden de verlichtingsidealen de wens tot meer zelfbeschikking, ofwel het recht om als volk zelf te beslissen hoe het bestuur eruit moest zien. De Britse autoriteiten wilden daar echter niets van weten. In de tweede helft van de 18e eeuw kwamen de Europeanen (veelal Britten) die zich als kolonisten in de Noord-Amerikaanse koloniën hadden gevestigd, hierover in conflict met de Britse overheid. Dit conflict zou uitgroeien tot de Amerikaanse Revolutie. ★ 30

De aanleiding voor deze revolutie was onenigheid over nieuwe Britse belastingen. De kolonisten vonden

het oneerlijk dat zij wel belasting betaalden, maar geen vertegenwoordigers hadden in het Britse parlement. De Britse koning drukte zijn belastingplannen toch door. In reactie daarop verklaarden de dertien Britse koloniën zich in juli 1776 gezamenlijk onafhankelijk van Groot-Brittannië. Die gebeurtenis vormde het begin van de Amerikaanse Revolutie.

In verschillende staten richtten Amerikaanse opstandelingen **committees of correspondence** op om de Britse machthebbers uit de koloniën te verjagen. Deze geheime organisaties stemden door middel van briefwisselingen de verzetsacties van de afzonderlijke staten op elkaar af. De *committees* namen op veel plaatsen de overheidstaken van het verdreven Britse gezag over. De Amerikaanse generaal George Washington groeide uit tot de leider van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd. Bij veel kolonisten verwierf hij veel steun dankzij het pamflet *Common sense* ('gezond verstand') van de verlichte denker Thomas Paine. In dit pamflet rechtvaardigde Paine de Amerikaanse opstand met behulp van verlichtingsideeën. De Britse koning had met zijn belastingpolitiek het natuurrecht van zijn onderdanen geschonden. Zij mochten dus in opstand komen.

BRON 2 Prent uit 1812. De Britse officier links zegt: 'Brenge me de hoofdhuiden en onze koning, onze meester, zal je belonen.' Aan het geweer van een inheemse Amerikaan hangt een bordje waarop staat 'Beloning voor zestien hoofdhuiden.' De Amerikaanse tekenaar verweet de Britten hun samenwerking met de inheemse bevolking, die hij als woestelingen beschouwde.

De Amerikaanse Revolutie eindigde toen Groot-Brittannië de onafhankelijkheid van de Verenigde Staten erkende (in 1783). De dertien staten verenigden zich in een nieuwe Amerikaanse **republiek**, die een **grondwet** kreeg (die in 1789 in werking trad). De grondwet was gebaseerd op verlichtingsidealen: alle burgers waren voor de wet gelijk en de macht was uiteindelijk in handen van het Amerikaanse volk. Zij kozen de volksvertegenwoordigers en hun eigen staatshoofd: de president. Om te voorkomen dat de overheid de burgers zou onderdrukken, werden de drie machten (de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht) strikt gescheiden.

Ongelijkheid in de Verenigde Staten

De Verenigde Staten waren, zoals de naam al zegt, een federatie (samenwerkingsverband) van staten die in de buitenlandse politiek weliswaar gezamenlijk optrokken, maar verder tamelijk zelfstandig waren. Aanvankelijk waren dit de dertien koloniën die zich van Groot-Brittannië hadden losgemaakt, maar in de loop van de tijd kwamen daar nieuwe staten in het midden en westen van Noord-Amerika bij. Deze staten waren gesticht door Europese kolonisten die deze gebieden hadden ingenomen. Vaak hadden ze daarbij de oorspronkelijke bewoners met bruto geweld verdreven, zoals dat eerder in de Britse koloniën was gebeurd.

Deze ontwikkeling laat zien dat niet alle inwoners van de Verenigde Staten dezelfde rechten hadden, ook al beloofde de grondwet dat wel. In de praktijk gold het burgerschap vooral voor een kleine bovenlaag

van witte, protestantse, Engelssprekende mannen. De oorspronkelijke bewoners (destijds aangeduid als indianen) waren van het burgerschap uitgesloten. Dat gold ook vrouwen: zij mochten niet stemmen. De zwarte slaafgemaakten werden evenmin tot de burgerbevolking gerekend. Met name in de zuidelijke staten, waar de grote plantages lagen, golden zij nog lange tijd als bezit. Dit leidde tot spanningen en uiteindelijk zelfs tot een burgeroorlog met de noordelijke staten, die minder afhankelijk waren van slavernij en dit systeem al vroeg in de 19e eeuw hadden afgeschaft. ★ 29

Aanloop naar de Franse Revolutie

De verlichtingsidealen zorgden niet alleen voor een conflict in de Verenigde Staten. Ook in Europa ontstonden in de 18e eeuw onder invloed van de Verlichting maatschappelijke en politieke spanningen. ★ 27

In Frankrijk ontstond verzet tegen de **standen-samenleving**. In dit systeem kregen geestelijken (eerste stand) en edelen (tweede stand) meer rechten dan andere Fransen (derde stand). Bovendien had de bovenlaag van de derde stand, die bestond uit bijvoorbeeld kooplieden en bankiers, door het toenemende belang van handel veel rijkdom en economische macht gekregen. Zij wilden ook meer politieke invloed, maar kregen dit niet. Niet alleen de derde stand had kritiek op de standensamenleving; ook verlichte edelen en geestelijken steunden dit systeem niet meer. De spanningen over de standensamenleving zouden de belangrijkste oorzaak zijn van de Franse Revolutie. ★ 30

BRON 3 Schilderij van de Eed op de Kaatsbaan. Op zaterdag 20 juni 1789 waren de vertegenwoordigers van de derde stand en hun sympathisanten bijeen in een kaatsbaan (een soort sporthal). Daar zwoeren zij dat zij niet uit elkaar zouden gaan voordat zij het koninkrijk een nieuwe grondwet hadden gegeven.

De aanleiding voor de Franse Revolutie was een financiële en politieke crisis in 1789. De Franse schatkist was leeg en koning Lodewijk XVI zocht steun voor nieuwe belastingen. Hij riep daarvoor voor het eerst in 175 jaar de Staten-Generaal bijeen. Dat was een vergadering waarin alle drie de standen vertegenwoordigd waren en die traditioneel de koning adviseerde. In de vergadering werden de standen het echter niet eens over een oplossing voor de problemen. De afgevaardigden van de derde stand, onder wie vooral leden van de rijke burgerij, vonden dat ze in de Staten-Generaal onvoldoende politieke invloed hadden. Zij verlieten gefrustreerd de vergadering en riepen hun eigen wetgevende vergadering voor heel Frankrijk uit. Ook een aantal leden van de eerste en de tweede stand sloot zich aan bij deze nieuwe, wetgevende vergadering. Deze vergadering werd al snel gezien als het officiële bestuur van Frankrijk; ook de koning werd gedwongen de nieuwe vergadering te erkennen. Hiermee begon de Franse Revolutie, die bestond uit twee aparte revoluties, en eindigde met de machtsovername door generaal Napoleon.

De Franse Revolutie

Tijdens de eerste revolutie, die liep van 1789 tot 1792, voerde de nieuwe wetgevende vergadering de volgende veranderingen door.

- De privileges van de eerste en de tweede stand werden afgeschaft. Zo betaalde iedereen voortaan dezelfde belastingen en waren ambten voor iedereen toegankelijk.
- De *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* werd in 1789 aangenomen. Deze tekst kende mensen universele rechten toe op basis van hun menselijkheid. Ze garandeerde gelijke rechten, zoals vrijheid van meningsuiting en het recht om invloed uit te oefenen op de besluitvorming. In de praktijk dachten de meeste revolutionairen bij ‘mensen’ alleen aan mannen.
- In 1791 kreeg Frankrijk een nieuwe grondwet. Daarmee werd Frankrijk een **constitutionele monarchie**. De koning behield een deel van zijn macht, maar de meeste macht kwam nu te liggen bij een parlement. De leden van dit parlement werden gekozen volgens **censuskiesrecht**. Dat betekende dat alleen rijke mannen mochten stemmen. Een deel van de derde stand had nu dus kiesrecht.

De eerste revolutie betekende vooral veel voor de bovenlaag van de derde stand. Het leven van arme stedelingen en boeren veranderde nauwelijks. Ook vrouwen merkten weinig verschil. De Franse schrijfster Olympe de Gouges vond dat de positie van de vrouw onderwerp van discussie in de revolutie moest worden en dat ook vrouwen gelijke rechten verdienden. Zij publiceerde de *Verklaring van de rechten van de vrouw*.

BRON 4 Franse spotprent van Napoleon uit 1815 (anoniem). De lange neus wil zeggen dat de tekenaar Napoleon een leugenaar vond.

Maar anders dan de *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* en de grondwet, had haar verklaring nauwelijks invloed.

De tweede revolutie, die liep van 1792 tot 1799, was radicaler. Sommige burgers vonden dat de revolutie niet ver genoeg ging. Dat gold bijvoorbeeld voor de **jakobijnen**: fanatieke revolutionairen die zichzelf zagen als vertegenwoordigers van het volk. Mede door hun groeiende invloed werd de koning gevangengezet en de Franse republiek uitgeroepen. Vervolgens werd de koning veroordeeld wegens landverraad en geëxecuteerd. Kort daarna verkregen de jakobijnen alle macht. Zij voerden algemeen mannenkiesrecht in. Ze vonden bovendien dat het niet moest blijven bij politieke veranderingen: ze probeerden ook economische gelijkheid tussen burgers af te dwingen, bijvoorbeeld door een maximumprijs in te stellen voor brood. Ten slotte stelden de jakobijnen een schrikbewind in. Onder leiding van Robespierre vervolgden ze vermeende tegenstanders van de revolutie op grote schaal en brachten ze hen ter dood onder de guillotine. Gouges was een van de slachtoffers.

Ook na het schrikbewind (in 1793 en 1794) was er geen stabiel bestuur in Frankrijk. In 1799 gebruikte generaal Napoleon deze chaos om met zijn leger de macht te grijpen. Hij kroonde zichzelf tot keizer van Frankrijk.

Daarmee maakte hij een einde aan de republiek en aan alle politieke invloed van burgers. Onder zijn leiding veroverde het Franse keizerrijk een groot gedeelte van Europa. In de veroverde gebieden had Napoleon zelf de hoogste politieke macht in handen. Wel voerde hij er verlichte hervormingen door, waaronder de *Code Napoléon*. Dit wetboek stelde vast dat alle burgers voor de wet gelijk waren. Zij kregen verschillende vrijheden, zoals de vrijheid om je eigen religie te bepalen en het recht om als eigenaar vrij over je grond te kunnen beschikken (zonder verplichtingen aan een heer). Het wetboek was helder en logisch opgebouwd, zodat iedereen zijn rechten zou begrijpen. Uiteindelijk (in 1813) moest Napoleon zijn Europese heerschappij opgeven. Hij trok zich terug in Frankrijk en werd daar door opstandige militairen onttroond en verbannen. Kort daarna wist hij echter te ontsnappen en kwam hij in Frankrijk opnieuw aan de macht. Niet voor lang: bij Waterloo werd Napoleon definitief verslagen (in 1815).

VRAGEN

- 5
 - a In hoeverre beïnvloedden verlichtingsidealen het uitbreken van de Amerikaanse Revolutie? Leg je antwoord uit.
 - b Leg uit wat tijdens de Amerikaanse Revolutie het belang was van de *committees of correspondence*.
 - c Toon aan dat het pamflet *Common sense* van Thomas Paine en de Amerikaanse grondwet beide zijn geïnspireerd door ideeën van verlichte denkers.
- 6 In de Verenigde Staten kregen alle burgers gelijke rechten, maar tussen de inwoners bleef toch een grote ongelijkheid bestaan. Leg dit uit.
- 7 Noem een sociale en een politieke tegenstelling die tot de Franse Revolutie hebben geleid.
- 8
 - a Neem de tabel over en zet de juiste jaartallen in de tweede kolom.
 - b Zet in de derde kolom de volgende personen op de juiste plek: *Gouges* • *Robespierre* • *Napoleon*.
 - c Zet in de laatste kolom de volgende begrippen op de juiste plek: *algemeen kiesrecht* • *censuskiesrecht* • *Code Napoléon* • *constitutionele monarchie* • *jakobijnen* • *republiek* • *schrikbewind* • *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*.

Periode	Jaartallen	Personen	Begrippen
Eerste revolutie			
Tweede revolutie			
Franse keizerrijk			

- 9 Vergelijk de Amerikaanse grondwet met de Franse grondwet uit 1791: noem een overeenkomst en een verschil.
- 10 Past de term ‘verlicht vorst’ bij Napoleon? Leg je antwoord uit.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 5.

Stel, je doet onderzoek naar de Amerikaanse Revolutie en hebt de volgende onderzoeksvraag: 'Welke ideeën over erfelijke macht leefden er aan het begin van de Amerikaanse Revolutie in de Britse koloniën in Amerika?'

- 2p **11** Onderbouw met twee argumenten dat deze bron bruikbaar is voor je onderzoek.

In de periode 1760-1790 is op het grondgebied van de dertien Britse koloniën sprake van:

- continuïteit op sociaal gebied en
- discontinuïteit op politiek-bestuurlijk gebied.

- 2p **12** Leg beide uit.

In 1830 werd in de Verenigde Staten de *Indian Removal Act* (akte ter verwijdering van de 'indianen') ingevoerd. Volgens deze wet werden er specifieke gebieden aangewezen waar de oorspronkelijke bewoners van Amerika mochten wonen. Oorspronkelijke bewoners die buiten deze gebieden woonden, moesten verhuizen.

Deze gebeurtenis past bij de sociale verhoudingen binnen de Verenigde Staten in de 19e eeuw.

- 1p **13** Leg dit uit.

Gebruik bron 6.

Een bewering: 'Het pamflet van Sieyès is geïnspireerd door verlichtingsidealen, maar niet te verenigen met de idealen van Rousseau.'

- 2p **14** Leg beide delen van deze bewering uit.

Gebruik nogmaals bron 6.

Sieyès stelt in dit pamflet verschillende eisen.

- 2p **15** Leg uit in hoeverre deze eisen werden ingewilligd:
- door koning Lodewijk XVI tijdens de standenvergadering van 1789 en
 - in de nieuwe grondwet van Frankrijk van 1791.

Gebruik bron 7.

- 3p **16** Is de maker van de bron een voor- of tegenstander van de jakobijnen? Verwijs in je antwoord naar drie beeldelementen uit de bron.

Gebruik bron 8.

Een stelling: 'De *Code Napoléon* is geïnspireerd door de Verlichting.'

- 2p **17** Ondersteun deze stelling door:
- de invloed van de Verlichting in het wetsartikel uit te leggen en
 - (zonder bron) nog een voorbeeld te noemen van de invloed van de Verlichting op de *Code Napoléon*.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 Fragment uit het pamflet *Common sense* van de Britse kolonist Thomas Paine, dat in 1776 in de Amerikaanse koloniën werd gepubliceerd.

Aangezien alle mensen van oorsprong gelijk zijn, zou *niemand* door zijn *geboorte* het recht mogen hebben om zijn eigen familie voor altijd boven alle andere te plaatsen, en hoewel hij misschien zelf van zijn tijdgenoten wel *enig* eerbetoon verdient, zijn zijn afstammelingen het misschien volstrekt niet waard om dat te erven. Een van de sterkste *natuurlijke* bewijzen dat het erfrecht van koningen idioot is, is dat de natuur er niets van moet hebben, anders zou zij het niet zo vaak belachelijk maken door de mensheid op te zadelen met *een ezel in plaats van een leeuw*.

BRON 6 Fragmenten uit het politieke pamflet *Wat is de derde stand?* van de geestelijke Emmanuel Sieyès uit 1789. In dat jaar was hij in de Staten-Generaal afgevaardigde voor de derde stand.

Wat stelde de derde stand tot nog toe voor? Niets. [...]
Beknopt samengevat: de derde stand heeft tot nog toe geen ware vertegenwoordigers bij de Staten-Generaal: hij heeft dus totaal geen politieke rechten.
Wat eist de derde stand? Iets te worden. [...]
Eerste eis: dat de vertegenwoordigers van de derde stand alleen worden gekozen uit burgers die echt tot de derde stand behoren. [...]
Tweede eis van de derde stand: dat hij evenveel vertegenwoordigers heeft als de twee bevoorrechte standen. [...]
Derde en laatste eis van de derde stand: dat in de Staten-Generaal de stemmen per hoofd worden geteld en niet per stand.

BRON 7 Franse spotprent uit ca. 1793. De maker geeft zijn visie op de toestand van de Franse Republiek van dat moment. In het midden is onder meer een ezel te zien, die tegen een koe zegt: 'We zijn allemaal gelijk.' Daaronder zit links een man boven een Franse vlag met de tekst 'Vrijheid en gelijkheid'. Hij zegt: 'Ik maak er een vierde kleur bij.' De man rechts van hem is een volksvertegenwoordiger, die roept: 'Verrader, naar de guillotine!' De hond linksonder plast over de grondwet.

BRON 8 Artikel 7 uit de Franse *Code civil* (later *Code Napoléon* geheten) uit 1804.

De uitoefening van burgerrechten is onafhankelijk van de status van de burger, en hij verkrijgt en behoudt die rechten alleen zoals de grondwet het bepaalt.

2.3 Politieke cultuur in Europa (1813-1900)

DEELCONTEXT

BRON 1 *De arenleessters*, een schilderij door Jean-François Millet van drie arme vrouwen op het Franse platteland. Zij rapen de aren op die na het oogsten zijn blijven liggen. Het schilderij werd voor het eerst tentoongesteld in 1857. Het (rijkere) publiek reageerde in eerste instantie negatief: met de revoluties nog vers in het geheugen, waren velen van hen bang voor de opkomst van het socialisme. Het leven van gewone mensen mocht daarom niet al te veel onder de aandacht gebracht worden.

Hoofdvraag

In welke mate bepaalden verlichtingsideeën de politieke cultuur in Europa (1813-1900)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 31 De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 32 Discussies over de 'sociale kwestie'
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 35 Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

VOORKENNIS

- 1 Leg uit welk verband er bestaat tussen emancipatie en democratisering.
- 2 Geef aan hoe de volgende drie politiek-maatschappelijke stromingen voortbouwden op de verlichte idealen van democratie, gelijkheid en vrijheid:
 - politiek liberalisme;
 - socialisme;
 - feminisme.
- 3 **a** Het ontstaan van de sociale kwestie was een kenmerkende ontwikkeling in de 19e eeuw. Geef aan of bron 1 deze ontwikkeling illustreert. Leg je antwoord uit.
b Noem, telkens met een verwijzing naar een kenmerkend aspect, een economische en een politieke oorzaak van de sociale kwestie.

In 1813 kwam een einde aan de heerschappij van Napoleon en de grote politieke onrust die zijn bestuur in Europa had veroorzaakt. Vorsten hoopten dat hun macht volledig hersteld zou worden. In de 19e eeuw ontstonden echter diverse politiek-maatschappelijke bewegingen, in navolging van de Verlichting of juist in reactie daarop. Ze veranderden het politieke landschap in Europa ingrijpend.

De Restauratie

Nadat Napoleon zijn Europese rijk was kwijtgeraakt (in 1813), kwamen de andere Europese landen bijeen op het **Congres van Wenen** (1814-1815). Doel was een nieuwe, vreedzame orde te scheppen. In 1815 besloot het congres dit op twee manieren te doen.

- Ze herstelden in veel landen de monarchie met speciale rechten voor de adel en de kerk, zoals vóór de Franse Revolutie. Dit werd ook wel de **Restauratie** genoemd. Tijdens de Restauratie kregen sommige landen wel een grondwet, maar die was niet erg democratisch: de macht lag weer bij de adel en de vorstenhuizen.
- De overwinnaars probeerden stabiliteit in Europa te garanderen door te streven naar een machtsevenwicht tussen de Europese staten. Dit machtsevenwicht probeerden vorsten onder andere te bereiken door nieuwe grenzen te trekken. Met een systeem van ongeveer even grote en machtige staten was de vrede

het best gegarandeerd, zo was de gedachte. Daarbij was het vooral belangrijk dat de macht van Frankrijk werd ingeperkt. De vorsten wilden zo een nieuwe revolutionaire dreiging vanuit Frankrijk voorkomen.

Een voorbeeld van dit streven naar machtsevenwicht was de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden. De Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden werden met Luxemburg samengevoegd tot een nieuwe, sterke staat aan de noordgrens van Frankrijk. Volgens de grondwet werd Nederland een constitutionele monarchie waarin de vorst veel macht had en het parlement weinig. Niet alle maatregelen uit de Franse tijd werden teruggedraaid. Zo bleef in veel landen, waaronder Nederland, de *Code Napoléon* grotendeels intact.

De hoop dat dankzij de maatregelen van het Congres van Wenen de politieke rust in Europa zou terugkeren, kwam echter niet uit. De 19e eeuw was een periode van grote veranderingen: de industrialisatie kwam op gang en er ontstonden allerlei **emancipatiebewegingen**. ★ 34 ★ 36 Dat waren bewegingen die streefden naar juridische en sociale gelijkberechtiging van bijvoorbeeld tot slaaf gemaakten, vrouwen, arbeiders en religieuze groepen. Als gevolg daarvan veranderde de manier waarop in Europa politiek werd bedreven (de ‘politieke cultuur’). Steeds meer groepen eisten en kregen inspraak in de politieke besluitvorming, zij het pas na veel strijd.

BRON 2 Belgische opstandelingen verzamelen zich in 1830 op een plein in Brussel. (Schilderij van Gustaaf Wappers, in 1835 gemaakt in opdracht van de Belgische regering.)

Liberalisme

Door de Restauratie hadden veel Europese burgers hun net verworven macht en rechten weer verloren. Sommigen verlangden daarom terug naar de hervormingen uit de tijd van de Franse Revolutie. In de 19e eeuw ontstond zo het **liberalisme**. ★ 36 Deze politieke stroming hechte veel waarde aan de vrijheid van het individu ten opzichte van de staat. Liberalen vonden dat de staat zich te veel bemoeide met het leven van mensen, bijvoorbeeld met hun geloof. Daarom streefden ze naar gelijke burgerrechten voor iedereen, zoals persvrijheid, de vrijheid van religie en de vrijheid van vereniging. Die vrijheden moesten worden vastgelegd in een grondwet. Liberalen waren voorstander van censuskiesrecht, alhoewel vooruitstrevende liberalen zich in de loop van de 19e eeuw gingen inzetten voor verdere uitbreiding van het kiesrecht. ★ 35 Liberalen vonden vooral onder de welgestelde burgerij.

Bij hun streven naar hervormingen ondervonden liberalen in de eerste helft van de 19e eeuw veel tegenstand. Het kwam zelfs tot revoluties, ook in Nederland. Burgers uit het zuidelijke deel van het nieuwe koninkrijk kwamen in 1830 in opstand tegen de macht van de koning. Zij wilden dat de macht bij het parlement kwam te liggen en eisten gelijke burgerrechten. Uiteindelijk scheidden zij zich af van de rest van het koninkrijk en vormden ze een eigen staat: België. Dit land kreeg een liberale grondwet.

Ook Nederlandse liberalen wilden politieke hervormingen. In 1848 wisten vooruitstrevende parlementariërs de koning te overtuigen van de noodzaak van een nieuwe, liberale grondwet. Deze werd opgesteld door de liberaal Johan Rudolph Thorbecke. In de nieuwe grondwet maakte de koning nog wel deel uit van de regering, maar voortaan waren alleen de ministers verantwoordelijk voor het regeringsbeleid. Ook kwam er censuskiesrecht: alleen rijke, mannelijke burgers mochten stemmen.

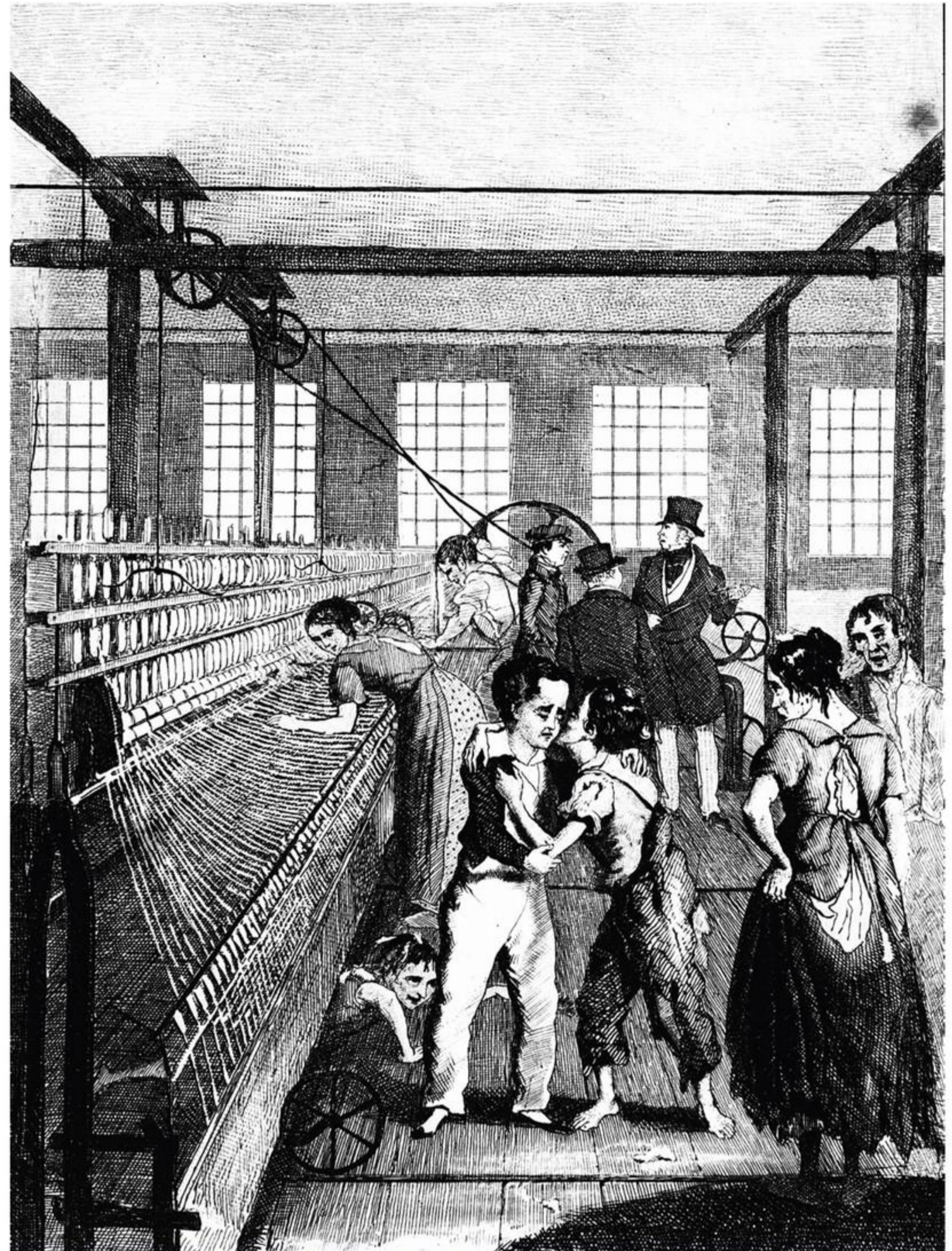
Nationalisme

In de 19e eeuw groeide ook de invloed van het **nationalisme**. ★ 36 Nationalisten gingen ervan uit dat een volk of natie een eenheid vormde – of moest vormen. De opkomst van het nationalisme had drie oorzaken.

- De eerste was Rousseaus theorie over de algemene wil. Rousseau zag de inwoners van een land niet langer als de onderdanen van een vorst, maar als leden van een gemeenschap – een natie – die gezamenlijk verantwoordelijk waren voor het landsbestuur.
- De tweede oorzaak was dat Napoleon overal in Europa dezelfde bestuurscultuur en wetten had ingevoerd. Dat had in de overheerste staten weerstand opgeroepen en nationale gevoelens versterkt.
- De derde oorzaak was de **Romantiek**. Dit was een culturele stroming die veel invloed had op kunst en literatuur. Romantici geloofden niet dat mensen puur

verstandelijke wezens waren. Zij hadden daarom belangstelling voor geschiedenis, lokale tradities en de cultuur van de ‘gewone’ bevolking.

Ook nationalistische bewegingen zorgden voor de nodige onrust in Europa. De aanhangers streefden naar nationale staten: voor elk volk één staat. Aan de ene kant werden oude vorstendommen verenigd tot nieuwe staten, zoals Italië en Duitsland. Aan de andere kant vielen enkele staten uiteen die meerdere volken, religies, talen en cultuurzones herbergden.

BRON 3 Prent uit het boek *The life and adventures of Michael Armstrong, the factory boy* (1840) van de Britse schrijfster Frances Trollope. Het verhaal en de prenten over de zielige fabrieksjongen moesten mensen bewustmaken van de verschrikkelijke toestanden voor kinderen in de Britse fabrieken. (Afbeelding uit 1876, gemaakt door de Franse tekenaar Auguste Hervieu, naar een echte fabriek in Noord-Engeland.)

Socialisme

In reactie op de Restauratie ontstond een andere belangrijke politieke stroming: het **socialisme**. ★ 36 Socialisten kwamen op voor de arbeiders. Deze beweging kreeg als gevolg van de **industriële revolutie** veel aanhang. ★ 31 In de 19e eeuw leidde de industrialisatie tot nieuwe arbeidsverhoudingen en het ontstaan van fabriekssteden. In fabrieken werkten arbeiders onder erbarmelijke omstandigheden voor een laag loon. Zij

woonden in overbevolkte, vervuilde krottenwijken. Over deze problemen van arbeiders, aangeduid als de **sociale kwestie**, werd volop gediscussieerd. ★ 32 Liberalen keerden zich, in navolging van Adam Smith, tegen overmatige staatsinvloed. De regering moest de grondrechten van burgers waarborgen, maar mocht verder niet ingrijpen in de samenleving en de economie. De in de grondwet vastgelegde burgerrechten waren volgens socialisten echter onvoldoende om het probleem op te lossen van de slechte leef- en werkomstandigheden van het proletariaat (mensen zonder bezit). De gemeenschap of de staat moest de materiële omstandigheden van deze mensen actief verbeteren. Deze gedachte inspireerde de arbeiders, die zich steeds meer bewust werden van het belang van politieke macht en die gingen strijden om hun positie te verbeteren. Zij verenigden zich in vakbonden, politieke partijen en coöperaties (gemeenschappelijke bedrijven).

Binnen het socialisme ontstonden verschillende stromingen, met meer radicale of juist meer gematigde ideeën:

- De socialistische denker Karl Marx ging verder dan de meeste vroege socialisten. Volgens Marx was het onvermijdelijk dat arbeiders door middel van een gewapende revolutie de macht zouden grijpen en een ‘dictatuur van het proletariaat’ zouden vestigen. Vervolgens moest de samenleving worden hervormd op basis van socialistische idealen: zonder klassenverschillen en privébezit. Marx noemde zijn theorie het **communisme**.
- Het **anarchisme** wilde een revolutie die nog veel ingrijpender was: er moest niet alleen een einde komen aan het kapitalisme, maar aan alle onvrijwillige machtsverhoudingen. Anarchisten droomden van een kleinschalige samenleving, zonder staat.
- Aanhangers van de **sociaaldemocratie** verwierpen de revolutie en kozen voor de parlementaire weg. Als zij door verkiezingen een meerderheid in het parlement zouden hebben, konden ze de positie van arbeiders geleidelijk verbeteren door middel van sociale wetgeving. Daarom streefden zij vooral naar uitbreiding van het kiesrecht.

Feminisme

Lange tijd hadden de rechten van vrouwen weinig aandacht gekregen. Dat kwam door het **burgerlijke gezinsideaal**, dat in de 19e eeuw was ontstaan. Volgens dit ideaal stond de man aan het hoofd van het gezin en moest hij voor het inkomen zorgen. Politiek was per definitie een mannenzaak; vrouwen konden hooguit informeel enige macht uitoefenen. Zij moesten zich bezighouden met het huishouden: een werkende vrouw werd steeds vaker als onfatsoenlijk beschouwd. Vooral het leven van

vrouwen uit de rijke burgerij speelde zich daardoor steeds meer in de huiselijke sfeer af; in arme gezinnen was het noodzakelijk dat de vrouw en man beiden werkten.

In de tweede helft van de 19e eeuw kreeg het **feminisme** meer aanhang. ★ 36 Feministen streden tegen de ongelijke positie van vrouwen. De aanhangers van het feminisme waren vooral welgestelde vrouwen en mannen uit de burgerij, zoals de Nederlandse arts Aletta Jacobs, de eerste vrouw die in Nederland aan de universiteit studeerde. Het belangrijkste strijdpunt van feministen uit deze periode was het kiesrecht voor vrouwen. Daarnaast wilden zij bereiken dat vrouwen meer mogelijkheden kregen om zich te ontwikkelen, bijvoorbeeld door onderwijs en werk. Ten slotte hielden feministen zich bezig met maatschappelijke thema's die voor vrouwen van speciaal belang werden geacht, zoals prostitutie, de opvoeding van kinderen en drankmisbruik (dat leidde tot armoede en huiselijk geweld).

BRON 4 Politieke prent uit het begin van de 20e eeuw, van de Vrijzinnig-Democratische Bond, een liberale politieke partij. De poster waarschuwt de kiezer zowel voor de radicale revolutie als voor de conservatieve tegenreactie.

Conservatisme en confessionalisme

Liberalisme, socialisme en feminisme waren alle drie gericht op hervorming van de samenleving. Maar er waren ook mensen, veelal uit aristocratische en kerkelijke kring, die het bestaande wilden vasthouden. Het **conservatisme** zag de maatschappelijke orde als een door God gegeven feit. Conservatieven waren niet per definitie tegen verandering, maar deze moest altijd wel aansluiten op bestaande tradities en gezagsverhoudingen. Het geweld dat was voortgekomen uit de democratische revoluties, was voor hen het bewijs dat een traditioneel bestuur door een keizer of koning de beste garantie was op stabiliteit en veiligheid.

Nauw verwant aan het conservatisme was het **confessionalisme**. ★ 36 Deze stroming nam de Bijbel en het christelijke geloof als uitgangspunt voor haar politieke denkbeelden. Daarnaast kwamen confessionelen op voor de belangen van hun geloofsgenoten. Geconfronteerd met de sociale kwestie organiseerden zij arbeidersbewegingen op basis van het christelijke geloof. Daarbij gingen zij uit van het christelijke ideaal van naastenliefde en verwierpen zij het socialistische idee van de klassenstrijd. Ook hielden zij – net als de conservatieven – sterk vast aan het burgerlijke gezinsideaal. Toen in de 19e eeuw steeds meer mannen mochten stemmen, begonnen conservatieven en confessionelen politieke partijen op te richten. In Nederland nam de invloed van de confessionelen tegen het eind van de 19e eeuw sterk toe.

VRAGEN

- 4 a** Leg uit dat de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden past bij de politiek die het Congres van Wenen voerde. Noem twee redenen.
- b** In het Koninkrijk der Nederlanden vond strikt genomen geen ‘restauratie’ plaats. Leg dit uit.
- 5 a** Leg uit waarom liberale burgers teleurgesteld waren over de besluiten van het Congres van Wenen.
- b** Noem voor de periode 1815-1850 twee conflicten in het Koninkrijk der Nederlanden waarbij liberalen een hoofdrol speelden. Leg daarbij uit wat de liberalen wilden en wie hun belangrijkste tegenstander was.

- 6 a** In de middeleeuwen werd de term ‘burgerij’ gebruikt voor inwoners van steden. In de 19e eeuw werd iedereen in een land gezien als burger. Geef een verklaring voor deze ontwikkeling.
- b** Welke gevolgen had het nationalisme voor grenzen in Europa?
- 7** Neem de tabel onderaan de pagina over.
- a** Voor welk maatschappelijk ideaal kwamen de bewegingen op? Vul de bovenste rij in.
- b** Hoe wilden de bewegingen dat ideaal bereiken? Vul de onderste rij in.
- 8 a** Vergelijk het confessionalisme met het communisme: noem een overeenkomst en een verschil.
- b** Het liberalisme en de sociaaldemocratie streefden beide naar een bepaalde gelijkheid tussen mensen. De invulling van die gelijkheid was wel anders. Licht dit toe.
- c** Noem nog een tweede verschil tussen liberalisme en sociaaldemocratie.
- 9** Geef een beknopt, maar onderbouwd antwoord op de hoofdvraag van deze deelcontext: ‘In welke mate bepaalden verlichtingsideeën de politieke cultuur in Europa van 1813 tot 1900?’
- 10** Voor het Nederlandse grondgebied had de Verlichting tussen 1770 en 1815 verschillende politiek-bestuurlijke gevolgen. Hieronder staan vier Nederlandse gebeurtenissen. Zet deze gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later.
- A Napoleon benoemde zijn broer tot koning van Holland. ‘Holland’ vormde een provincie van het Franse keizerrijk.
- B Om een nieuwe revolutie te voorkomen, stelden Europese vorsten in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden een monarchie in.
- C Onder de invloed van de Amerikaanse Revolutie groeide de aanhang van de patriotten, die in de Republiek een democratisch bestuur wilden instellen. Hun revolutiepoging mislukte.
- D Patriotten stelden met de hulp van Franse revolutionairen een democratische grondwet in.

	Anarchisme	Communisme	Feminisme	Sociaaldemocratie
Maatschappelijk ideaal				
Manier om dat te bereiken				

EXAMENVRAGEN

Tussen de periode 1789-1815 en de periode na 1815 is sprake van zowel continuïteit als van verandering in de politieke situatie in Europa.

2p **11** Leg dit uit en geef van beide een voorbeeld.

Gebruik bron 5.

Uit deze bron kun je concluderen dat de Belgische Opstand past binnen de veranderende politieke cultuur in Europa tussen 1815 en 1830.

2p **12** Ondersteun deze conclusie door:

- (zonder bron) te beschrijven welke verandering er plaatsvond in de politieke cultuur in Europa na 1815 en
- met de bron aan te tonen dat de Belgische Opstand past bij deze verandering.

Gebruik nogmaals bron 5.

Het nationalisme kwam deels voort uit de opvattingen van Rousseau over de algemene wil. De toespraak van De Potter illustreert dit verband.

3p **13** Leg uit:

- (zonder bron) hoe het nationalisme voortkwam uit de opvattingen van Rousseau en
- hoe de bron dit verband illustreert.

Het Tongers Oudheidkundig Genootschap liet in 1866 in Tongeren (België) een standbeeld oprichten voor Ambiorix, die in de 1e eeuw v.C. een opstand geleid zou hebben tegen de Romeinse overheersing. Vóór de 19e eeuw was Ambiorix in België geen bekende naam.

1p **14** Verklaar, met behulp van een passend kenmerkend aspect, dat de oprichting van dit standbeeld past bij ontwikkelingen in de 19e eeuw.

Gebruik bron 6.

Het ontstaan van het socialisme in de 19e eeuw heeft meerdere oorzaken. Tocqueville geeft in de bron een verklaring voor het ontstaan van het socialisme. Er zijn echter ook andere verklaringen mogelijk.

3p **15** Leg uit:

- dat Tocqueville hier spreekt over de opkomst van het socialisme,
- met behulp van een kenmerkend aspect uit de 18e eeuw, welke verklaring Tocqueville geeft voor de opkomst van het socialisme en
- met behulp van een kenmerkend aspect uit de 19e eeuw, welke andere historische verklaring er is voor de opkomst van het socialisme.

Gebruik nogmaals bron 6.

Tocqueville geeft in de bron een toekomstvisie op de politieke strijd in de Europese maatschappij. Zijn visie vertoont overeenkomsten en verschillen met verschillende politieke stromingen in de 19e eeuw.

2p **16** Leg uit:

- welke overeenkomst de toekomstvisie van Tocqueville vertoont met die van Karl Marx en
- welk probleem feministen zouden hebben met de redenering van Tocqueville.

Gebruik bron 7.

De prent geeft een communistische toekomstvisie op de Nederlandse samenleving en politiek.

4p **17** Toon dit aan door:

- (zonder bron) uit te leggen wat de communistische toekomstvisie is en
- met behulp van drie elementen uit de bron uit te leggen hoe je dit in de prent terugziet.

Gebruik bron 8.

In de roman breekt het personage Gladys met het burgerlijke gezinsideaal.

2p **18** Geef daarvan twee voorbeelden.

Gebruik nogmaals bron 8.

Een stelling: ‘De ideeën van Gouges kunnen worden gezien als een belangrijke voorloper van de ideeën van Gladys in dit fragment.’

1p **19** Ben je het eens met de stelling? Leg je antwoord uit.

Een bewering: ‘Conservatisme en emancipatie waren in de 19e eeuw vrijwel tegengestelde politieke verschijnselen, maar desondanks kun je confessionalisme zien als een conservatieve beweging én als een emancipatiebeweging.’

3p **20** Leg deze bewering uit door:

- toe te lichten waarom je conservatisme en emancipatie kunt zien als tegengestelde politieke verschijnselen en
- uit te leggen dat confessionalisme desondanks bij beide ontwikkelingen past.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 5 In september 1830, kort na de Belgische Opstand, hield de Belgische opstandeling Louis de Potter een toespraak voor het volk van Brussel.

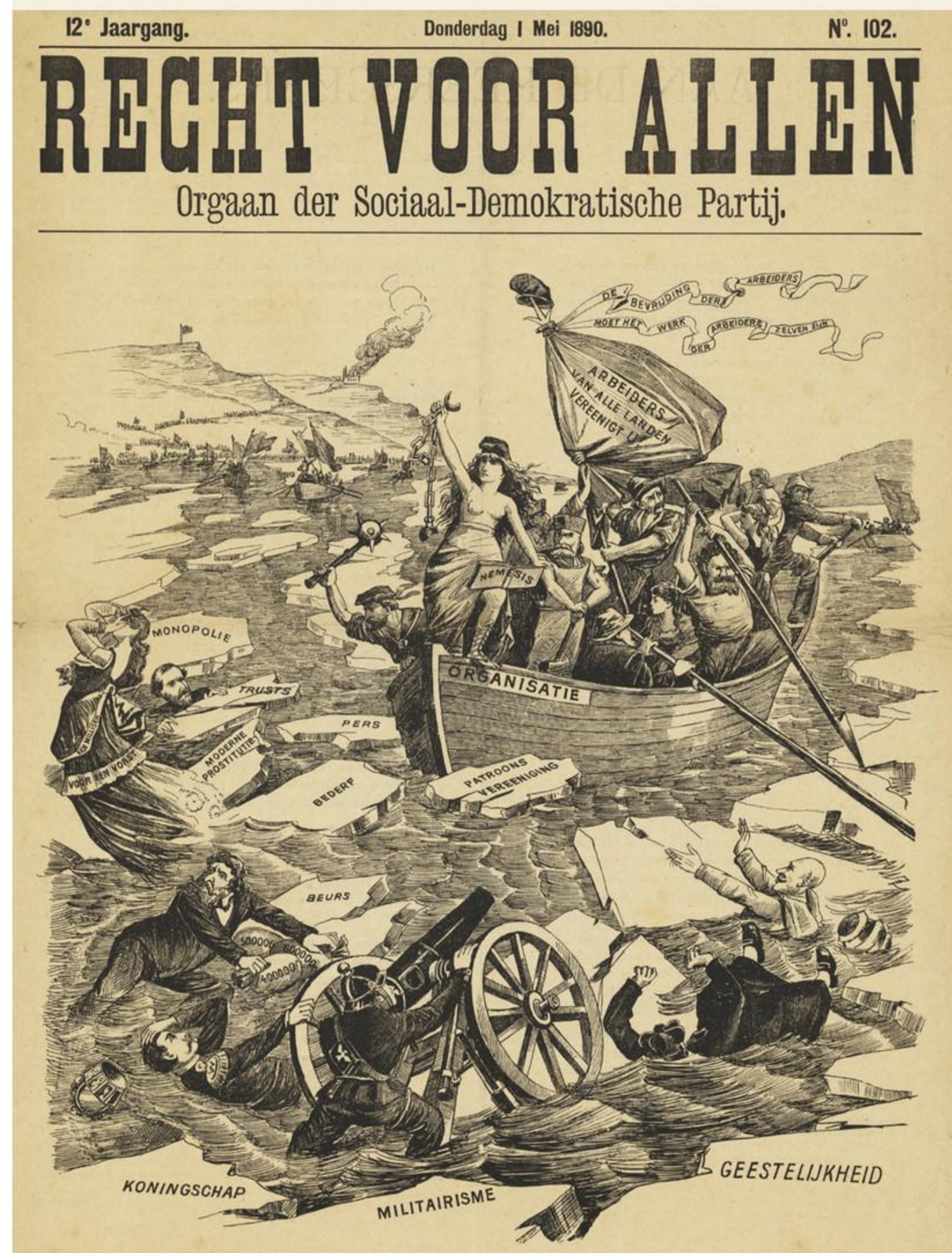
Vrijheid voor allen! Gelijkheid voor iedereen ten aanzien van de opperste macht: de natie, en haar wil: de wet. Jullie hebben het despotisme* vermorzeld. Heb vertrouwen in het gezag dat u hebt gecreëerd, en u zult worden behoed voor de anarchie en haar funeste gevolgen. De Belgen moeten alleen hun vijanden angst inboezemen. *Vive la Belgique!*

* wrede alleenheerschappij

BRON 6 De Franse edelman Alexis de Tocqueville schreef in 1848 over spanningen in de Franse samenleving.

De Franse Revolutie, die alle voorrechten heeft afgeschaft en alle privileges heeft vernietigd, heeft overal één [privilege] laten voortbestaan: dat van het eigendom. [...] Toen het eigendomsrecht nog niets anders was dan de oorsprong en de grondslag van vele andere rechten, was niet alleen uitgesloten dat het werd aangetast, maar had men er zelfs geen kritiek op. [...] Maar tegenwoordig, nu het eigendomsrecht niets anders meer schijnt te zijn dan het laatste overblijfsel van een verdwenen aristocratische wereld; nu het als enige overeind blijft, als een op zichzelf staand voorrecht in een maatschappij waar volstrekte gelijkheid heerst, [...] nu staat het er anders voor. De politieke strijd zal weldra nog alleen worden gevoerd tussen hen die bezitten en de niet-bezitters; het bezit zal het grote slagveld worden en de belangrijkste politieke strijdvragen zullen gaan over de al dan niet grondige wijzigingen die in het eigendomsrecht moeten worden aangebracht.

BRON 7 Prent op de omslag van de politieke partijkrant *Recht voor Allen* uit 1890. Op de boot staat Nemesis, de Griekse godin van de wraak. Op de wimpels aan de mast van de boot staat: 'De bevrijding der arbeiders moet het werk der arbeiders zelve zijn.' Op de ijsschotsen staan termen als 'monopolie', 'trusts' (machtige bedrijven) en 'patroonsvereniging' (werkgeversvereniging). Op het zeil staat: 'Arbeiders aller landen, verenigt u.'

BRON 8 Fragmenten uit *Hilda van Suylenburg*, een feministische roman uit 1897, geschreven door Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk. De hoofdpersoon Hilda is hier in gesprek met haar vriendin Gladys.

Gladys glimlachte. 'Dat moet je mij niet vragen, ik kom met stadsnieuwttjes altijd met de trekschuit, en het enige nieuws dat ik zou kunnen vertellen, zal jullie niet veel interesseren.'

'Wat is het dan? Het interesseert me erg!'

'Nou, alleen maar dat ze mij gevraagd hebben om presidente van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht te worden en dat ik heb aangenomen.'

'Maar Gladys, hoe kom je daar nou bij? Wat 'n idee, en wat zegt je man ervan? Mij dunkt, dat is niks voor hem.'

'Ja, die vindt het ook heel dwaas van me, maar daarom kon ik toch niet bedanken, nietwaar? Ik doe altijd erg graag wat hij prettig vindt en iets voor m'n eigen plezier zou ik nooit doen als hij het niet goedkeurde, maar als hij dingen gek en verkeerd noemt, die ik volgens mijn geweten nuttig en nodig vind, dan kan ik mij toch niet helemaal naar hem schikken.'

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 In 2022 gingen duizenden Iraniërs de straat op uit protest tegen de dood van de 22-jarige Mahsa Amini. De zedenpolitie had haar gearresteerd omdat zij haar hoofddoek verkeerd droeg en daardoor de islamitische kledingvoorschriften overtrad. Amini stierf in gevangenschap, waarschijnlijk na zware mishandeling. Met de leus ‘Vrouw, leven, vrijheid’ riepen de demonstranten hun regering op tot het respecteren van mensen- en vrouwenrechten – maar vergeefs. Bij de protesten kwamen honderden mensen om; sommige demonstranten werden opgehangen.

Zijn verlichte waarden universeel?

Mensenrechten en parlementaire democratie: overal ter wereld vinden mensen die van belang. Toch zijn er ook mensen en overheden die ze verwerpen. De Iraniërs die in 2022 in verzet kwamen tegen vrouwenonderdrukking, zijn beslist de enigen niet die keihard moeten strijden voor gelijke rechten – of voor vrije verkiezingen, vrijheid van meningsuiting of vrijheid van religie.

Lange tijd hebben veel mensen gedacht dat de keuze voor dit soort democratische waarden een vanzelfsprekende was. Uitsluiting en onderdrukking golden als restanten van een barbaars verleden; parlementaire democratie en mensenrechten daarentegen als universele en onveranderlijke waarden, die uiteindelijk door alle wereldburgers en overheden zouden worden omhelsd.

Deze visie is inmiddels ter discussie gesteld. Mensenrechten en parlementaire democratie, zo stellen de critici, zijn historisch ontstaan en specifiek voor de ontwikkeling van het Westen. Het zou een vorm van koloniale machtsuitoefening zijn om nu juist die waarden universeel te verklaren en aan iedereen op te leggen. Dat gaat voorbij aan tradities en waarden elders in de wereld. Bovendien kan er ook in landen met een parlementaire democratie sprake zijn van uitsluiting en onrecht. Het is zelfs de vraag of verlichte idealen zelf niet averechts kunnen werken. De Franse Revolutie illustreerde al dat het opleggen van gelijkheid tussen mensen kan leiden tot terreur en dictatuur. Ook is het communisme wel gezien als een ontspoord verlichtingsproject.

Inderdaad hebben mensenrechten en democratie hun oorsprong in het Westen en zijn ze onder heel specifieke omstandigheden ontstaan: ze hebben hun wortels voor een belangrijk deel (maar niet uitsluitend) in de Verlichting en de democratische revoluties van de 18e eeuw. Ook zijn ze zeker niet onveranderlijk. De aandacht voor homo- en transgenderrechten is bijvoorbeeld heel recent. En een garantie voor vrijheid en gelijkheid voor iedereen zijn mensenrechten en democratie evenmin.

Het is dus logisch dat de discussie over de waarden van de Verlichting steeds weer opduikt. Niet voor niets is de Verlichting een van de vier contexten van het vwo-eindexamen. De verlichte waarden die het fundament vormen van mensenrechten en democratie, hebben mensen over de hele wereld geïnspireerd en doen dat nog steeds. Maar het is ook goed te beseffen dat ze historische wortels hebben, en sterktes en zwaktes. Dat besef maakt het beter mogelijk in gesprek te blijven met mensen die democratie en universele mensenrechten verwerpen.

OPDRACHT

Overal ter wereld worden mensenrechten geschonden. Kies op basis van informatie uit nieuwsmedia een recent voorbeeld en geef in maximaal 300 woorden:

- de voornaamste argumenten tegen deze schending;
- de tegenargumenten die je in dit specifieke geval zou kunnen verwachten.

Afsluiting

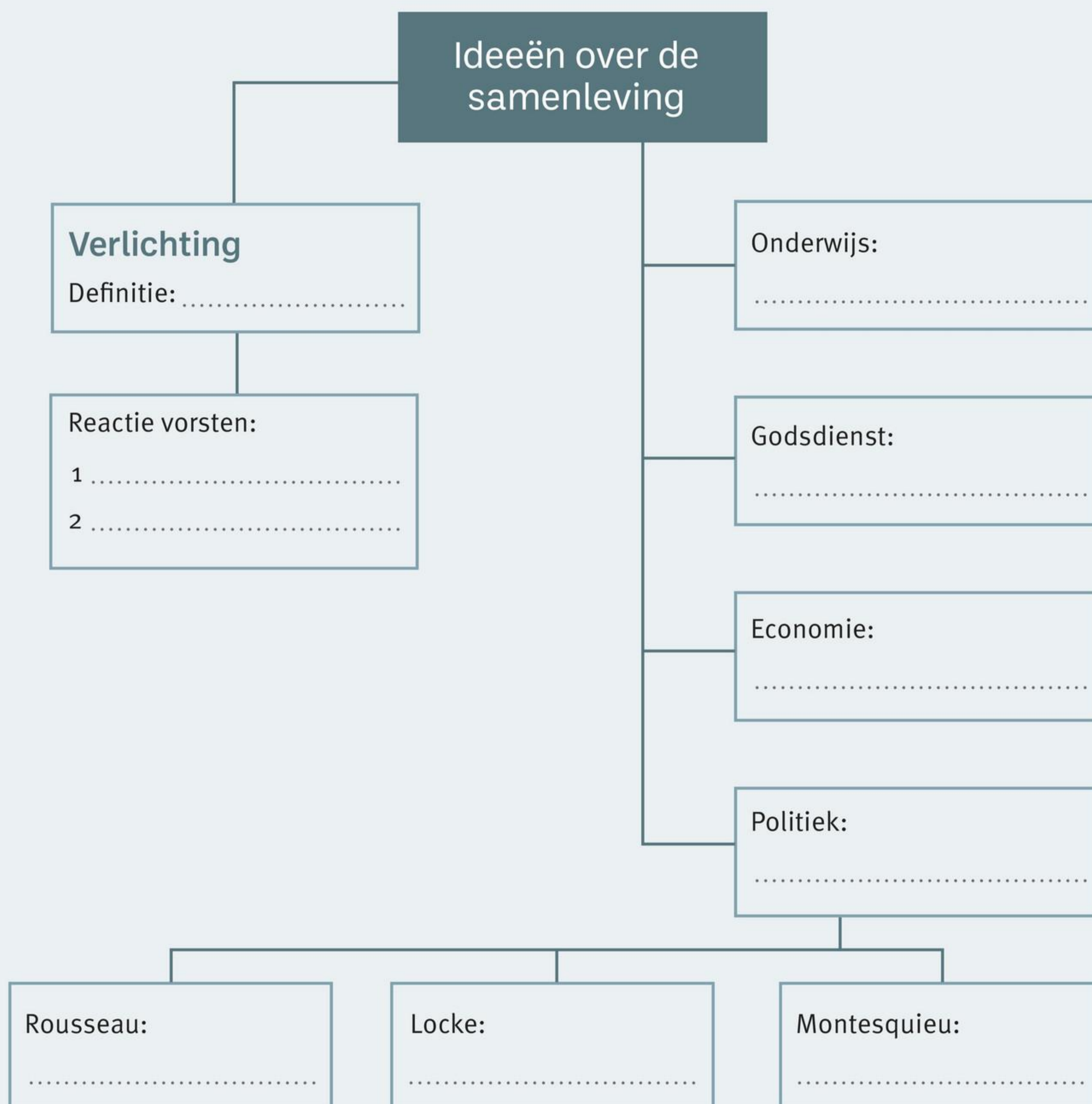
Samenvatten

OPDRACHT

Vat de drie deelcontexten samen met behulp van drie mindmaps. Hieronder staat de aanzet voor een mindmap bij de eerste deelcontext. Neem deze over op papier en vul hem verder aan. Maak de vakjes groter indien nodig. Je kunt ook je docent vragen om een kopie van onderstaande mindmap. Je mag de mindmap ook verder uitbreiden. Maak vervolgens een mindmap voor de andere deelcontexten.

Tips

- In een mindmap neem je bij voorkeur minder informatie op dan in een geschreven samenvatting. Bedenk dus welke informatie het meest tot de kern van de deelcontext behoort.
- In een mindmap structureer je de informatie van globale hoofdcategorieën naar meer gedetailleerde informatie. Bepaal van tevoren welke hoofdcategorieën je wilt onderscheiden. Je kunt bijvoorbeeld uitgaan van de tussenkopjes van paragrafen.
- Je kunt gebruikmaken van iconen, lijntypen en kleuren waaraan jij een betekenis hebt gegeven. Zo kun je bijvoorbeeld onderscheid maken tussen politieke, culturele en economische ontwikkelingen.

De invloed van de Verlichting in kaart

Als gevolg van de Verlichting werd de kaart van Europa diepgaand beïnvloed. Na de Franse Revolutie veroverde Napoleon een groot deel van Europa. Daar voerde hij verschillende verlichte hervormingen door, zoals de *Code Napoléon*. Na zijn ondergang creëerde het Congres van Wenen in 1815 een ring van sterke staten rond Frankrijk om herhaling van de revolutionaire dreiging te voorkomen. Deze orde hield echter geen stand. De revolutionaire geest was uit de fles en in de 19e eeuw zouden liberale opstanden en vooral nationalistische wensen leiden tot nieuwe grenzen. Zo ontstonden in Midden-Europa twee grote, nieuwe staten: Duitsland en Italië. Ook scheidde België zich af van het Koninkrijk der Nederlanden en verbrokkelde het Ottomaanse Rijk.

BRON 1 Europa in 1812.

BRON 2 Europa in 1815.

BRON 3 Europa in 1900.

Personen

René Descartes (1596-1650)

Franse geleerde die een belangrijke bijdrage leverde aan de filosofie en de wiskunde. Hij geldt als de grondlegger van het rationalisme.

John Locke (1632-1704)

Britse filosoof. Locke was een van de eerste pleitbezorgers van het empirisme. Hij had veel invloed met zijn ideeën over het sociaal contract, dat het volk het recht gaf de regering af te zetten als die het volk systematisch onderdrukte.

Isaac Newton (1643-1727)

Britse natuurwetenschapper die de grondslag legde voor de moderne natuurkunde, onder meer door zijn wiskundige formules die de werking van de zwaartekracht beschrijven.

Montesquieu (1689-1755)

Franse edelman en filosoof. De inrichting van veel westerse democratieën is nog steeds gebaseerd op zijn idee over de scheiding der machten.

Jean-Jacques Rousseau (1712-1778)

Filosoof uit Genève. Zijn radicale ideeën over het sociaal contract en de algemene wil hadden in heel Europa veel invloed. Hij schreef ook over andere thema's, zoals de opvoeding.

Adam Smith (1723-1790)

Schotse filosoof die meende dat het nastreven van individueel eigenbelang leidde tot de grootste welvaart voor allen. Dit was een belangrijk argument vóór een vrijmarkteconomie en een beperkte rol van de staat op economisch gebied.

George Washington (1732-1799)

Amerikaanse generaal en opperbevelhebber tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. Washington werd na de revolutie de eerste president van de Verenigde Staten.

Thomas Paine (1737-1809)

Britse verlichte denker die zich in het koloniale Amerika vestigde. Paine schreef daar het politieke pamflet *Common sense*, dat veel Amerikaanse kolonisten ertoe bracht de kant van de Amerikaanse revolutionairen te kiezen.

Olympe de Gouges (1748-1793)

Franse schrijfster en feministe. Zij vroeg tijdens de Franse Revolutie aandacht voor de rechten van vrouwen in de *Verklaring van de rechten van de vrouw*. Gouges was een van de slachtoffers van het geweld van de jakobijnen.

Lodewijk XVI (1754-1793)

Koning van Frankrijk (1774-1792) die in 1789 de hulp inriep van de Staten-Generaal om de financiële problemen op te lossen – wat het begin inluidde van de Franse Revolutie. Tijdens de eerste revolutie (1789-1792) mocht Lodewijk aanblijven, maar moest hij wel veel macht inleveren. Tijdens de tweede revolutie (1792-1799) werd hij aangeklaagd, berecht en onthoofd.

Maximilien de Robespierre (1758-1794)

Franse jakobijn en belangrijke politicus tijdens de tweede revolutie. Hij was een bevlogen revolutionair die opkwam voor de rechten van de minderbedeelden. Hij ontwikkelde zich later tot een wreed leider, die vele tegenstanders van de Franse Revolutie liet executeren. Uiteindelijk werd hij zelf ook onthoofd.

Napoleon Bonaparte (1769-1821)

Franse generaal die in 1799 de macht greep in Frankrijk. Hij moderniseerde het staatsapparaat (onder andere door invoering van de *Code Napoléon*). Ook veroverde hij vrijwel het gehele Europese vasteland, waar hij soortgelijke hervormingen doorvoerde. Bij Waterloo werd hij definitief verslagen (1815).

Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872)

Nederlandse liberale staatsman die een hoofdrol speelde bij de totstandkoming van de liberale grondwet van 1848.

Karl Marx (1818-1883)

Duitse filosoof, econoom en de grondlegger van het communisme. In zijn hoofdwerk, *Das Kapital*, liet Marx zien dat de ongelijkheid tussen burgers het resultaat was van ongelijke bezitsverhoudingen. Hij meende dat alleen een gewapende revolutie aan deze onrechtvaardigheid een eind kon maken.

Aletta Henriëtte Jacobs (1854-1929)

Nederlandse arts en feministe die zich inzette voor de rechten en de sociale positie van vrouwen. Ze was de eerste Nederlandse vrouw die aan de universiteit studeerde.

Jaartallen

2.1 De Verlichting (1650-1789)

- ca. 1600 Begin wetenschappelijke revolutie
- ca. 1650 Ontstaan verlicht denken

2.2 Revoluties in Noord-Amerika en Frankrijk (1776-1813)

- juli 1776 De dertien Britse koloniën in Amerika verklaren zich onafhankelijk
- 1789 Begin van de Franse Revolutie
- 1789 *Verklaring van de rechten van de mens en de burger*
- 1791 Frankrijk wordt een constitutionele monarchie
- 1792 Frankrijk wordt een republiek; jakobijnen aan de macht
- 1799 Staatsgreep door Napoleon

2.3 Politieke cultuur in Europa (1813-1900)

- 1815 Slotakte van het Congres van Wenen
- 1830 Belgische Opstand
- 1848 Grondwetsherziening door Thorbecke

Begrippen

2.1 De verlichting (1650-1789)

absolutisme

Een regeringsvorm waarin de koning alle macht heeft en zelf boven de wet staat.

algemene wil

De gedachte dat de wetten in een land direct moeten overeenkomen met wat het volk gezamenlijk wil.

centralisatie

Het streven van heersers om hun gebied vanuit één punt te besturen en in het hele grondgebied gelijke wetten en belastingen in te voeren.

directe democratie

Vorm van bestuur waarbij alle burgers het recht hebben om mee te beslissen over het beleid.

droit divin

Het goddelijke recht op basis waarvan de koning met absolute macht regeert.

empirisme

De overtuiging dat je de werkelijkheid het beste leert kennen door waarneming via de zintuigen, met name door te experimenteren.

humanisme

De cultuur van geleerden uit de tijd van de renaissance. Humanisten oriënteerden zich sterk op de literatuur en geschiedenis uit de oudheid.

natuurrecht

Het geheel van rechten die ieder mens van nature heeft, zoals het recht op leven, bezit en vrijheid.

publieke opinie

Mening die door het grootste deel van het volk wordt gedeeld en die tot stand komt door een openbaar debat tussen burgers.

rationalisme

De overtuiging dat logisch en verstandelijk redeneren de zuiverste bron van kennis is.

scheiding der machten

Het principe dat in een staat wetgevende macht (maken van wetten), uitvoerende macht (uitvoeren van wetten) en rechtsprekende macht (rechtspraak) gescheiden zijn en nooit in één persoon of instelling samen mogen komen.

sociaal contract

Een denkbeeldige overeenkomst tussen de burgers en de vorst over de wijze van bestuur.

verlicht absolutisme

Een bestuursvorm waarin een absoluut vorst het algemeen belang op een rationele manier zegt te dienen.

Verlichting

Aanduiding van een periode waarin een kritische houding ontstond tegenover geloof en traditie en een groot vertrouwen in de mogelijkheid de wereld rationeel te doorgronden.

vooruitgangsgedachte

Een groot vertrouwen in de mogelijkheden van de mens om de wereld rationeel te doorgronden en te verbeteren.

wetenschappelijke revolutie

De ontwikkeling in de 17e-eeuwse wetenschap waarbij onderzoekers niet langer afgingen op wat de Bijbel, de kerk of auteurs in de klassieke oudheid vonden, maar zelf tot een mening kwamen door middel van zelfstandig denken, observeren en redeneren.

2.2 Revoluties in Noord-Amerika en Frankrijk (1776-1813)

censuskiesrecht

Kiesrechtstelsel waarbij alleen mensen met voldoende vermogen mogen stemmen.

committee of correspondence

Organisatie van opstandelingen tegen het Britse bestuur over de dertien koloniën in Noord-Amerika. De *committees of correspondence* gaven de aanzet tot de Amerikaanse Revolutie.

constitutionele monarchie

Staatsvorm met aan het hoofd een vorst die zijn of haar functie uitoefent op basis van erfrecht, en waarin die macht wordt beperkt door een grondwet (constitutie).

grondwet

De verzameling fundamentele wetten van een staat waarin de werking van het politieke systeem en de grondrechten en plichten van de burgers staan beschreven.

jakobijnen

Radicale revolutionairen die zichzelf zagen als de ware volksvertegenwoordigers. Zij streefden een verregaande politieke en economische gelijkheid onder burgers na.

republiek

Staat die door (een deel van) de burgers zelf wordt bestuurd en niet door een koning of keizer.

standensamenleving

Samenleving waarin mensen worden ingedeeld in standen, dat wil zeggen: in groepen van mensen met een vergelijkbare maatschappelijke functie, zoals geestelijken (de geestelijkheid), bestuurders en militairen (de adel) en boeren en burgers (de derde stand).

2.3 Politieke cultuur in Europa (1813-1900)

anarchisme

Stroming binnen het socialisme die door middel van een revolutie streeft naar een kleinschalige samenleving zonder onvrijwillige machtsverhoudingen.

burgerlijk gezinsideaal

Het in de 19e eeuw algemeen geldende idee dat de man het hoofd van het gezin moest zijn en dat vrouwen het huishouden moesten doen.

communisme

Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

confessionalisme

Politieke stroming waarbij het geloof (rooms-katholiek of protestants) uitgangspunt is voor het politieke handelen.

Congres van Wenen

Congres dat in 1814-1815 werd gehouden en dat als doel had het machtsevenwicht in Europa na de overwinning op Napoleon te herstellen.

conservatisme

Behoudende politieke stroming die zich keerde tegen de maatschappelijke vernieuwingen van de Franse Revolutie, het liberalisme en het socialisme.

emancipatiebeweging

Beweging die streeft naar de juridische en sociale gelijkberechtiging van achtergestelde groepen, zoals tot slaaf gemaakten, vrouwen, arbeiders en religieuze groepen.

feminisme

Politieke beweging die zich ten doel stelt de achtergestelde positie van vrouwen te verbeteren, in de eerste plaats via hervorming van het kiesrecht (invoering van vrouwenkiesrecht).

industriële revolutie

Grote verandering in de samenleving waarbij industrie en verkeer steeds meer worden gemechaniseerd.

liberalisme

Politieke stroming die het opneemt voor de vrijheid van het individu tegenover de macht van de staat.

nationalisme

Sterke voorliefde voor de cultuur van het volk waartoe men zich rekent en het streven naar de eenheid van dat volk binnen een nationale staat.

Restauratie

Herstel van de maatschappelijke en politieke verhoudingen van vóór de Franse Revolutie.

Romantiek

Stroming in de literatuur en kunst die het accent legde op gevoel, persoonlijke beleving en de schoonheid van tradities, en die zich afzette tegen de Verlichting.

socialdemocratie

De stroming binnen het socialisme die langs parlementaire weg opkomt voor de arbeidersklasse.

sociale kwestie

Het vraagstuk van de slechte werk- en leefomstandigheden van arbeiders.

socialisme

Politieke stroming die opkomt voor de arbeidersklasse, hetzij door een revolutie, hetzij door te streven naar kiesrechtuitbreiding en hervormingen langs parlementaire weg.

Controleer jezelf

2.1 De verlichting (1650-1789)

- Ik kan vier ontwikkelingen noemen die verklaren dat in de 17e eeuw een wetenschappelijke revolutie plaatsvond.
- Ik kan uitleggen dat verlichte denkers een nieuwe, kritische en optimistische visie op de maatschappij ontwikkelden.
- Ik kan een aantal ideeën uitleggen die verlichte denkers hadden over religie, politiek en economie.
- Ik kan beschrijven op welke twee manieren vorsten reageerden op de verspreiding van verlichte ideeën.

2.2 Revoluties in Noord-Amerika en Frankrijk (1776-1813)

- Ik kan uitleggen op welke manier de Verlichting bijdroeg aan het ontstaan van de Verenigde Staten.
- Ik kan uitleggen dat er, ondanks de invloed van de verlichtingsideeën, tussen de inwoners van de Verenigde Staten toch een grote ongelijkheid bleef bestaan.
- Ik kan benoemen welke politieke en maatschappelijke spanningen de verlichtingsidealen in Frankrijk veroorzaakten.
- Ik kan het verloop van de Franse Revolutie in twee fasen en de machtsovername door Napoleon beschrijven.

2.3 Politieke cultuur in Europa (1813-1900)

- Ik kan uitleggen wat het doel was van het Congres van Wenen, welke maatregelen het nam en hoe deze blijken uit de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden.
- Ik kan de uitgangspunten van het liberalisme benoemen en uitleggen welke gevolgen deze stroming had voor de politieke situatie in het Koninkrijk der Nederlanden.
- Ik kan drie oorzaken beschrijven voor de opkomst van het nationalisme in de 19e eeuw en uitleggen welke gevolgen dit had voor de politieke situatie in Europa.
- Ik kan uitleggen waarom het socialisme veel aanhang kreeg en welke verschillen er zijn tussen de socialistische stromingen.
- Ik kan uitleggen naar welke maatschappelijke veranderingen feministen streefden.
- Ik kan beschrijven hoe conservatieve en confessionele partijen ontstonden als reactie op de nieuwe politieke bewegingen.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

3 China 1842-2001

HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Satirische tekening van de Britse tekenaar James Gillray over de diplomatieke missie van lord George Macartney aan het Chinese hof in Beijing (1792). De geknielde Macartney geeft de Chinese keizer (liggend in geel gewaad) een brief waarin de Britse koning vraagt om meer handelsmogelijkheden. Om de keizer te behagen hebben de Britten allerlei kinderspeelgoed meegenomen.

Ontwikkelingen in China

1842-1911 deelcontext 1: Einde van een regionale

Ontwikkelingen in Europa en de wereld

1800

1850

Industrialisatie ★ 31

Nationalisme en socialisme ★ 36

Emancipatiebewegingen ★ 34

Modern imperialisme ★ 33

Introductie

China staat tegenwoordig enorm in de belangstelling. Door een indrukwekkende economische groei in de laatste tientallen jaren heeft het land een positie verworven op het wereldtoneel waaraan niemand voorbij kan gaan.

Al eerder in de geschiedenis was China een grootmacht. Het land was tot 1800 eeuwenlang toonaangevend. In de 19e eeuw veranderde dat. Westerse landen wonnen aan kracht dankzij de industriële revolutie; een revolutie die in China niet plaatsvond. China kreeg daarna al snel te maken met het westers modern imperialisme. De Chinezen verzetten zich hevig maar tevergeefs tegen Europese overheersing. Langzaam kwam het besef dat China zelf ook moest moderniseren. De vraag op welke wijze dat moest gebeuren, zorgde voor interne machtsstrijd. In deze strijd ging het keizerrijk ten onder en kwam later, midden in de Koude Oorlog, een communistische volksrepubliek tot stand.

In deze context wordt beschreven hoe China zich heeft ontwikkeld van een keizerrijk tot een communistische staat met een kapitalistische economie. Daarbij staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Waardoor verloor China zijn positie als regionale grootmacht (1842-1911)?
- 2 Waardoor ontstond de Volksrepubliek China (1912-1949)?
- 3 Waardoor heeft de Volksrepubliek zich kunnen ontwikkelen tot een grootmacht (1949-2001)?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

3.1 Einde van een regionale grootmacht (1842-1911)

DEELCONTEXT

BRON 1 Een ijzeren stoomschip van de Britse East India Company (rechts achteraan) vernietigt houten Chinese jonken tijdens de Eerste Opiumoorlog (1839-1842). De technologische achterstand van China op Groot-Brittannië was een belangrijke reden waarom China de Opiumoorlogen verloor. (Schilderij van een Britse schilder uit 1843.)

Hoofdvraag

Waarom verloor China zijn positie als regionale grootmacht (1842-1911)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 33 De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme
- ★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme

VOORKENNIS

- 1 Geef een omschrijving van de volgende begrippen:
 - emancipatie;
 - nationalisme.
- 2 Gebruik de tijdbalk.
 - a De eerste deelcontext gaat over het einde van China als regionale grootmacht. Welke ontwikkeling uit de tijdbalk geeft daarvoor een verklaring? Leg je antwoord uit.
 - b Geef een voorbeeld van verzet tegen het West-Europese imperialisme of van de dekolonisatie in Azië.
- 3
 - a Leg uit wat het verband is tussen industrialisatie en de macht van een land in de internationale politiek.
 - b China kreeg in de 19e eeuw vooral te maken met het imperialisme van Groot-Brittannië. Verklaar waarom Groot-Brittannië in het bijzonder een groot rijk veroverde in deze periode.

In de 19e eeuw was China een keizerrijk met een hiërarchische structuur. Het rijk had echter te maken met interne problemen en was daardoor niet opgewassen tegen Europese mogendheden die hun invloed in China wilden vergroten. Deze westerse bemoeienis, maar ook de weerstand van de regering tegen vernieuwing en modernisering, leidden tot verzet in de Chinese samenleving.

Een verzwakte staat

Aan het begin van de 19e eeuw stond aan het hoofd van China een keizer, op dat moment afkomstig uit de **Qingdynastie**. (Een dynastie is een reeks heersers uit dezelfde familie.) De keizer beschouwde zich als de ‘zoon van de hemel’ en noemde zijn land ‘het middelpunt van de wereld’. China had op dat moment rond de 300 miljoen inwoners en dat aantal groeide snel. Het overgrote deel van de inwoners leefde van de landbouw, maar China exporteerde ook producten als zijde, thee en porselein. De keizer regeerde zijn immense rijk vanuit een luxueus paleizencomplex in Beijing (Peking). Daar woonde hij tezamen met zijn familie en werd hij ondersteund door een enorme hoeveelheid ambtenaren.

Toetreding tot deze machtige groep ambtenaren was niet voor iedereen weggelegd. Alleen rijke families waren in staat om hun zonen de studie te geven die nodig was om de verplichte staatsexamens af te leggen. In deze examens werden kandidaten getoetst op hun kennis van het **confucianisme**. Volgens dit gedachtegoed kon een land alleen in harmonie voortbestaan wanneer iedereen in de samenleving zich aan zijn meerdere(n) zou onderwerpen. Dankzij de leer van Confucius werd de hiërarchische structuur van de samenleving eeuwenlang geaccepteerd: de keizerlijke familie stond bovenaan in deze hiërarchie, gevolgd door de ambtenaren en andere geleerden.

Vanaf het einde van de 18e eeuw kreeg China echter te kampen met ernstige problemen die de macht en het aanzien van het centrale bestuur van de keizer en zijn ambtenaren ondermijnden:

- Het land werd geteisterd door verschillende hongersnoden. Deze waren ontstaan doordat de bevolking sterk was toegenomen, maar de landbouwproductie niet.
- De onvrede van de bevolking werd verder versterkt door de corruptie van de ambtenaren, die zichzelf in de Chinese provincies wisten te verrijken.

Mede door deze twee problemen zou de Chinese bevolking in de 19e eeuw verschillende malen in opstand komen. Bovendien kregen de Qingkeizers te maken met Europese mogendheden die in China een makkelijke prooi zagen.

BRON 2 De Verboden Stad was het paleiscomplex van het keizerlijke hof van 1420 tot 1911. Dit Chinese schilderij uit de 19e eeuw toont de toegang tot het paleis.

Modern imperialisme

Al sinds de 16e eeuw was er in beperkte mate sprake van overzeese handel tussen China en Europa. Deze handel vond plaats op initiatief van de Europeanen, die veel bewondering hadden voor het destijds cultureel zeer ontwikkelde en machtige China. De Qingkeizers dachten heel anders over de Europeanen. Zij beschouwden hen als ‘barbaren’, die hun niets konden leveren waarin zij geïnteresseerd waren. Mede daarom beperkten zij de handel tussen China en Europa. Lange tijd bleven deze beperkingen in stand. Terwijl andere Aziatische gebieden werden gekoloniseerd door Europese landen, bleef China onafhankelijk.

Als gevolg van de **industrialisatie** kreeg Europa in de 19e eeuw op technologisch gebied een voorsprong op China. Europese landen gebruikten hun technologische voorsprong om in de hele wereld gebieden te veroveren, op zoek naar grondstoffen en afzetmarkten. Zo begon de tijd van het **modern imperialisme**, een periode waarin Europese landen streefden naar een groot koloniaal rijk. ★ 33

In China vond deze industrialisatie niet plaats: het keizerrijk had tot aan 1900 een agrarische economie. Daardoor slaagden de Europese mogendheden er steeds vaker in om hun wil aan de Chinese keizers op te leggen. Na verloop van tijd trokken vooral de Britten zich weinig meer aan van de Chinese handelsverboden: zij kochten grote hoeveelheden thee in China, maar hadden steeds meer moeite om genoeg geld bijeen te krijgen om hiervoor te betalen. In China groeide echter de vraag naar opium, een sterk verslavende drug, die in Brits-Indië veel werd verbouwd. De Britten smokkelden daarom opium naar China om dit te ruilen voor Chinese producten. De keizer was woedend over deze gang van zaken en liet daarom de Britse opium in beslag nemen en vernietigen. Dit leidde tot twee **Opiumoorlogen** (1839-1860). Daarbij streed China tegen Groot-Brittannië (en later ook tegen Frankrijk).

Tijdens deze oorlogen werd pijnlijk duidelijk hoe erg China achterliep op het Westen. China verloor beide oorlogen en werd gedwongen verschillende verdragen te sluiten die voor de Chinezen ongunstig waren. Door middel van deze **ongelijke verdragen** braken Groot-Brittannië en Frankrijk de Chinese markt open. Zo werd bepaald dat Britse en Franse handelaren toegang moesten krijgen tot meer kuststeden in het zuidoosten en het oosten van China, waaronder Shanghai. In sommige van die steden gingen Europeanen zelfs de dienst uitmaken; Fransen en Britten patrouilleerden er, hieven er belasting en spraken er recht over hun eigen mensen. Dat was onder andere het geval in Hongkong, dat in het bezit kwam van de Britten.

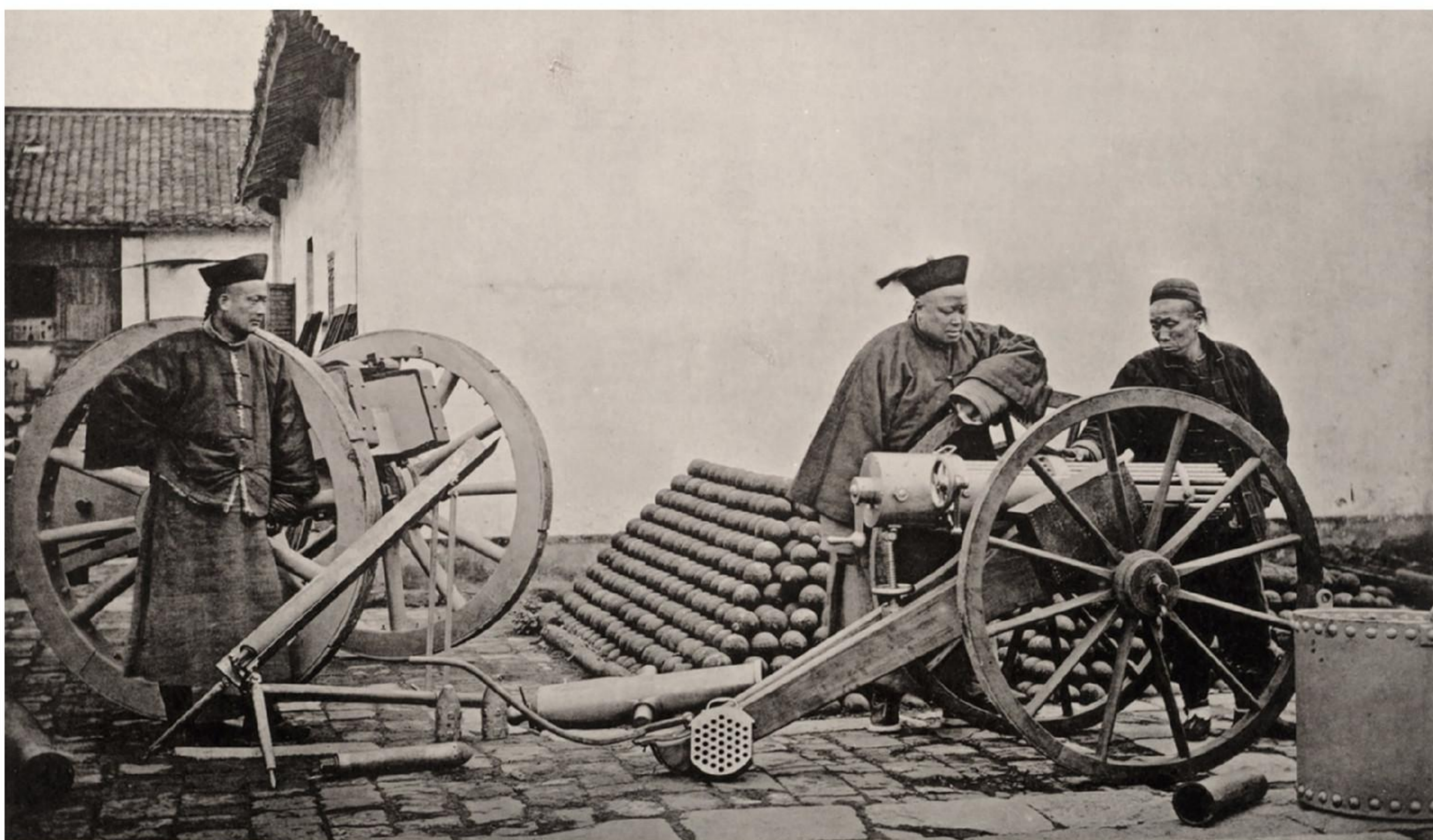
Verschillende andere landen, zoals de Verenigde Staten, Rusland en later ook Japan, volgden het voorbeeld van de Fransen en de Engelsen. Ze zetten China succesvol onder druk om ook met hen dergelijke ongelijke verdragen te sluiten. Zij dwongen gunstige handelsvoorwaarden af en namen Chinese overheidstaken over, zoals het heffen van importbelastingen. Tegen het einde van de 19e eeuw namen westerse landen zelfs met geweld enkele Chinese steden in die verder van de kust lagen. De keizerlijke overheid verloor zo steeds meer zeggenschap over grondgebied en liep inkomsten mis. Dit wekte bij de Chinese bevolking veel woede op. Die richtte zich niet alleen steeds vaker op buitenlanders, maar ook op het bestuur van de Qingkeizers zelf.

De Chinezen verzetten zich

Veel Chinezen begonnen gaandeweg in te zien dat China een achterstand had opgelopen. Zij vonden dat het land naar westers model moest worden gemoderniseerd.

Behoudende ambtenaren aan het hof hielden dat echter tegen. Daardoor werd het Westen steeds machtiger en kon de Chinese overheid de sociaal-economische problemen in het land nauwelijks meer oplossen. Dat vormde de voedingsbodem voor het uitbreken van verschillende politieke en religieuze opstanden. Bij deze opstanden kwamen ook sociale tegenstellingen tussen arme boeren en rijke, corrupte ambtenaren tot uitbarsting, evenals etnische spanningen tussen het grootste volk in China, de Han, en andere volken. Omdat de mensen die in opstand kwamen, streefden naar sociale en politieke gerechtigheid, zou je hier **emancipatiebewegingen** in kunnen zien. ★ 34 De twee grootste opstanden waren:

- de **Taipingopstand** (1851-1864). Tijdens de Taipingopstand werden grote delen van het midden, zuiden en oosten van China in de as gelegd. De leider van deze opstand beschouwde zichzelf als de broer van Jezus. Hij geloofde dat hij door God was gezonden om een einde te maken aan de Qingdynastie, mede omdat de keizer geen Han-Chinees was en ‘samenspande’ met de westerlingen.
- de **Nianopstand** (1853-1868). De Nianopstand, die vooral in het noorden van het land woedde, was ontstaan doordat hongerslijdende Chinese boeren zich verenigden en grootschalige plundertochten begonnen.

BRON 3 Als onderdeel van de zelfversterking werd in 1865 in Nanjing het Jinlingarsenaal gebouwd. (Een arsenaal is een wapenopslagplaats.) Deze foto dateert uit 1872.

BRON 4 Keizerin-weduwe Cixi in haar zomerpaleis, omringd door echtgenoten van buitenlandse gezanten. (Foto uit ca. 1904, gemaakt door de Chinese hofphotograaf Xunling.)

Keizerlijke troepen sloegen beide opstanden met moeite neer. In geen van beide gevallen slaagden de opstandelingen er dus in om het Qingregime omver te werpen. Wel werd de roep om modernisering steeds luider, ook aan het Chinese hof. De belangrijkste hervormingsbeweging was de **Zelfversterkingsbeweging**. De aanhangers daarvan geloofden dat het Qingregime alleen kon overleven door in militair en bestuurlijk opzicht het voorbeeld te volgen van het Westen en Japan. In de tweede helft van de 19e eeuw was Japan in hoog tempo gemoderniseerd. Japan hervormde het onderwijssysteem en nam veel Westerse kennis over. Ook schafte het oude feodale structuren af. De industrialisatie, onder meer van de wapenproductie, kwam snel op gang. Japan was aan het uitgroeien tot een wereldmacht.

De Zelfversterkingsbeweging kreeg ook aanhang onder ambtenaren en hooggeplaatste militairen. Zij voerden militaire en politieke hervormingen door in China. Er kwamen nieuwe opleidingen voor militairen en een modernere vloot. De verplichte staatsexamens voor ambtenaren werden afgeschaft en het hof begon zelfs met het opstellen van een grondwet. Van het stichten van een constitutionele monarchie zou echter niets terechtkomen. Uiteindelijk kwamen al deze hervormingen te laat: het keizerrijk was niet meer te redden.

Het einde van het keizerrijk

Aan het begin van de 20e eeuw verloor de keizerlijke regering het vertrouwen van de bevolking. Dit had verschillende oorzaken.

Ten eerste bleek de Qingregering te zwak om op te treden tegen de westerse bemoeienis, terwijl de bevolking daar wel om vroeg. Die afkeer van buitenlandse inmenging zou je kunnen zien als een vorm van **nationalisme**. ★ 36 Bij nationalisme hoort het idee dat elk volk recht heeft op zelfbestuur. China was in deze periode een grotendeels

onafhankelijke staat, maar eind 19e eeuw groeide de overtuiging dat elke vorm van westerse inmenging zoveel mogelijk bestreden moest worden. Zo kwamen (in 1899) grote groepen landloze boeren, 'boksers' genoemd, in opstand tegen de westerse aanwezigheid in China. Ze vielen christelijke missionarissen aan, vernielden westerse bezittingen en blokkeerden buitenlandse ambassades in Beijing. ★ 44 In 1900 besloot keizerin-weduwe Cixi deze **Bokseropstand** te steunen, in de hoop de westerse inmenging terug te dringen en zo haar eigen regime te versterken. De buitenlandse mogendheden waren woedend en sloegen de Bokseropstand hardhandig neer. Daarna wisten zij hun militaire aanwezigheid in China uit te breiden en legden zij de Qingregering zware straffen op, waaronder herstelbetalingen. Deze strafmaatregelen waren een belangrijke oorzaak voor de toenemende haat van de Chinese bevolking jegens het keizerlijke bestuur.

Ten tweede nam de populariteit van de Qingdynastie af doordat de hervormingspogingen van het hof grotendeels mislukten. Dat kwam deels doordat de overheid te weinig financiële mogelijkheden had om al deze modernisering succesvol uit te voeren. Daarnaast probeerden leden van de keizerlijke familie regelmatig bepaalde hervormingen doelbewust te vertragen, wanneer zij dachten dat deze de Qingdynastie te zeer ondermijnden.

Door dit alles raakten veel Chinezen, onder wie veel militairen, hun vertrouwen in het keizerlijke bestuur kwijt. Zij gehoorzaamden het landsbestuur niet langer. In deze situatie kon een kleinschalige opstand in 1911 uitmonden tot een nationale revolutie, die een einde maakte aan het keizerlijke bewind.

BRON 5 Een Chinese illustratie uit ongeveer 1900. Buitenlanders zijn verbeeld als varkens die verdreven worden.

VRAGEN

- 4 Leg een verband tussen het confucianisme en de eeuwenlange stabiliteit van het Chinese Keizerrijk.
- 5 Europese landen deden wel aan modern imperialisme en China niet.
Geef hiervoor een economische verklaring.
- 6 Geef een economische, politieke en sociale verklaring voor het verzet van veel Chinezen in de 19e en 20e eeuw tegen de Qingdynastie.
- 7 Beschrijf de relatie tussen China en het Westen:
 - van de 16e eeuw tot en met de eerste helft van de 19e eeuw;
 - in de tweede helft van de 19e eeuw
- 8 Noem een oorzaak en een gevolg van de Opiumoorlogen.
- 9 De opstanden in het Chinese Rijk kenden vaak politieke, religieuze en etnische motieven.
 - a Geef aan in hoeverre deze motieven een rol speelden in de Taipingopstand.
 - b Welk ander belangrijk motief speelde een rol in de Nianopstand?
 - c Welk motief speelde een rol in de Bokseropstand?
- 10 Een stelling: 'De Zelfversterkingsbeweging betekende een keerpunt in de Chinese geschiedenis.'
Geef een argument vóór deze stelling en een argument tegen deze stelling.
- 11 Noem minimaal twee redenen waarom de Chinese bevolking in 1911 massaal tegen het keizerlijke bewind in opstand kwam.
- 12
 - a Noem minstens twee Europese emancipatiebewegingen uit de 19e eeuw.
 - b Vergelijk de opkomst van emancipatiebewegingen in de 19e eeuw in China en Europa.
Noem een overeenkomst en een verschil.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 6.

Twee conclusies:

- 1 Feng Guifen dacht waarschijnlijk positief over de Zelfversterkingsbeweging.
 - 2 Feng Guifen dacht waarschijnlijk negatief over het confucianisme.
- 2p **13** Onderbouw beide conclusies, telkens met behulp van een verwijzing naar de bron.

In 1862 steunden de Britten en de Fransen de Qingdynastie door een militaire expeditie te ondernemen tegen de Taiping. Deze expeditie had veel steun onder Europeanen.

- 2p **14** Noem een economische en een cultureel-godsdienstige reden voor deze steun.

In 1898 maakte keizerin-weduwe Cixi per decreet een einde aan veel van de hervormingen van de Zelfversterkingsbeweging. In haar decreet stond: 'Uitgangspunt is dat er geen maatregelen meer zullen worden genomen die ingaan tegen de bestaande orde in het rijk.' Twee jaar later steunde zij echter wel de Bokseropstand.

- 2p **15** Verklaar, op basis van het uitgangspunt van haar decreet, waarom Cixi de Zelfversterkingsbeweging niet steunde, maar de Bokseropstand wel.

Gebruik bron 7.

De bron is kenmerkend voor ontwikkelingen uit de 18e en de 19e eeuw.

- 4p **16** Toon dit aan door het verband uit te leggen tussen:
 - de bron en twee kenmerkende aspecten uit de 18e eeuw en
 - de bron en twee kenmerkende aspecten uit de 19e eeuw.

Gebruik bron 8 en 9.

Het modern imperialisme kwam mede voort uit een superieur zelfbeeld van westerse landen.

- 2p **17** Leg voor beide bronnen uit of deze dit zelfbeeld bevestigen of ontkennen.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 6 Fragment uit een essay van de Chinese geleerde Feng Guifen uit 1860.

Er zouden geldmiddelen beschikbaar moeten worden gesteld om in elke handelshaven een scheepswerf en een arsenaal op te richten. We zouden een aantal barbaren moeten uitnodigen, samen met Chinezen die goed zijn met hun hoofd, om van de barbaren te leren, zodat deze Chinezen op hun beurt hun nieuwverworven kennis kunnen delen met talloze handwerkslieden. [...] Ons land heeft altijd nadruk gelegd op de staatsexamens, en die hebben dan ook lange tijd alle aandacht van onze mensen gevegd. Verstandige en intelligente geleerden hebben onuitputtelijk hun tijd en energie gestoken in zinloze ondernemingen als het schrijven van achtvoetige essays*, examenopstellen en formele kalligrafie. [...] Laten we nu de helft van hen vragen zich te wijden aan de productie van wapens en andere instrumenten en het navolgen van buitenlandse ambachten.

* *verhandelingen die waren verdeeld over acht paragrafen*

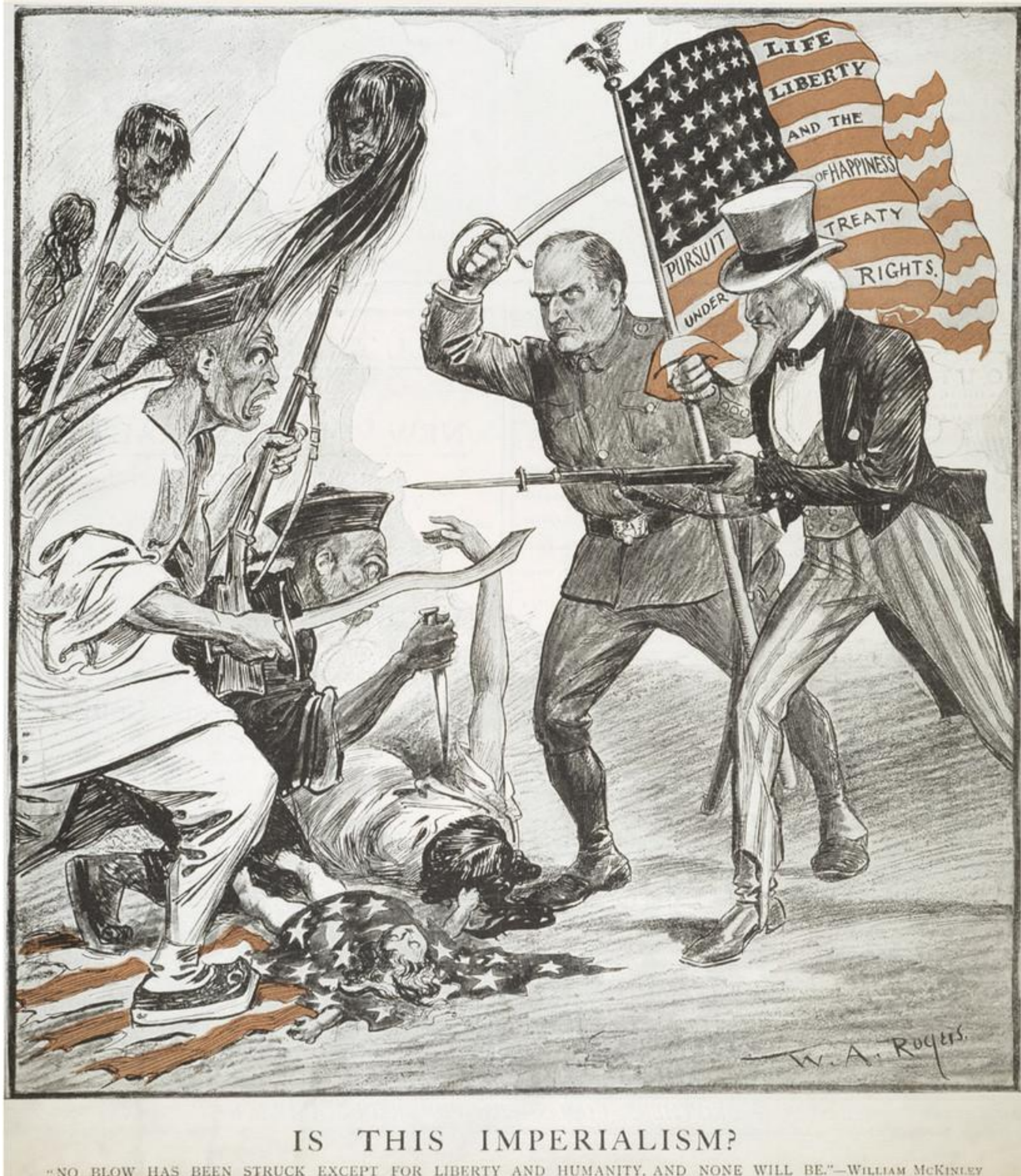
BRON 7 Fragment uit het pamflet *Het revolutionaire leger* van de Chinese student Zou Rong uit 1903.

China zou het China van de Chinezen moeten zijn. China is het land dat geërfd is van de Gele Keizer. Van kind tot kleinkind, in een ongebroken lijn, zijn we geboren en opgegroeid in dit land en alleen wij zijn verantwoordelijk voor het behoud ervan. Er zijn inferieure, vreemde rassen die onze natie besmetten en de rechten schenden van ons heilige ras, dat van de Han. We moeten niet aarzelen onze levens op te offeren om hen te verdrijven en onze rechten te herstellen. [...]

Onze revolutie is: de andere rassen die over ons regeren verjagen, de autocratische monarchen uitroeien, onze natuurlijke mensenrechten herstellen, onder de hemel van medemenselijkheid en de zon van intellect staan, en samen met onze landgenoten gelukkig rondwandelen in steden van gelijkheid en vrijheid. [...]

- Het land zal worden verdeeld in gebieden en provincies, en alle provincies zullen door middel van openbare verkiezingen afgevaardigden kiezen voor een wetgevende vergadering [...] en die weer een voorlopige president. [...]
- Alle mensen in het land zijn burgers, zowel mannen als vrouwen. [...]
- Alle onvervreembare rechten zijn door de natuur gegeven. [...]
- Individuele vrijheden, zoals de vrijheid van meningsuiting, gedachtevorming en pers, mogen niet worden geschonden.
- Als het gedrag van de regering de rechten van het volk schendt, mag het volk in opstand komen en de regering omverwerpen. [...]
- De grondwet zal worden gebaseerd op de Amerikaanse grondwet, met respect voor Chinese karakteristieken.

BRON 8 Deze ingekleurde prent werd in 1900 gemaakt door de Amerikaanse cartoonist William Allen Rogers en verscheen in het Amerikaanse weekblad *Harper's Weekly*. Op de vlag staat 'Leven, vrijheid en het navolgen van geluk onder de rechten van het verdrag'.

BRON 9 Deze prent is in 1899 gemaakt door de Franse cartoonist René Georges Hermann-Paul en verscheen in het Franse weekblad *Cri de Paris*. Links staat 'barbarij', rechts staat 'beschaving'.

3.2 Ontstaan van de Volksrepubliek China (1912-1949)

DEELCONTEXT

Hoofdvraag

Waardoor ontstond de Volksrepubliek China (1912-1949)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 34 De opkomst van emancipatiebewegingen
- ★ 36 De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: nationalisme en socialisme
- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in de praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 44 Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog

VOORKENNIS

- 1 Ontwikkelingen in Rusland en later de Sovjet-Unie hadden in 1912-1949 invloed op China.
 - a Zet de volgende gebeurtenissen uit de geschiedenis van Rusland in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
 - A De Russische macht groeit onder invloed van een snelle industrialisatie.
 - B De spanningen met de Verenigde Staten lopen op: de Koude Oorlog begint.
 - C Nadat de Russische keizer is afgezet, grijpen communisten de macht.
 - D Tijdens de Tweede Wereldoorlog sluit de Sovjet-Unie zich aan bij de geallieerden.
 - b Noem het belangrijkste doel van het communisme.
- 2 China sloot zich in de Tweede Wereldoorlog aan bij de geallieerden.

Leg deze keuze uit door in te gaan op de rol van Japan in de oorlog.

- 3 Vergelijk de kenmerkende aspecten op deze pagina met de tijdbalk. Sommige kenmerkende aspecten uit deze deelcontext zijn aan een andere tijd gekoppeld dan gewoonlijk.
 - a Noem twee kenmerkende aspecten waarbij dat het geval is.
 - b Verklaar waarom sommige kenmerkende aspecten aan een ander tijdvak zijn gekoppeld.

BRON 1 Voorpagina van de Franse krant *Le Petit Journal* op 5 februari 1911. In de keizertijd waren Chinese mannen verplicht hun haar in een vlecht te dragen. Na de Chinese Revolutie knipten velen van hen die vlecht af.

De revolutie die in 1911 uitbrak, maakte een einde aan het keizerrijk. China werd een republiek, maar de onrust duurde voort. Groeperingen waren het oneens over de vraag hoe China moest moderniseren en streden om de macht. De communisten waren voor radicale modernisering. Na een burgeroorlog slaagden zij er in 1949 in de macht te grijpen en riepen zij de Volksrepubliek China uit.

De Republiek China

Toen in 1911 een revolutie uitbrak, hoopten veel Chinezen dat hun land definitief ging moderniseren naar westers model. Een van deze mensen was Sun Yat-sen. Zijn ideologie was gebaseerd op drie principes: nationalisme, democratie en **socialisme**. ★ 34 ★ 36 Met 'nationalisme' bedoelde Sun dat alle verschillende volken die in China leefden, zich moesten verenigen. Hierdoor zou China daadkrachtig weerstand kunnen bieden aan de buitenlandse imperialistische mogendheden, die nog steeds aanwezig waren in China. ★ 44 Met 'democratie' bedoelde hij dat de politieke macht bij het volk moest komen te liggen en dat er vrije verkiezingen moesten komen. Ook wilde hij een grondwet. Onder 'socialisme' verstond hij het bestrijden van de ergste sociale misstanden. Zijn ideeën hadden veel aanhang. Om deze idealen te verwezenlijken richtte Sun de nationalistische partij op.

In 1912 werd de Republiek China uitgeroepen. Sun werd als president aangesteld. Hij schreef onmiddellijk

verkiezingen uit, die zijn partij won. Toch kwam het niet tot daadwerkelijke hervormingen. De machtsbeluste generaal Yuan Shikai weigerde de uitslag van de verkiezingen te accepteren en begon de nationalistenvolgers te vervolgen. Hij trok steeds meer macht naar zich toe, waardoor Sun zich uiteindelijk genoodzaakt zag afstand te doen van de macht. Yuan Shikai werd president van China en regeerde vrijwel alleen. De Chinezen waren ontevreden over Yuan, vooral toen hij akkoord ging met Japanse aanspraken op Chinese gebieden die Japan tijdens de Eerste Wereldoorlog had veroverd. Toen Yuan zich als keizer wilde laten kronen, verloor hij ook de steun van het leger. Kort daarna overleed hij. Formeel werd China nu weer bestuurd door een centrale regering onder Sun Yat-sen. Maar in praktijk had deze regering nauwelijks macht. Het land viel uiteen en werd geregeerd door plaatselijke militaire machthebbers ('**krijgsheren**'), die elkaar bestreden.

De aantrekkingskracht van het communisme

De jonge republiek kreeg nog meer tegenslagen te verwerken. Tijdens de Eerste Wereldoorlog had China de kant van de geallieerden gekozen. Meer dan honderdduizend Chinese arbeiders werden naar het Europese front gestuurd om de geallieerden bij te staan. Veel Chinezen hoopten dat zij hiervoor zouden worden beloond door de teruggave van het gebied dat China tijdens de Eerste Wereldoorlog aan Japan had verloren, maar dat gebeurde niet. Het Verdrag van Versailles, dat

BRON 2 Foto van de Amerikaanse fotograaf Sidney Gamble, genomen tijdens het studentenprotest voor de Verboden Stad op het Plein van de Hemelse Vrede in Beijing in 1919. De demonstranten scandeerden leuzen als 'Onderteken het Verdrag van Versailles niet', 'Weg met de imperialisten' en 'Boycot Japanse producten'.

aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd gesloten, wees dit gebied toe aan Japan. Veel Chinezen voelden zich verraden door het Westen. Op 4 mei 1919 kwamen duizenden Chinese studenten bijeen om te protesteren tegen de westerse invloed en het zwakke centrale bestuur.

De aanhangers van deze **4 Meibeweging** waren, net als die van de nationalistische partij, van mening dat China moest moderniseren op bestuurlijk, sociaal en cultureel gebied. Zij hadden, na het Verdrag van Versailles, echter geen vertrouwen meer in het Westen, maar keken vooral naar Rusland voor steun. Rusland leek op China: het liep achter op het Westen, was eeuwenlang een keizerrijk geweest en had tot voor kort nog feodale verhoudingen gekend. Na de Russische Revolutie van 1917 was hier echter een staat ontstaan die het **communisme** in de praktijk wilde brengen. Volgens Russische communisten was iedereen er gelijk en werd rijkdom eerlijk verdeeld. Bovendien keerde Rusland zich tegen het westers imperialisme en was het bereid de onafhankelijkheidsbewegingen in Azië te helpen. Rusland was dus ook bereid partijen te steunen die zich in China tegen buitenlandse overheersing verzetten.

De 4 Meibeweging leidde in de vroege jaren 1920 tot de oprichting van de Chinese Communistische Partij (CCP). **★ 34 ★ 38** Uiteraard werd die gesteund door Rusland. Maar omdat de CCP nog jaren redelijk klein bleef, ondersteunde Rusland ook de nationalistische partij van Sun. Tot het overlijden van Sun (1924) werkten de nationalisten en de communisten samen met Rusland (inmiddels: de Sovjet-Unie) in de strijd tegen westerse inmenging en binnenlandse verbrokkeling. Na de dood van Sun kwam generaal Chiang Kai-shek aan het hoofd te staan van de nationalistische partij. Hij had minder op met het communisme dan Sun.

Een alliantie van gezworen vijanden

Hoewel generaal Chiang de communisten van het begin af aan niet vertrouwde, verbrak hij de samenwerking niet meteen. Grote delen van China werden in de praktijk nog steeds geregeerd door plaatselijke krijgsheren. Chiang wilde het land verenigen. Daarvoor was samenwerking met de communisten noodzakelijk. Onder leiding van Chiang veroverde het gecombineerde nationalistisch-communistische leger tijdens de **Noordelijke Veldtocht** grote gebieden.

BRON 3 In 1934 trok het communistische leger zich (deels te voet) vanuit het zuiden van China terug naar het noorden, op de hielen gezeten door het nationalistische leger van Chiang. Op het paard zit een sterk vermagerde Mao Zedong, omringd door communistische soldaten.

Na dit succes ontdeed Chiang zich van de communisten, die steeds meer aanhang kregen. Hij deed dat door in 1927 onder de communisten van Shanghai een gruwelijk bloedbad aan te richten, waarbij honderden tot duizenden communisten werden gedood. De communisten zagen daarna geen andere mogelijkheid dan onder te duiken, waarbij ze steeds werden opgedreven door de troepen van Chiang. In deze periode groeide Mao Zedong uit als leider van de communisten. Door steun te vergaren onder boeren die ontevreden waren over het bestuur van Chiang, slaagde de communistische partij erin uit te groeien tot een massaorganisatie. ★ 37

Ondertussen wist Chiang het centrale gezag in China te herstellen. De nieuwe regering bracht een proces van industrialisatie op gang, verbeterde de infrastructuur en maakte gedeeltelijk een einde aan de ongelijke verdragen met westerse landen. Westerse landen bleven echter aanwezig in China en maakten in sommige gebieden nog steeds de dienst uit. Ook werden enkele gebieden nog steeds bestuurd door lokale krijgsheren. En er waren meer redenen voor ontevredenheid over Chiangs bestuur: de corruptie binnen het Chinese bestuur bleef wijdverbreid, het merendeel van de boeren leefde nog steeds in armoede en politieke tegenstanders werden vervolgd. Naast deze interne problemen kreeg Chiang te maken met een ander probleem: veroveringen door de Japanners. In 1931 bezette Japan de Noord-Chinese provincie Mantsjoerije en vestigde daar een wreed regime, dat was geïnspireerd door het **fascisme**. Mantsjoerije werd dus een autoritaire eenpartijstaat, waarin de Japanners zichzelf beschouwden als een superieur ras, ver verheven boven de Chinezen. De laatste Chinese keizer, Puyi, werd door de Japanners uitgeroepen tot keizer van dit gebied, maar daadwerkelijke macht had hij niet. In alle opzichten was Mantsjoerije een **marionettenstaat**: een staat die pretendeert onafhankelijk te zijn, maar in werkelijkheid wordt bestuurd door een buitenlandse mogendheid.

Lange tijd liet Chiang de Japanners met rust, omdat hij eerst de communisten wilde uitschakelen. Dat veranderde toen Japan (in 1937) vanuit Mantsjoerije andere delen van China begon in te nemen. Vanaf dat moment zag Chiang zich gedwongen samen met de communisten tegen de Japanners te vechten. Die samenwerking ging echter niet van harte; tijdens de Tweede Wereldoorlog bestreden communisten en nationalistinnen niet alleen de Japanners, maar ook elkaar.

De communisten grijpen de macht

Na de capitulatie van Japan werd de burgeroorlog tussen de nationalistinnen en communisten hervat. In China zelf was de nationalistische regering van Chiang niet populair. Veel Chinezen vonden dat deze regering geen antwoord had op de economische en maatschappelijke problemen in China,

BRON 4 Na de machtsovername door de CCP bleef de permanente zetel van China in de Veiligheidsraad in handen van Chiang Kai-shek. Het kleine eiland Taiwan zou nog tientallen jaren het immense China vertegenwoordigen. In deze spotprent van de Britse tekenaar Keith Temple uit 1953 wordt deze situatie belachelijk gemaakt.

die sinds de Japanse bezetting alleen maar groter waren geworden. De communisten boden in hun ogen wel een oplossing: zij wilden ongelijkheid afschaffen, bezit eerlijk verdelen en zo armoede uitroeien. Vooral onder de boeren vond dit gedachtegoed veel aanhang. ★ 38 Het nationalistische leger van Chiang kon binnenslands op steeds minder steun rekenen en bleek uiteindelijk niet opgewassen tegen het communistische leger. In 1949 riep Mao de communistische Volksrepubliek uit. Chiang en zijn aanhangers vluchtten naar Taiwan, waar hij zijn bewind voortzette.

De afloop van de Chinese burgeroorlog kan niet los gezien worden van de internationale ontwikkelingen na 1945. Ten eerste waren Europese landen door de Tweede Wereldoorlog sterk verzwakt. Bovendien kregen ze in hun Aziatische koloniën te maken met sterke nationalistische bewegingen. Ook in China was de rol van het Westen grotendeels uitgespeeld. Japan had tijdens de oorlog enkele grote Chinese steden veroverd en de Europeanen daar vrijwel volledig verdreven. Wel bleef Hongkong stevig in handen van de Britten en Macao in handen van de Portugezen.

Ten tweede ontstond na 1945 de **Koude Oorlog**. ★ 45 De communisten van Mao kregen al steun van de communistische Sovjet-Unie; de nationalistische

regering van Taiwan kreeg vanaf 1949 bescherming van de Verenigde Staten. Zo ontstond een status quo: Taiwan en de Volksrepubliek bleven vijanden, maar geen van beide durfde het aan een aanval te doen op het grondgebied van de ander.

Dat de onderlinge verhoudingen onder invloed van de Koude Oorlog op slot raakten, bleek ook in een andere kwestie: de zetelverdeling in de Veiligheidsraad van de VN. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd China beloond voor zijn steun aan de geallieerden. Bij de oprichting (in 1945) van de **Verenigde Naties**, een samenwerkingsorgaan waarin landen van over de hele wereld vertegenwoordigd zijn, werd China aangewezen als een van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad, het orgaan dat zich bezighoudt met vredeshandhaving. Het was een erkenning van China als belangrijke internationale macht. De zetel ging in 1945 naar de nationalistische Republiek China. Dit land hield de zetel, ook nadat Mao op het Chinese vasteland de Volksrepubliek had uitgeroepen. China werd vanaf 1949 in de VN dus vertegenwoordigd vanuit Taiwan.

VRAGEN

- 4** **a** Om welke drie redenen kon Sun Yat-sen rekenen op de steun van veel Chinezen? Ga in je antwoord in op de drie principes waarop Sun zijn ideologie baseerde.
b Omschrijf hoe er al snel een einde kwam aan het presidentschap van Sun Yat-sen.
- 5** **a** Waarom zagen aanhangers van de 4 Meibeweging liever Rusland als voorbeeld dan het Westen? Noem drie redenen.
b Wat was de voornaamste reden dat Rusland (later de Sovjet-Unie) zowel de Chinese communisten als de nationalisten hielp?
- 6** Vergelijk de economische doelstellingen van de nationalisten en de communisten. Noem een overeenkomst en een verschil.
- 7** Een stelling: 'Het bewind van Chiang Kai-shek was een groot succes.'
Geef twee argumenten vóór en twee argumenten tegen deze stelling.
- 8** **a** Leg uit waarom de communisten in 1949 de Chinese Burgeroorlog wonnen.
b Leg uit hoe de relatie tussen communisten en nationalisten veranderde in 1927, in 1937, in 1945 en in 1949.
- 9** China kreeg een permanente zetel in de Veiligheidsraad van de VN.
a Wat zegt dit over de veranderde internationale positie van China?
b Wat was er vreemd aan de zetelverdeling van de Veiligheidsraad vanaf 1949?
c Verklaar waarom er in 1949 geen verandering kwam in de zetelverdeling van de Veiligheidsraad.
- 10** Leg uit waarom het nooit tot een grootschalige oorlog is gekomen tussen de communistische Volksrepubliek China en de Republiek China (Taiwan). Gebruik in je antwoord het begrip 'Koude Oorlog'.

EXAMENVRAGEN

In Europa kwamen socialistische en communistische ideeën veel eerder op dan in China.

- 2p **11** Geef een verklaring voor dit verschil door:
- de belangrijke economische ontwikkeling te noemen die aan de basis stond van het socialisme en communisme in Europa;
 - aan de hand daarvan uit te leggen dat dit soort ideeën in China later opkwam.

Gebruik bron 5.

De ideologie van Sun Yat-sen was gebaseerd op drie principes. Deze bron sluit aan op één van deze principes.

- 1p **12** Leg uit, met een verwijzing naar de bron, om welk principe het gaat.

Gebruik nogmaals bron 5.

De bron laat zien dat Sun Yat-sen niet dezelfde opvattingen had als aanhangers van de 4 Meibeweging.

- 2p **13** Toon dit aan, met een verwijzing naar de bron.

Gebruik bron 6.

Puyi was teleurgesteld in zijn nieuwe functie.

- 3p **14** Geef een verklaring voor de teleurstelling van Puyi door uit te leggen:
- in welke functie en in welk gebied Puyi was benoemd;
 - waarom de bestuurders van dat gebied Puyi in die functie hadden benoemd;
 - waarom de verwachting die Puyi van zijn functie had, niet realistisch was.

Gebruik nogmaals bron 6.

Stel, je gebruikt deze bron in een onderzoek naar de Japanse bezetting van Mantsjoerije.

- 2p **15** Geef een argument vóór en een argument tegen de betrouwbaarheid van deze bron.

Gebruik bron 7.

- 2p **16** Leg uit, met twee verwijzingen naar de bron, welke boodschap de Japanners met deze propagandaprent wilden uitdragen.

Chinese leiders uit de periode 1900-1949 droegen op officiële fotoportretten verschillende typen kleding. Drie beschrijvingen die hierbij passen:

- 1 Op formele portretten vóór 1911 droeg Sun Yat-sen meestal een colbert, een stropdas en een vest en overhemd in westerse stijl.
- 2 Chiang Kai-shek liet zich het liefst fotograferen in zijn militaire uniform met onderscheidingen.
- 3 Mao Zedong en andere communistische leiders kozen ervoor een sober pak te dragen.

- 3p **17** Leg bij elke beschrijving uit welke boodschap de genoemde leiders met hun kleding uit wilden dragen.

Gebruik bron 8.

- 4p **18** Leg uit:
- welke politieke situatie uit 1951 wordt verbeeld in de bron en
 - met twee verwijzingen naar de bron, welke boodschap de tekenaar hierover wil geven.

 Ga naar de Flitskaarten en de Test jezelf.

BRON 5 Een tekst van Sun Yat-sen uit 1921.

Ik stond zeer sceptisch tegenover de gedachte dat het marxisme – het zuivere communisme – na de Sovjetrevolutie kon worden doorgevoerd, want de wereld bevond zich toen – en bevindt zich nog steeds – in een periode van een kapitalistische springvloed; de Russische industrie en handel zijn niet sterk ontwikkeld en het communisme, dat in isolement onmogelijk kan slagen, moet nog een lange weg doorlopen voordat het wordt gerealiseerd. Ik heb zojuist [...] vernomen dat Sovjet-Rusland, nadat het de weg van het communisme is ingeslagen, in grote moeilijkheden is geraakt en daarom zijn economische politiek heeft gewijzigd. De grondgedachte van die nieuwe politiek is dezelfde als die van 'het principe van bestaanszekerheid voor het volk', dat ik verdedig. Ik ben blij dat Sovjet-Rusland is overgestapt op een politiek die overeenstemt met mijn opvattingen, en ben gesterkt in het geloof dat mijn principes volledig kunnen worden verwezenlijkt en ten slotte zullen slagen.

BRON 6 In 1964 publiceerde Puyi zijn autobiografie, die vrijwel gelijk ook in Engelse vertaling verscheen: *From emperor to citizen* ('Van keizer tot burger'). Uit deze Engelstalige editie een fragment over het jaar 1934.

Een maand nadat ik mijn functie had aanvaard, werd [mijn] residentie verplaatst naar een gebouw dat onlangs opnieuw was ingericht en eerder had gediend als het kantoor van de Dienst voor de Zoutbelasting. In het begin stond ik elke ochtend vroeg op en ging ik onmiddellijk naar mijn kantoor, om pas 's avonds naar mijn woonvertrekken terug te keren. [...] Ik maakte lange dagen in de veronderstelling dat ik als staatshoofd macht zou kunnen uitoefenen. Maar zo ijverig bleef ik niet lang, want er waren helemaal geen staatszaken af te wikkelen en ik merkte al snel dat mijn bevoegdheden als 'hoogste uitvoerende machthebber' alleen op papier bestonden.

BRON 7 Japanse propagandaprent uit de Tweede Wereldoorlog, gericht op een Chinees publiek. Rechtsboven staat: 'Grote overwinning voor Japan'. De gestreepte vlag met sterren in de linkerbovenhoek is de Amerikaanse vlag. De rode cirkel met witte achtergrond is de Japanse vlag. Het vliegtuig met de omcirkelde ster op de vleugels hoort bij het Amerikaanse leger. In het midden staan een soldaat van de communistische partij (links) en een van de nationalistische partij (rechts).

BRON 8 Cartoon gemaakt door de Amerikaanse tekenaar Herbert Block, in januari 1951 gepubliceerd in het Amerikaanse dagblad *The Washington Post*. Bovenaan stond: 'Ik doe voor jou de aanbetaling wel.' Deze uitspraak komt van Chiang Kai-shek, de kale man onderaan. Op de draak staat: 'Grootschalige oorlog met China'. Links op het bordje staat: 'Nu met een eeuwigdurende afbetalingsregeling'. Rechts van de draak staat Jozef Stalin; de man met de hoge hoed is 'Uncle Sam', het symbool voor de Verenigde Staten.

3.3 De Volksrepubliek wordt een wereldmacht (1949-2001)

DEELCONTEXT

BRON 1 In de jaren 1950 en 1960 suggereerde Chinese propaganda dat de industrialisatie van China – tijdens de Grote Sprong Voorwaarts – een groot succes was. Deze poster verscheen in 1959. De tekst betekent: ‘De collectivisatie is als een enorme draak, de productie is ontzagwekkend groot!’

Hoofdvraag

Waardoor heeft de Volksrepubliek zich kunnen ontwikkelen tot een grootmacht (1949-2001)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 31 De industriële revolutie die (in de westerse wereld) de basis legde voor een industriële samenleving
- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in de praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 45 De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- ★ 46 De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- ★ 48 De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren 60 van de 20e eeuw aanleiding gaf tot

ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

VOORKENNIS

- 1 **a** Vanaf 1945 raakte de wereld verdeeld in twee ideologische blokken. Tot welk blok behoorde China na 1949?
b In China vond in de periode 1976-2001 een liberalisering van de economie plaats. Wat wordt bedoeld met liberalisering?
c Is China in de huidige tijd een communistisch of een kapitalistisch land? Ondersteun je keuze met een voorbeeld.
- 2 Vergelijk de kenmerkende aspecten op deze pagina met de tijdbalk. Eén kenmerkend aspect uit deze deelcontext is aan een andere tijd gekoppeld dan gewoonlijk.
a Leg uit om welk kenmerkend aspect het gaat.
b Verklaar waarom China na 1949 ging industrialiseren.

Vanaf 1949 was China een communistische staat. De periode 1949-2001 wordt gekenmerkt door enkele grote hervormingen: aanvankelijk was het doel om te hervormen naar Russisch voorbeeld, maar China koos later steeds meer zijn eigen pad. Daardoor bekoelde de relatie met de Sovjet-Unie al snel en verbeterde in de jaren 1970 de relatie met het Westen.

De band met de Sovjet-Unie

Na de machtsovername in 1949 slaagden de communisten erin om het centrale gezag te herstellen. Onder leiding van Mao begonnen zij daarna met het omvormen van China tot een communistische samenleving. Door middel van propaganda werden de Chinese arbeiders en boeren doordrenkt van het communistische geloof in een onvermijdelijke klassenstrijd tussen het proletariaat ('het volk') en de kapitalisten ('de rijken'). ★ 37 Ook sloot de Chinese communistische partij (CCP) het land af voor westerse, kapitalistische invloeden. In deze periode groeide de invloed van de Sovjet-Unie. Zo moderniseerde China zijn landbouw en industrie naar het voorbeeld van de Sovjet-Unie.

Na de dood van Stalin (1953) bekoelden de onderlinge relaties. De opvolger van Stalin volgde een meer gematigde koers, terwijl Mao een meer radicale koers voorstond. China probeerde zich nu meer op eigen kracht te ontwikkelen: nog steeds op communistische wijze, maar zonder hulp van de Sovjet-Unie. Daarvoor organiseerde Mao een grootschalige campagne die hij aanduidde als de **Grote Sprong Voorwaarts** (1958-1962). ★ 38 Het idee achter dit plan was dat China in vijf jaar tijd een industriële wereldmacht moest worden. Dat hoopte Mao te bereiken door gelijktijdige industrialisatie op grote schaal en **collectivisatie** van de landbouw. Dat laatste betekende dat het particulier bezit van landbouwgrond werd afgeschaft; de grond werd collectief bezit. De staat bepaalde het aantal te verbouwen producten, de landbouwtechnieken en de prijzen.

Het gevolg van de Grote Sprong Voorwaarts was desastreus: boeren verbouwden alleen nog wat zij moesten verbouwen en niet waaraan echt behoefte was. Er brak een enorme hongersnood uit, die tientallen miljoenen Chinezen het leven kostte. Uiteindelijk moest Mao erkennen dat deze campagne was mislukt en liet de CCP het communistische economische gedachtegoed deels los. In plaats daarvan werd in 1962 een pragmatisch economisch beleid ingevoerd: een beleid dat rekening hield met de dagelijkse praktijk. Zo mochten boeren weer in beperkte mate land bezitten en zelf productieoverschotten verkopen.

Ondertussen waren de relaties tussen China en de Sovjet-Unie verder verslechterd. De Sovjet-Unie had China tijdens de Grote Sprong Voorwaarts nauwelijks geholpen

bij het bestrijden van de economische problemen. Bovendien had Mao grote problemen met de minder radicaal-communistische koers die de Sovjet-Unie koos, onder meer omdat de Sovjet-Unie zich in deze periode minder vijandig opstelde tegenover de Verenigde Staten. Mao zag dit als verraad aan de communistische leer. Dit ideologische conflict leidde tot een breuk met de Sovjet-Unie, waardoor China in een internationaal isolement raakte. Met weinig succes probeerde de Chinese regering betrekkingen aan te knopen met andere landen in Azië, Latijns-Amerika en Afrika. Het ging daarbij vooral om landen die zich hadden aangesloten bij de beweging van **niet-gebonden landen** – landen die tijdens de Koude Oorlog niet communistisch waren, maar ook niet kapitalistisch. China wierp zich graag op als hun bondgenoot, als alternatief voor de Sovjet-Unie. ★ 45

BRON 2 Een Chinese propagandaposter uit 1953. Het onderschrift luidt: 'Met hulp van de Sovjet-Unie zullen we ons best doen om de modernisering van het moederland te verwezenlijken.'

De Culturele Revolutie

Na het falen van de Grote Sprong Voorwaarts ontstond er binnenlandse kritiek op het beleid van Mao. Om zijn positie als leider van China veilig te stellen, lanceerde Mao een nieuwe campagne voor een ingrijpende hervorming van samenleving en economie: de **Culturele Revolutie** (1966-1969). ★ 37 Daarbij riep hij de Chinese jeugd op in opstand te komen tegen de gevestigde orde, die de communistische revolutie zou hebben verraden. Chinese jongeren zuiverden de communistische partij door ervoor te zorgen dat gematigde leiders uit de partij werden gezet. Zo kwam de macht weer stevig in handen van Mao. Rondom zijn persoon werd een **persoonlijkheidscultus** gecreëerd. Kritiek leveren op Mao werd onmogelijk gemaakt.

Wat begon als een poging om de communistische partij te zuiveren, eindigde in terreur die de hele samenleving ontwrichtte. De Chinese jeugd vormde knokploegen, waarvan de leden **rode gardisten** werden genoemd. Deze jongeren:

- waren anti-traditioneel. Zo verwoestten ze monumenten en tempels en schaften ze oude feestdagen af.
- vormden een anti-intellectuele beweging. Zo maakten ze leraren, wetenschappers, journalisten en kunstenaars het leven zuur. Scholen en bibliotheken werden geplunderd.
- waren xenofob. **Xenofobie** is door angst veroorzaakte vreemdelingenhaat. Zowel buitenlanders als etnische minderheden werden met wantrouwen bekeken en soms vervolgd.

BRON 3 Een veelgebruikte methode van de rode gardisten was het vernederen van personen. De twee mannen die hier te schande zijn gezet, waren leden van de communistische partij die gedwongen waren hun 'fouten' toe te geven. Deze foto is genomen door de Chinese fotograaf Li Zhensheng in 1966.

Door de terreur van de rode gardisten werd de Culturele Revolutie een periode van chaos en angst. In korte tijd kwamen miljoenen Chinezen om. De partijleiding zag in dat de zaak uit de hand was gelopen en maakte (in 1969) een einde aan de Culturele Revolutie.

Wel liberalisering, maar geen democratisering

Na de dood van Mao in 1976 brak China met het gedachtegoed van de Culturele Revolutie. Een zeer invloedrijk persoon in de partij, Deng Xiaoping, zette een koerswijziging in gang onder de naam **Vier Modernisering**. Deng wilde een modernisering op vier gebieden: landbouw, wetenschap en technologie, industrie en defensie. ★ 31 Daarbij maakte hij de ideologie van het communisme ondergeschikt aan modernisering. China nam vanaf dat moment definitief afscheid van de collectieve landbouw. Particuliere boeren kregen hun grond terug, werden zelf verantwoordelijk voor de productie en mochten hun overschotten verkopen. Deng investeerde ook in onderwijs en moedigde Chinese studenten aan om in het Westen te studeren. Daarnaast voerde hij gunstige belastingtarieven en regels in, bedoeld om buitenlandse bedrijven te verleiden zich in China te vestigen. Er vond dus een **liberalisering** van de economie plaats. Ook voorzag Deng het leger van modernere wapens en werden de soldaten beter opgeleid.

Door de modernisering van Deng groeide de economie in China in een snel tempo en nam de welvaart onder de Chinese bevolking voor het eerst toe. Ook namen de Chinese staatsinkomsten toe. Tegelijkertijd kreeg de Chinese overheid te maken met meer binnenlandse kritiek. Dat was een onbedoeld gevolg van de modernisering van Deng: de bevolking was steeds beter opgeleid en kwam in contact met westerse politieke ideeën. ★ 48 Veel Chinezen werden daardoor kritischer over de CCP. Er was vooral kritiek op de wijdverspreide corruptie en vriendjespolitiek. Ook groeide de roep om meer politieke vrijheid en democratie. Maar al gauw leerde de Chinese bevolking dat de liberalisering niet gold voor de politiek. Voorstanders van politieke hervormingen en democratisering werd met geweld het zwijgen opgelegd. Dat gebeurde onder andere tijdens de studentendemonstraties op het Plein van de Hemelse Vrede in Beijing in 1989. Aan dit massale protest deden miljoenen mensen mee, vooral studenten. Het protest werd hard neergeslagen: honderden tot duizenden mensen kwamen daarbij om.

Ook onder partijleider Jiang Zemin bleef de nadruk liggen op economische hervorming. De machtspositie van de partij bleef onaantastbaar. Hoewel het optreden van de CCP internationaal tot veel kritiek leidde, werden de banden tussen China en het Westen niet verbroken. Vanaf de jaren 1970 werden ze zelfs alleen maar hechter.

BRON 4 Deze foto werd genomen tijdens de studentenprotesten in 1989 in Beijing. De man die voor de tanks staat, is symbool komen te staan voor deze protesten. Tot de dag van vandaag is onbekend wie hij is.

BRON 5 Nadat de Amerikaanse president Nixon in 1972 een bezoek aan China had gebracht, deed in 1979 vicepremier Deng Xiaoping de Verenigde Staten aan. Dit was de eerste keer dat een hoge Chinese partijleider de Verenigde Staten bezocht.

Toenadering tot het Westen

De toenadering tussen China en het Westen had twee belangrijke oorzaken: een politieke en een economische.

Op politiek gebied was het in de jaren 1960 tot een breuk gekomen tussen China en de Sovjet-Unie. De oplopende rivaliteit tussen deze landen kwam de Amerikanen goed uit. Door te zinspelen op de mogelijkheid van een Amerikaans-Chinees bondgenootschap konden ze de Sovjets onder druk zetten om concessies te doen aan het Westen. Dat was voor de Amerikanen vanaf 1972 een belangrijke reden om de banden met China aan te halen.

Later, toen duidelijk werd dat China zich openstelde voor handel met het buitenland, zochten westerse landen ook om economische redenen toenadering tot China. China had het Westen nodig voor werkgelegenheid en kennis; het Westen kon profiteren van goedkope arbeidskrachten en producten uit China.

Een gevolg van de verbeterde relatie tussen het Westen en China was dat China uitgroeide tot een belangrijke speler op het wereldtoneel. Zo werd de Volksrepubliek een van de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties, een positie die daarvoor werd ingenomen door Taiwan. In 2001 werd China lid van de Wereldhandelsorganisatie. Symbolisch voor de betere verstandhouding tussen China en het Westen was de teruggave van Hongkong in 1997 en Macao in 1999. Tot die tijd waren deze steden Brits en Portugees gebleven. Met deze overdracht kwam definitief een einde aan het koloniale tijdperk in China. ★ 46 China was niet langer een speelbal van het Westen, maar een economische en politieke grootmacht, die zijn eigen pad bepaalde. China had een staatsvorm gecreëerd die voordien voor onmogelijk werd gehouden: een staat met een kapitalistische economie, maar een ondemocratisch, communistisch bewind.

VRAGEN

- 3 a Leg in je eigen woorden uit waarom de Grote Sprong Voorwaarts mislukte.
b Noem een demografisch en een economisch gevolg van het mislukken van de Grote Sprong Voorwaarts.
- 4 a Leg uit welk verband er bestaat tussen het mislukken van de Grote Sprong Voorwaarts en het lanceren van de Culturele Revolutie.
b Verklaar de term 'Culturele Revolutie'.
c Welke verandering trad op in de relatie tussen Mao en de rode gardisten?
- 5 Vergelijk de industrialisatie in Groot-Brittannië in de 18e eeuw en in China in de 20e eeuw. Noem een belangrijk verschil.
- 6 a Een stelling: 'Deng brak met het beleid van Mao.' Geef één argument vóór en twee argumenten tegen deze stelling.
b Noem twee belangrijke economische gevolgen van het beleid van Deng: een binnenlands gevolg en een buitenlands gevolg.
- 7 Leg uit of de term 'dekolonisatie' van toepassing is op:
 - het uitroepen van de Volksrepubliek in 1949 en
 - de overdracht van Hongkong in 1997.
- 8 De Koude Oorlog heeft de internationale positie van China vanaf 1949 sterk beïnvloed. Onderscheid drie fasen (met jaartallen) en leg daarbij steeds uit welk belang de Koude Oorlog had voor de positie van China ten opzichte van het buitenland.

EXAMENVRAGEN

Gebruik bron 6.

Stel, je onderzoekt of China onder Mao een totalitaire staat was en je vindt deze bron. Je twijfelt of de bron bruikbaar is voor je onderzoek.

- 3p **9** Leg je twijfel uit door:
- twee beeldelementen te noemen waaruit je als buitenstaander zou kunnen afleiden dat China onder Mao een totalitaire staat was en
 - één reden te noemen waarom de bron misschien niet bruikbaar is voor je onderzoek.

Gebruik nogmaals bron 6.

- 2p **10** Leg uit of deze foto past bij de Grote Sprong Voorwaarts of bij de Culturele Revolutie. Ga in je antwoord in op beide begrippen.

Gebruik bron 7.

Deze bron past bij de veranderingen in het economisch beleid van de CCP in deze periode.

- 2p **11** Leg dit uit, met een verwijzing naar de bron.

Drie beleidskeuzes van de Chinese regering uit de jaren 1960:

- 1962-1965: tijdens de oorlog tussen twee Aziatische landen, Indonesië en het door de Britten gesteunde Maleisië, geeft China steun aan Indonesië.
- 1964-1966: China geeft economische hulp aan het West-Afrikaanse land Ghana.
- 1962-1965: China knoopt nauwe banden aan met de revolutionaire regering van het Noord-Afrikaanse land Algerije.

Deze politieke keuzes zijn te verklaren vanuit ontwikkelingen in de periode na 1950.

- 2p **12** Licht dit toe door een verband te leggen tussen deze beleidskeuzes en twee kenmerkende aspecten uit de periode na 1950.

Gebruik bron 8.

Een interpretatie: 'In deze bron zet Deng Xiaoping zich af tegen Mao. De manier waarop hij dat doet, kon in het Westen als ongeloofwaardig overkomen.'

- 2p **13** Leg uit, telkens met een verwijzing naar de bron:
- dat Deng Xiaoping zich afzet tegen Mao, maar
 - dat de manier waarop hij dat doet, ongeloofwaardig kon overkomen.

Gebruik bron 9.

Dit gedicht komt uit 1989 en past goed bij de ontwikkelingen in die periode.

- 2p **14** Leg met behulp van twee elementen uit de bron uit waarom deze bron bij die periode past.

Gebruik bron 10.

De Sovjet-Unie en de Verenigde Staten (en ook China) waren in 1950-1953 betrokken bij de oorlog tussen Noord- en Zuid-Korea. De Sovjet-Unie steunde het noorden, de Verenigde Staten steunden het zuiden.

Uit deze Chinese prent blijkt een mening over het optreden van de Verenigde Staten in Korea. Die mening past bij de internationale betrekkingen die China in die tijd onderhield.

- 3p **15** Leg dit uit door:
- met twee verwijzingen naar de bron uit te leggen welke mening de maker geeft, en
 - een argument te geven waarom die mening past bij de internationale betrekkingen van China in die periode.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

BRON 6 De jeugd leest passages voor uit het zogeheten 'rode boekje', een bundel met uitspraken van Mao.

BRON 7 Uit een brief van het Centrale Comité van de CCP aan het Centrale Comité van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, 14 juni 1963.

Er moet een revolutionaire partij zijn die in staat is de universele waarheid van het marxismeleninisme* in te passen in de concrete praktijk van de revolutie in het eigen land. [...] Er moet een revolutionaire partij zijn die volhardt in de waarheid, die op haar dwalingen durft terug te komen en die weet hoe ze leiding moet geven aan kritiek en zelfkritiek. [...] Als een partij haar hersens niet weet te gebruiken, niet in staat is om zelf nauwkeurig onderzoek te doen naar ontwikkelingen binnen de klassen in eigen land en niet weet hoe zij de algemene waarheid van het marxisme-leninisme moet toepassen en integreren in de concrete praktijk van het eigen land, maar in plaats daarvan domweg de woorden van anderen napraat en zonder onderzoek vreemde elementen uit het buitenland overneemt [...], dan is zo'n partij in tijden van revolutionaire woelingen absoluut niet in staat het proletariaat en de massa te leiden; absoluut niet in staat de revolutie te winnen [...].

* *Marxisme-leninisme is de officiële benaming van het communisme in de Sovjet-Unie.*

BRON 8 Fragment uit een toespraak van Deng Xiaoping uit 1978.

Als mensen star zijn gaan denken, neigen zij ertoe met de wind mee te buigen. Dit soort mensen wordt niet geleid door partijgeest of partijbeginselen, maar gaat mee met wat de autoriteiten willen. Deze mensen stemmen hun woorden en acties af op de heersende windrichting. Zij denken dat zij op deze manier fouten kunnen voorkomen. Maar in feite is juist het met de wind meebuigen een ernstige fout, iets wat ingaat tegen de partijgeest die alle communisten zouden moeten koesteren. Het is waar dat mensen die onafhankelijk denken en zich durven uit te spreken en actie durven te ondernemen, onherroepelijk fouten maken, maar ze maken hun fouten in alle openheid, waardoor deze makkelijker kunnen worden hersteld. Wanneer mensen star gaan denken, groeit de aanbidding van boeken, los van de werkelijkheid, uit tot een ernstige kwaal. Zij die aan deze ziekte leiden, durven geen woord uit te brengen of geen stap te zetten die niet in de boeken, geschriften of toespraken van leiders staat: alles moet worden nagevolgd.

BRON 9 Dit gedicht hing op enig moment, samen met vele andere gedichten, aan een muur in het centrum van Beijing.

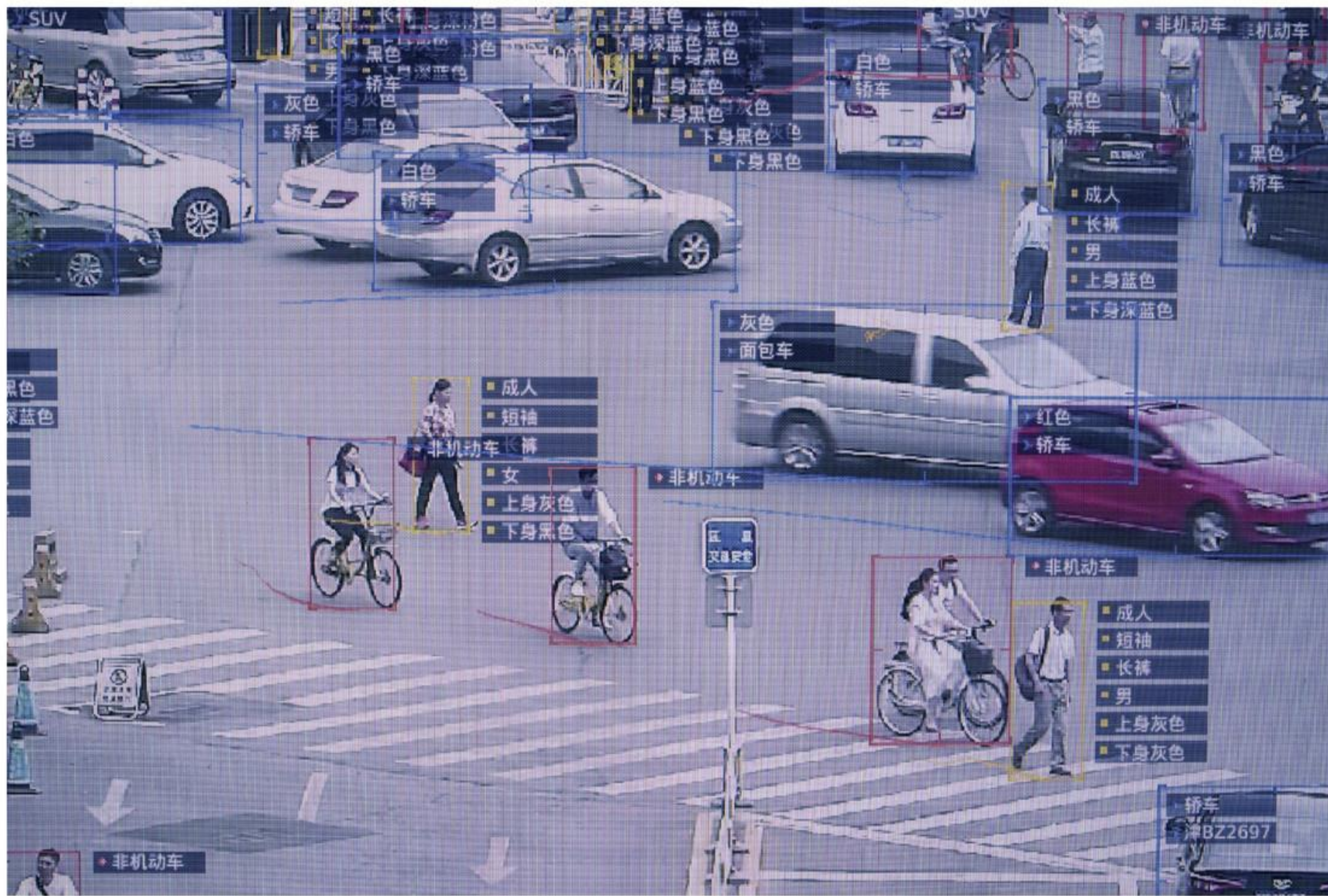
Geprivilegieerde klasse, 'beambten van het volk',
jullie leiden een leven dat zelfs de onsterfelijken
jaloers maakt.
Openheid en hervorming – wat zou dat mooi zijn!
Jullie willen geld verdienen? Dan is het nu of nooit.
Kinderen van beambten overtreden de wet en zijn
bandeloos, maar de wet zal hen niet deren.
Hoewel deze zonen en dochters te stom zijn voor
woorden,
kunnen ze kiezen tussen de universiteit van Beijing en
Qingshua.
Deze geprivilegieerde heren begeleiden buitenlandse
gasten en krijgen gratis eten en drinken. [...]
Chartertreinen en chartervliegtuigen brengen
geschenken,
lekkernijen uit alle landen, het hele jaar vers. [...]
Luxueuze, schimmige maisons, clubs en hotels –
Het volk kan slechts toezien en zuchten.

BRON 10 Een Chinese prent over de Korea-oorlog (1950-1953). De man in het midden stelt een Amerikaanse legergeneraal voor. De mensen rechtsonder zijn Koreanen. Links valt een bom met het opschrift 'Verenigde Staten' op een Chinese stad. Het onderschrift luidt: 'Het Chinese volk mag de bezetting van andere landen absoluut niet tolereren en mag niet langs de zijlijn staan als de imperialisten buurlanden binnenvallen.'

Epiloog

• BETEKENIS VOOR NU

BRON 1 In 2018 gaf een bedrijf in kunstmatige intelligentie in Beijing een demonstratie van een systeem waarmee de Chinese overheid al haar burgers in de gaten wil houden. De foto is gemaakt vanaf een computerscherm. Dankzij slimme software kan de computer nagaan wie op straat loopt of rijdt. Wie een overtreding begaat, verliest 'sociaal krediet' en mag voor straf bijvoorbeeld niet meer vrij reizen; ook worden mensen voor straf uitgesloten van bepaalde vormen van onderwijs. In 2023 werd nog geëxperimenteerd met dit systeem.

China: bedreiging voor de vrijheid?

Dat China bezig is uit te groeien tot de grootste economische macht op aarde, is geen nieuws. Onduidelijk is wel wat deze opmars zal betekenen. Gaat China de wereld overheersen?

Zeker is dat de Chinezen druk bezig zijn hun economische macht uit te bouwen. China is bijvoorbeeld erg actief in Afrika, dat rijk is aan grondstoffen. In Azië en Zuid-Europa legt het een gigantisch transportnetwerk aan, de 'Nieuwe Zijderoute'. Ook komen westerse bedrijven en westerse infrastructuur en kennis steeds meer in Chinese handen, wat in het Westen voor veel ongerustheid zorgt.

Die ongerustheid wordt versterkt door de zelfbewuste Chinese machtspolitiek in de eigen regio. China heeft in 2020-2021 de democratie in de stad Hongkong afgeschaft. Verder claimt het grote delen van de Zuid-Chinese Zee en dreigt het bezit te nemen van de 'afvallige provincie' Taiwan (het eiland waar Chiang Kai-shek zijn toevlucht zocht). Elk jaar groeit China's militaire slagkracht.

Ten slotte vormt de succesvolle combinatie van eenpartijstaat en uitbundig kapitalisme een bedreiging voor de klassieke mensenrechten. China schendt die rechten massaal. Zo houden de ongekend machtige en rijke ondernemers nauwelijks rekening met de belangen van hun arbeiders, met tal van sociale misstanden tot gevolg. De staatsmacht is in handen van één politieke partij, geleid door één sterke man: Xi Jinping. Last van tegenwerking heeft de staat niet echt, want de individuele vrijheid van burgers is heel beperkt. Zo bepaalt de overheid welke internetsites toegankelijk zijn en houdt zij burgers door middel van ultramoderne

gezichtsherkenningstechnieken zorgvuldig in de gaten. Kunstenaars, journalisten, uitgevers en gewone burgers worden vervolgd als ze niet in de pas lopen.

Naarmate het Westen economisch afhankelijker is van China, wordt het moeilijker kritiek te hebben op dit gebrek aan vrijheid en democratie. Bovendien is er gevaar voor 'besmetting'. China heeft een enorme voorsprong op landen waar staat en bedrijfsleven wel rekening moeten houden met democratische procedures, die per definitie traag en onzeker zijn. Dat kan vrijheid en democratie onder druk zetten, in heel de wereld.

Of China echt een bedreiging zal vormen voor vrijheden elders in de wereld, zal de toekomst moeten uitwijzen. Maar in elk geval zal China zijn stempel drukken op de 21e eeuw. Het is daarom belangrijk kennis te hebben van de geschiedenis van dit land – een geschiedenis waarin het Westen bepaald geen glansrol heeft vervuld. Deze context biedt daarvoor een eerste aanzet.

OPDRACHT

Ga in een kort essay (zo'n 400 woorden) nader in op de huidige mensenrechtensituatie in China. Doe dat op basis van informatie in literatuur of op het internet. Richt je daarbij op één deelonderwerp, bijvoorbeeld vakbondsvrijheid, minderheden, vrijheid van meningsuiting of privacy. Geef aan het slot je beargumenteerde mening over hoe we hier in Nederland op moeten reageren. Is het goed en verstandig ons hiermee te bemoeien? Zo niet, waarom niet? En zo ja, welke bemoeienis is dan het meest effectief?

Afsluiting

Samenvatten

OPDRACHT

Vat de drie deelcontexten in hun geheel samen met behulp van een chronologisch schema waarin je de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen uit deze historische context op overzichtelijke wijze weergeeft.

Hieronder staat het begin van het schema. Het schema heeft twee kolommen: in de linker kolom plaats je de gebeurtenissen en ontwikkelingen uit de geschiedenis van China, in de rechter kolom plaats je gebeurtenissen en ontwikkelingen uit de rest van de wereld.

Maak het schema compleet zodat de ontwikkelingen en gebeurtenissen tot aan 2001 erin opgenomen zijn.

Tips

- Gebruik een A3-vel of twee A4-vellen naast elkaar zodat je voldoende ruimte hebt.
- Bedenk hoe je de gebeurtenissen in elke kolom verder wilt ordenen. Je kunt een periode verder opsplitsen of een thematische indeling maken in politieke, economische en culturele ontwikkelingen.

	CHINA	WERELD
Vóór 1842	Keizerrijk: Qingdynastie; bestuur gebaseerd op principes van het confucianisme Problemen die het aanzien van de keizer ondermijnen: 1 [vul aan] 2 [vul aan]	Vanaf 1600: Europa neemt handelsnetwerken in Azië over; China blijft in Azië een dominante mogendheid Vanaf 1800: industrialisatie in Europa draagt bij aan modern imperialisme
1842-1911	Gevolgen opiumoorlogen:	
1912-1949		
1949-2001		

De moderne Chinese geschiedenis in kaarten

Tussen ca. 1850 en 1949 was China erg versplinterd. Nadat China de Opiumoorlogen (1839-1860) had verloren, wisten vooral Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland, Japan en Rusland hun invloedssfeer in China steeds verder uit te breiden. Veel Chinezen ergerden zich daaraan. Mede daarom brak er in 1911 een nationalistische revolutie uit. Deze revolutie ontspoorde en grote delen van China vielen in handen van plaatselijke krijgsheren. Tussen 1927 en 1937 wisten de nationalistische een groot deel te veroveren, maar veel van deze gebieden gingen tijdens de oorlog met Japan weer verloren. Na hun gezamenlijke overwinning op Japan brak in 1945 een burgeroorlog uit tussen de nationalistische en de communisten. De communisten wonnen en riepen in 1949 de Volksrepubliek China uit. De nationalistische vluchtten naar Taiwan, waar ze de Republiek China voortzetten.

BRON 1 China in 1910.

BRON 2 China in 1937.

BRON 3 China in 1949.

Personen

Cixi (1835-1908)

Keizerin-weduwe van China, afkomstig uit de Qingdynastie. Tussen 1861 en 1908 had zij een belangrijke rol in het bestuur van China. Onder haar bewind begon China met een groot hervormingsprogramma, in de hoop dat het land sterk en zelfstandig zou worden. Het mislukken van deze hervormingen en haar steun aan de mislukte Bokseropstand (1899-1901) zorgden ervoor dat het keizerlijke hof veel van zijn macht kwijtraakte.

Yuan Shikai (1859-1916)

Een belangrijke Chinese generaal die in 1912 de macht naar zich toetrok en toen de nationalistische partij begon te vervolgen. Hij verloor al gauw de macht, omdat hij een voor China nadelige overeenkomst sloot met Japan en zich tot keizer liet kronen.

Sun Yat-sen (1866-1925)

Oprichter van de nationalistische partij en vanaf 1912 de eerste president van de Republiek China. Vanaf het einde van de 19e eeuw verkondigde hij drie idealen, die steeds populairder werden: democratie, nationalisme en socialisme. Hij is niet lang president geweest, doordat hij werd tegengewerkt door generaal Yuan Shikai en afstand moest doen van de macht.

Jozef Stalin (1878-1953)

Leider van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (1928-1953). Hij ontwikkelde zich tot een meedogenloze alleenheerser in een totalitair systeem. Stalin gaf steun aan de communistische partij in China. Pas na zijn dood zou de relatie tussen China en de Sovjet-Unie bekoelen.

Chiang Kai-shek (1887-1975)

Na de dood van Sun Yat-sen was Chiang Kai-shek leider van de Chinese nationalistische partij en later president van de Republiek China (1943-1948).

Samen met de communisten vocht hij voor de hereniging van het land en tegen de Japanners. Hij ging ook de strijd aan met de communisten, die hij in 1949 verloor. Hij trok zich terug op Taiwan, dat daardoor geen onderdeel vormt van de Volksrepubliek.

Mao Zedong (1893-1976)

Voorzitter van de Chinese Communistische Partij (1935-1976) en staatshoofd van de Volksrepubliek China (1949-1976). Uit de burgeroorlog na de Tweede Wereldoorlog kwam Mao als overwinnaar tevoorschijn. Nadat hij de communistische Volksrepubliek had uitgeroepen (1949), probeerde hij het agrarische China om te vormen tot een economische wereldmacht. Dat ging met harde hand en heeft tientallen miljoenen mensenlevens gekost. Politieke tegenstanders liet Mao opsluiten of vermoorden.

Deng Xiaoping (1904-1997)

Leidinggevende figuur binnen de Chinese Communistische Partij van 1976 tot 1989. Hij liet het strikte communisme los en leidde de Vier Modernisering. Deng zorgde voor economische vrijheid, maar gaf mensen geen politieke vrijheden.

Puyi (1906-1967)

De laatste keizer van China. Hij kwam als 3-jarig kind op de troon en werd in 1911 afgezet. Tussen 1934 en 1945 was hij keizer van de Japanse marionettenstaat Mantsjoerije. Na jarenlange gevangenschap werd hij in 1959 door Mao vrijgelaten. Hij stierf in Beijing.

Jiang Zemin (1926-2022)

Voorzitter van de CCP (1998-2002) en na Deng de sterke man van China. Jiang zette Dengs beleid voort. Onder zijn bewind werd China een economische grootmacht.

Jaartallen

3.1 Einde van een regionale grootmacht (1842-1911)

1839-1860	Opiumoorlogen
1851-1864	Taipingopstand
1853-1868	Nianopstand
1899-1901	Bokseropstand
1911	Einde Qingdynastie en Chinese Keizerrijk

3.2 Ontstaan van de Volksrepubliek China (1912-1949)

1912	De Republiek China wordt uitgeroepen
4 mei 1919	Ontstaan 4 Meibeweging
1927	Chiang Kai-shek herstelt het centrale gezag
1931	Japan bezet Mantsjoerije
1927-1949	Burgeroorlog Chinese communisten en nationalisten
1937-1945	Tweede Wereldoorlog in China
1949	De communistische Volksrepubliek China wordt uitgeroepen

3.3 De Volksrepubliek wordt een wereldmacht (1949-2001)

1962	Invoering pragmatische economische politiek
1972	De Verenigde Staten halen de diplomatieke banden met China aan
1976	De Vier Modernisering van Deng Xiaoping
1989	Studentendemonstraties op het Plein van de Hemelse Vrede in Beijing
1997 en 1999	Teruggave van Hongkong en Macao aan China
2001	China wordt lid van de Wereldhandelsorganisatie

Begrippen

3.1 Einde van een regionale grootmacht (1842-1911)

Bokseropstand

Mislukte opstand van arme boeren in het noordoosten van China tegen buitenlandse aanwezigheid in China (1899-1901).

confucianisme

Tijdens het Chinese Keizerrijk de officiële staatsideologie, die benadrukte dat iedereen gehoorzaam moest zijn aan diens meerdere(n).

emancipatiebeweging

Beweging die streeft naar de juridische en sociale gelijkberechtiging van achtergestelde groepen mensen.

industrialisatie

Mechanisering van de arbeid.

modern imperialisme

Het verschijnsel vanaf de 19e eeuw waarbij Europese landen streven naar een groot koloniaal rijk en de koloniën gebruiken als producenten van grondstoffen en als afzetgebieden.

nationalisme

Sterke voorliefde voor de cultuur van het volk waartoe men zich rekent en het streven naar de eenheid van dat volk binnen een nationale staat.

Nianopstand

Grootschalige opstand van arme boeren die tussen 1853 en 1868 in het noorden van China woedde.

ongelijke verdragen

Een reeks nadelige verdragen die buitenlandse mogendheden in de 19e eeuw onder militaire druk van China afdwongen.

Opiumoorlogen

Twee oorlogen die China tussen 1839 en 1860 uitvocht met Groot-Brittannië (deels gesteund door Frankrijk) en die het beide verloor. De oorlogen zijn vernoemd naar de sterk verslavende drug opium, die door de Britten China werd binnengesmokkeld.

Qingdynastie

Keizerlijke dynastie die in 1911 werd afgezet.

Taipingopstand

Opstand die tussen 1851 en 1864 woedde in het midden, zuiden en oosten van China.

Zelfversterkingsbeweging

Een Chinese hervormingsbeweging uit de tweede helft van de 19e eeuw, die invloedrijk was aan het keizerlijke hof.

3.2 Ontstaan van de Volksrepubliek China (1912-1949)

4 Meibeweging

Beweging die in 1919 ontstond uit verzet tegen de aanhoudende buitenlandse invloed in China en die streefde naar modernisering van de republiek op bestuurlijk, sociaal en cultureel gebied; voorloper van de Chinese Communistische Partij.

communisme

Stroming binnen het socialisme die het lot van de arbeidersklasse wil verbeteren door middel van een revolutie, die moet leiden tot een klasseloze samenleving en gemeenschappelijk bezit van de productiemiddelen.

fascisme

Een ideologie die streeft naar een sterke staat onder leiding van een sterk man en die gericht is tegen democratie, kapitalisme en communisme.

Koude Oorlog

De permanente oorlogsdreiging tussen 1945 en 1989 tussen het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet-Unie en het kapitalistische Westen onder leiding van de Verenigde Staten; beide blokken streden wereldwijd om invloed.

krijgsheer

Plaatselijke militaire machthebber die niet gehoorzaamt aan het centrale politieke gezag.

marionettenstaat

Een staat die in naam onafhankelijk is, maar die in werkelijkheid wordt bestuurd door een andere staat.

Noordelijke Veldtocht

De grootschalige veldtocht die het gecombineerde nationalistisch-communistische leger onder leiding van Chiang Kai-shek ondernam om het land te verenigen.

socialisme

Politieke stroming die opkomt voor de arbeidersklasse, hetzij door een revolutie, hetzij door te streven naar kiesrechtuitbreiding en hervormingen langs parlementaire weg.

Verenigde Naties

Internationale organisatie die in 1945 werd opgericht met als doel het bevorderen van mensenrechten en het handhaven van de vrede; dat laatste is de specifieke taak van een van de belangrijkste onderdelen van de Verenigde Naties: de Veiligheidsraad.

3.3 De Volksrepubliek wordt een wereldmacht (1949-2001)

collectivisatie

Het door de staat tot gezamenlijk bezit maken van productiemiddelen (zoals fabrieken of landbouwgronden).

Culturele Revolutie

Revolutionaire campagne van de Chinese Communistische Partij die tussen 1966 en 1969 plaatsvond en als doel had de partij te zuiveren van tegenstanders van Mao Zedong en de samenleving en de economie ingrijpend te hervormen.

Grote Sprong Voorwaarts

Mislukte campagne van de Chinese Communistische Partij tussen 1958 en 1962 om van de economisch zwakke Chinese landbouwstaat snel een industriële wereldmacht te maken.

liberalisering

Het door de staat toestaan van meer politieke en economische vrijheden.

niet-gebonden landen

Landen die tijdens de Koude Oorlog niet communistisch waren, maar ook niet kapitalistisch.

persoonlijkheidscultus

Het vanuit de staat bevorderen van de verering van een machthebber en het niet dulden van kritiek op deze persoon.

rode gardisten

Communistische jongeren die, verenigd in knokploegen, met geweld de doelstellingen van de Culturele Revolutie ondersteunden.

Vier Modernisering

De modernisering van landbouw, wetenschap en technologie, industrie en het defensieapparaat die vanaf 1976 in China werden doorgevoerd door Deng Xiaoping.

xenofobie

Uit angst voortkomende vreemdelingenhaat.

Controleer jezelf

3.1 Einde van een regionale grootmacht (1842-1911)

- Ik kan beschrijven hoe en waarom het centrale gezag in China gedurende de 18e eeuw verzwakte.
- Ik kan beschrijven hoe de westerse inmenging in China in de 19e eeuw steeds meer toenam.
- Ik kan met voorbeelden uitleggen hoe Chinezen zich verzetten tegen of reageerden op het westers imperialisme.
- Ik kan beschrijven hoe het Chinese Keizerrijk tussen 1900 en 1911 tot een einde kwam.

3.2 Ontstaan van de Volksrepubliek China (1912-1949)

- Ik kan de belangrijkste partijen noemen die tussen 1911 en 1927 in China om de macht streden en aangeven wat ze nastreefden.
- Ik kan in eigen woorden uitleggen wat er rond 1927, 1937, 1945 en 1949 veranderde in de verhouding tussen de nationalistische partij en de communistische partij.
- Ik kan de relatie tussen China en de Verenigde Staten en die tussen China en de Sovjet-Unie beschrijven en uitleggen hoe China bij de Koude Oorlog betrokken werd.

3.3 De Volksrepubliek wordt een wereldmacht (1949-2001)

- Ik kan uitleggen wat de Grote Sprong Voorwaarts en de Culturele Revolutie inhielden en welke gevolgen ze hebben gehad.
- Ik kan uitleggen of er na de dood van Mao op economisch en politiek gebied sprake was van verandering of continuïteit.
- Ik kan uitleggen hoe de banden tussen China en de Sovjet-Unie en die tussen China en het Westen (met name de Verenigde Staten) veranderden tussen 1949 en het heden.

 Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *Oefentoets*.

4 Duitsland in Europa 1918-1991

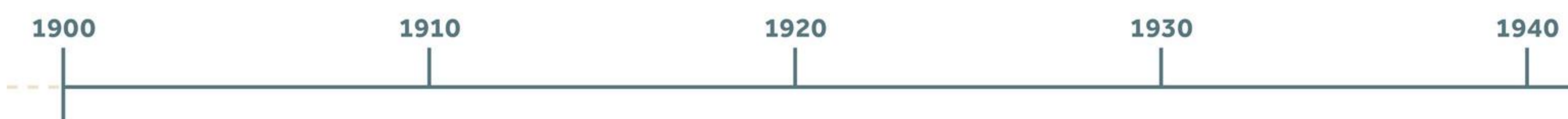
HISTORISCHE CONTEXT

BRON 1 Schilderij met de titel *Het uitroepen van het Duitse Keizerrijk (18 januari 1871)*, gemaakt door Anton von Werner in 1885. Het verbeeldt een belangrijk moment in de Duitse geschiedenis, namelijk de stichting van een groot, verenigd Duitsland. Deze symbolische gebeurtenis vond plaats in de Spiegelzaal van het voormalige Franse koninklijke paleis in Versailles, kort nadat Duitsland Frankrijk verpletterend had verslagen in de Frans-Duitse oorlog.

Ontwikkelingen in Duitsland

1918-1945 deelcontext 1: Republiek van Weimar en nazi-Duitsland

Moderne propaganda en massaorganisaties ★ 37

Ontwikkelingen in Europa

Crisis van het wereldkapitalisme ★ 39

Totalitair communisme in de Sovjet-Unie en haar invloedssfeer ★ 38

Totalitair fascisme en nationaalsocialisme ★ 38

Jodenvervolging ★ 41

Eerste Wereldoorlog ★ 40

Tweede Wereldoorlog ★ 40

Duitse bezetting van Nederland ★ 42

Introductie

Het schilderij (bron 1) laat een belangrijk keerpunt zien. In 1871 verenigden tientallen Duitse staten en staatjes met elk een eigen bestuur zich tot één machtige eenheidsstaat. Onmiddellijk waren Europese landen beducht voor de macht van dit nieuwe Duitsland, zeker toen het land rond 1900 een meer agressieve koloniale politiek ging voeren. In de grote conflicten van de 20e eeuw speelde Duitsland steeds een sleutelrol. Dat was zo in de Eerste Wereldoorlog, in de Tweede Wereldoorlog en in de Koude Oorlog. En na afloop was voor Europese politici steeds de vraag hoe ze konden voorkomen dat Duitsland opnieuw te sterk zou worden en Europa zou overheersen. Ook komt aan bod hoe Duitsland reageerde op de grote ideologische conflicten van de 20e eeuw – tussen democratie, fascisme en communisme. In deze context staan de volgende hoofdvragen centraal:

- 1 Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?
- 2 Hoezeer beïnvloedden het ontstaan en het verloop van de Koude Oorlog de geschiedenis van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog (1945-1961)?
- 3 Wat verklaart de hereniging van de beide Duitslanden en hun succesvolle integratie in Europa (1961-1991)?

 [Ga naar de Ontdekkingsplaat.](#)

4.1 Opkomst van nazi-Duitsland (1918-1945)

DEELCONTEXT

BRON 1 Duitse soldaten en burgers brengen de Hitlergroet tijdens een parade. (Foto uit de jaren 1930.)

Hoofdvraag

Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?

Kenmerkende aspecten

- ★ 37 De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- ★ 38 Het in praktijk brengen van totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme
- ★ 39 De crisis van het wereldkapitalisme
- ★ 40 Het voeren van twee wereldoorlogen
- ★ 41 Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden
- ★ 42 De Duitse bezetting van Nederland

VOORKENNIS

- 1 **a** Wat is een massaorganisatie?
b Het ontstaan van massaorganisaties was mogelijk door de komst van moderne communicatiemiddelen. Geef twee voorbeelden van massacommunicatiemiddelen uit de jaren 1930.
- 2 Leg uit hoe aanhangers van het fascisme en hoe aanhangers van het communisme dachten over democratie.
- 3 Wat wordt bedoeld met ‘wereldkapitalisme’?
- 4 Deze deelcontext begint in 1918, het jaar waarin de Eerste Wereldoorlog eindigde.
a Hoe begon en eindigde deze oorlog voor Duitsland?
b Gebruik de tijdbalk. In 1933 kwam in Duitsland de nationaalsocialist Adolf Hitler aan de macht. Noem drie belangrijke ontwikkelingen (kenmerkende aspecten) die hiervan een oorzaak waren, en drie ontwikkelingen die daarvan een direct gevolg waren.

Tussen 1939 en 1945 bezette Duitsland onder leiding van de nationaalsocialist Adolf Hitler bijna heel Europa. Overal kregen mensen te maken met onvrijheid, gedwongen arbeid, honger, oorlogsgeweld en terreur. Tientallen miljoenen mensen kwamen om. Ook vermoordden de nationaalsocialisten ruim zes miljoen Europese Joden en honderdduizenden Roma en Sinti, een ongekende misdaad. Om deze gebeurtenissen te begrijpen is het van belang terug te gaan naar de tijd dat Adolf Hitler en het nationaalsocialisme opkwamen. Die periode heet het interbellum, de periode tussen beide wereldoorlogen.

De Republiek van Weimar

Tijdens de Eerste Wereldoorlog streed het Duitse Keizerrijk tegen de **geallieerden**, waaronder Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland en de Verenigde Staten. ★ 40 Eind 1918 werd duidelijk dat Duitsland deze strijd niet kon volhouden. In het land ontstond een chaotische situatie: groepen arbeiders en soldaten kwamen in opstand. De Duitse keizer vluchtte en er werd inderhaast een republiek uitgeroepen, de **Republiek van Weimar** (zoals deze later werd genoemd). Omdat de sociaaldemocraten de grootste fractie in het parlement waren, vormden zij een nieuwe regering en ondertekenden zij de wapenstilstand met de geallieerden. Er kwam een nieuwe grondwet, waardoor Duitsland een **parlementaire democratie** werd: voortaan stelde het gekozen parlement de regering aan. Deze democratie was echter vanaf het begin wankel. Dat had twee oorzaken.

Ten eerste wilden grote groepen Duitsers helemaal geen democratie:

- De oude adellijke elite vond dat de massa niet in staat was tot regeren. Deze conservatieven wilden een herstel van het keizerrijk.
- Nationalistische bewegingen aan de rechterkant wilden een sterke leider. Zij vonden dat democratie Duitsland alleen verder verdeelde.
- Ook radicale socialisten zagen niets in de democratie. Vooral aanhangers van het **communisme** streefden naar een revolutie, waarna communistische leiders een klasseloze samenleving zouden creëren. Daarin zou geen privébezit zijn en zouden fabrieken en landbouwgrond gemeenschappelijk bezit zijn. Een tweede oorzaak was dat veel Duitsers geen vertrouwen in de leiders van de Republiek hadden. Daarvoor waren twee redenen:

- Veel Duitsers hielden de leiders van de Republiek verantwoordelijk voor het verlies van de Eerste Wereldoorlog. Deze opvatting noemen we de **dolkstootlegende**. Volgens deze complottheorie had Duitsland de oorlog nog makkelijk kunnen winnen en had de sociaaldemocratische regering dus verraad

gepleegd door de wapenstilstand te tekenen. In werkelijkheid wist de militaire top ook dat doorvechten niet langer mogelijk was.

- De nieuwe machthebbers kregen de schuld van het **Verdrag van Versailles**. Dat was de vredesovereenkomst tussen Duitsland en de geallieerden die de Duitse regering in 1919 moest ondertekenen. Deze vredesovereenkomst dwong Duitsland tot ontwapening en het afstaan van gebieden (waaronder het grondstofrijke Elzas-Lotharingen aan Frankrijk). Ook moest Duitsland forse **herstelbetalingen** doen aan geallieerde landen met veel oorlogsschade. Veel Duitsers haatten het verdrag en voelden zich zeer vernederd.

De regeringen van de Republiek slaagden er niet in de grote economische problemen op te lossen. De herstelbetalingen en het verlies van grondstofrijke gebieden drukten zwaar op de economie. Toen Duitsland de herstelbetalingen niet langer kon opbrengen, bezetten Franse troepen belangrijke industriegebieden langs de westgrens van Duitsland.

Het was duidelijk dat maatregelen nodig waren om een grotere crisis af te wenden. Het Amerikaanse **Dawesplan** (1924) bepaalde dat Duitsland tijdelijk minder herstelbetalingen hoefde af te dragen aan de geallieerden. Het plan maakte ook grote Amerikaanse leningen mogelijk. Met dat geld konden Duitse bedrijven weer investeringen doen. Het Dawesplan zorgde voor een kort economisch herstel. Daarnaast volgde Duitsland een **verzoeningspolitiek**. Het probeerde de verhoudingen met de buurlanden te verbeteren, onder meer om steun te verwerven voor een verlichting van de herstelbetalingen. Als onderdeel van deze politiek erkende Duitsland de nieuwe grenzen die bij het Verdrag van Versailles waren vastgelegd. Hierop trok Frankrijk zijn troepen terug uit de Duitse industriegebieden.

BRON 2 Nationalistische prent over de dolkstootlegende uit 1924. De sociaaldemocratische leiders van de Weimarrepubliek steken de Duitse soldaten in de rug. Rijke kapitalisten en socialistische opstandelingen steunen hen op de achtergrond. Rechtsonder staat: 'Duitsers, denkt eraan!'

Het economische herstel eindigde in 1929. Dat was het gevolg van de **beurskrach**, een plotseling val van de beurskoersen in de Verenigde Staten. ★ 39 De Amerikanen kwamen zelf in de financiële problemen en wilden hun leningen terug. Duitsland raakte daardoor weer verzeild in een diepe economische crisis. De werkloosheid nam enorm toe, met grote politieke onrust tot gevolg.

De opkomst van het nationaalsocialisme

Van de chaos in de Weimarrepubliek profiteerde de **NSDAP** (Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij), een uiterst rechtse en antisemitische partij. **Antisemitisme** wil zeggen: Jodenhaat. De partijleider, Adolf Hitler, gaf Joden de schuld van het verlies van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis. Hij deed beloften die veel Duitsers graag wilden horen. Onder zijn leiderschap zou er een einde komen aan de politieke strijd binnen Duitsland en zouden de afgenomen gebieden weer bij Duitsland komen. Zo zou hij de nationale eenheid herstellen. Ook andere afspraken uit het Verdrag van Versailles zou hij terugdraaien. Bovendien beloofde hij een einde te maken aan de werkloosheid. Met **propaganda** en machtsvertoon door paramilitairen (gewapende burgers) bouwde hij de NSDAP uit tot een massaorganisatie. Knokploegen van de NSDAP intimideerden politieke tegenstanders. ★ 37

Met deze aanpak won de NSDAP de verkiezingen. Hitler werd met steun van de conservatieve elite in 1933 benoemd tot rijkskanselier. Kort na zijn aantreden brandde het parlamentsgebouw in Berlijn af. Deze gebeurtenis heet de **Rijksdagbrand**. Hitler beweerde dat de brand was aangestoken door communisten, die van plan zouden zijn de macht in Duitsland over te nemen. In deze crisissfeer wist hij het parlement zover te krijgen dat het de **machtigingswet** aannam. Deze wet bepaalde dat Hitlers regering besluiten kon nemen zonder dat daarvoor democratische toestemming nodig was. Het parlement gaf daarmee feitelijk de macht uit handen. Zo kwam er in 1933 een einde aan de Republiek van Weimar. De opkomst van het nationaalsocialisme zou grote gevolgen hebben voor Duitsland en de rest van Europa.

Gevolgen voor Duitsland

Nadat Hitler aan de macht was gekomen, begon hij in Duitsland met de opbouw van een **totalitair regime**.

★ 38 De regering vergrootte haar grip op het dagelijks leven van mensen door onder meer alle politieke partijen behalve de NSDAP te verbieden, een nationaalsocialistisch onderwijsprogramma voor te schrijven en kunstenaars te verplichten lid te zijn van een nationaalsocialistische beroepsvereniging. Het leven van alle Duitsers moest volledig in het teken staan van het nationaalsocialisme. Deze **nazificatie** van de bevolking ging gepaard met grootschalige propaganda. Ook trad het regime hard op

tegen politieke tegenstanders (vooral sociaaldemocraten en communisten). De nazi's gebruikten bij de vervolging van deze groepen geweld en terreur.

Bovendien begonnen de machthebbers al snel met het uitsluiten van iedereen die niet paste binnen de **Volksgemeinschaft**, de ideale, harmonieuze en 'raszuivere' samenleving van de nationaalsocialisten. Dat gold vooral voor mensen die biologisch 'minderwaardig' zouden zijn, met name Joden, maar ook Roma en Sinti, gehandicapten en homoseksuelen. Ook zag Hitler het communisme als een gevaar voor de **Volksgemeinschaft**. Het communistische idee van een revolutie ging in tegen de door Hitler gewenste eenheid van het Duitse volk.

Ondanks deze vrijheidsbeperkende maatregelen kreeg het regime veel steun vanuit de bevolking. De regering wist de economie snel te herstellen en de werkloosheid verdween vrijwel geheel.

BRON 3 Fotomontage van de Duitse kunstenaar John Heartfield, getiteld: 'Goering, de beul van het Derde Rijk'. De prent verscheen in 1933 in een communistisch tijdschrift. Hermann Goering was een hooggeplaatste nationaalsocialist. Op de achtergrond brandt de Rijksdag. De maker van de prent wil hiermee uitbeelden dat de nationaalsocialisten de Rijksdagbrand gebruikten om de tegenstanders van het regime uit te schakelen.

Gevolgen voor Europa

Hitler kreeg in Duitsland ook veel steun voor zijn buitenlandpolitiek. Hij eiste dat alle Duitstalige gebieden bij Duitsland zouden komen en pikte een aantal gebieden daadwerkelijk in. De andere Europese landen maakten zich grote zorgen over deze agressieve buitenlandpolitiek. Groot-Brittannië en Frankrijk hoopten een nieuwe oorlog te voorkomen door toe te geven aan de eisen van Hitler. Deze **appeasementpolitiek** beleefde haar hoogtepunt tijdens de Conferentie van München in 1938. Toen kreeg Duitsland toestemming om een deel van Tsjecho-Slowakije in te nemen.

In 1939 viel Hitler Polen binnen. Het werd duidelijk dat hij op meer uit was dan alleen het verenigen van alle Duitstalige gebieden. Groot-Brittannië en Frankrijk verklaarden Duitsland daarop de oorlog. Deze gebeurtenis vormt het begin van de Tweede Wereldoorlog. ★ 40

De oorlog verliep in eerste instantie zeer succesvol voor Duitsland. Het veroverde in de beginjaren bijna het gehele Europese continent, waaronder ook Nederland (in 1940). ★ 42 Overal stelde de Duitse bezetter de **rechtsstaat** buiten werking en voerden de Duitsers de **arbeidsdienst** in, waarbij Europese burgers in de Duitse oorlogsindustrie moesten werken. In het veroverde gebied kregen Joden het zwaar. Op bevel van de Duitse bezetter werden zij overal buitengesloten van het publieke leven. Uiteindelijk transporteerden de Duitsers miljoenen Joden naar vernietigingskampen in Oost-Europa. Daar werden de meesten van hen vermoord. Deze genocide heet de Holocaust (of Shoah). ★ 41

VRAGEN

- 5 De Republiek van Weimar was een parlementaire democratie.
 - a Wat is een parlementaire democratie?
 - b Verschillende groepen hadden vanaf het begin weinig vertrouwen in de democratie. Noem twee van die groepen en leg uit dat zij om tegengestelde redenen weinig vertrouwen hadden.
 - c Noem twee andere redenen waarom veel Duitsers weinig vertrouwen hadden in de nieuwe leiders.
 - d Was het Dawesplan ook een oorzaak voor de zwakte van de Republiek van Weimar? Leg je antwoord uit.
- 6 Een stelling: 'De NSDAP groeide langs democratische weg uit tot een massapartij.'
Is deze stelling juist, onjuist of gedeeltelijk juist? Licht je antwoord toe.
- 7 In 1933 nam de Rijksdag een machtigingswet aan.
 - a Wat hield deze wet in?
 - b Leg uit waarom de Rijksdag akkoord ging met de machtigingswet.
- 8 Leg uit dat het ideaal van de *Volksgemeinschaft* leidde tot discriminatie, racisme en genocide.
- 9
 - a Tegenwoordig wordt de appeasementpolitiek van Groot-Brittannië en Frankrijk vaak als naïef gezien. Leg uit waarom.
 - b Wanneer je een oordeel geeft over het verleden, is het belangrijk om rekening te houden met de kennis van toen.
Bedenk een reden waarom het onjuist is om de appeasementpolitiek 'naïef' te noemen.
- 10 In Duitsland kreeg het nationaalsocialistische regime veel steun van de bevolking, maar de Duitse bezetter werd in de rest van Europa door de meeste mensen gehaat.
Geef een verklaring voor dit verschil.

BRON 4 Hongaarse Joden op het perron van vernietigingskamp Auschwitz II-Birkenau, kort na hun aankomst (1944). Ouderen, zieken en andere mensen die te zwak waren om dwangarbeid te verrichten, werden onmiddellijk vergast. De foto is gemaakt door een Duitse SS'er. (De SS of *Schutzstaffel* was een beruchte gewapende organisatie binnen de NSDAP.)

Gebruik bron 5.

Historici leggen vaak een verband tussen de ontwikkeling van de Duitse economie en de aanhang van de NSDAP in de jaren 1919-1933. In deze periode veranderde de Duitse economie door drie gebeurtenissen:

- 1 het sluiten van het Verdrag van Versailles;
- 2 de invoering van het Dawesplan;
- 3 de beurskrach.

- 6p **11** Licht dit verband toe door *per gebeurtenis*:
- zonder bron uit te leggen hoe de Duitse economie hierdoor veranderde en
 - een verklaring te geven voor de in de bron zichtbare gevolgen voor de aanhang van de NSDAP.

Gebruik bron 6.

- 3p **12** Leg uit:
- met een verwijzing naar de bron, welke boodschap de kunstenaar met deze fotomontage wilde overbrengen en
 - dat deze visie op Hitler te verklaren is vanuit de politieke voorkeur van de kunstenaar.

Enkele gegevens: op 15 juli 2016 probeerde een groep Turkse militairen een staatsgreep te plegen. Dat mislukte echter. Om nieuwe staatsgrepen te voorkomen vond de Turkse president Tayyip Erdoğan het nodig een grondwetswijziging door te voeren die hem meer macht gaf en het parlement minder. In 2017 werd deze wetswijziging goedgekeurd. Daardoor werd het voor het parlement veel lastiger om wetten vast te stellen waar de president het niet mee eens is.

Enkele politici uit Oostenrijk en Duitsland vergeleken de manier waarop de Turkse president zijn macht uitbreidde met de manier waarop Hitler dit had gedaan.

- 2p **13** Leg uit:
- met een verwijzing naar een historische gebeurtenis, welke overeenkomst deze politici zagen, maar
 - met een verwijzing naar de gegevens, waarom deze vergelijking niet helemaal opgaat.

Hieronder staan gebeurtenissen uit de Franse geschiedenis van 1918 tot 1945.

- A De Franse premier ging akkoord met de Duitse inname van een deel van Tsjecho-Slowakije.
- B De Franse regering verklaarde Duitsland de oorlog na de Duitse inval in Polen.
- C In afwachting van deportatie werden duizenden Joden opgesloten in een wielersstadion in Parijs.

D In het Franse Versailles ondertekende de Duitse regering een vredesovereenkomst.

E Kort na de Duitse verovering van Parijs bezocht een triomfantelijke Hitler de stad.

- 2p **14** Zet ze in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later. Noteer alleen de letters.

Op 10 mei 1933 werd in opdracht van de Duitse regering het Deutsche Arbeitsfront (DAF) opgericht. De leden, werknemers én werkgevers, konden hier gezamenlijk overleggen over arbeidsvoorwaarden, zoals lonen, werktijden en dergelijke. Het DAF kwam in de plaats van vakbonden en werkgeversorganisaties, die kort daarvoor waren verboden.

- 4p **15** Leg uit:
- waarom de oprichting van het DAF past bij het begrip *Volksgemeinschaft* en
 - dat het streven naar een *Volksgemeinschaft* als gevolg had dat Joden geen lid konden worden van het DAF.

Op 7 november 1938, na de Conferentie van München, publiceerde de Britse politicus Winston Churchill een artikel in *The Times*. Churchill, die toen als parlamentslid in de oppositie zat, schreef daarin onder meer: ‘Groot-Brittannië en Frankrijk moesten kiezen tussen eerloosheid en oorlog. Ze hebben eerloosheid gekozen. Ze zullen oorlog krijgen.’

- 2p **16** Leg uit wat Churchill met deze woorden bedoelde.

In 2012 publiceerde de Nederlandse historicus Bart van der Boom het boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Volgens de auteur zouden ‘gewone Nederlanders’ (onder wie ook Joden) tijdens de Tweede Wereldoorlog niet hebben geweten dat de meeste Joden bij aankomst in ‘het Oosten’ direct werden gedood. Hierover ontstond een fel debat.

- 2p **17** Geef een verklaring voor het felle debat dat ontstond.

Gebruik bron 7.

Gans en Ensel becommentariëren het boek *Wij weten niets van hun lot* (zie vorige vraag). Hieronder staan vier uitspraken.

- A De bronnen zijn niet betrouwbaar.
- B De bronnen zijn te anti-Duits.
- C De bronnen zijn te persoonlijk.
- D De bronnenverzameling is niet representatief.

- 2p **18** Leg uit welke uitspraak de kritiek van Gans en Ensel het best samenvat.

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.